

Keel ja Kirjandus

8–9
2025

Koloniaalfeelest
rahvuskeeleks

Kristiina Ross

Annika Viht

Kaisa Häkkinen

Küllil Prillop

Küllil Habicht

Kristiina Praakli

Tiina-Erika Friedenthal

Māra Grudule

Reet Bender

Beata Paškevica

Liina Lukas

Jürgen Beyer

Pēteris Vanags

Ernesta Kazakēnaite

Kristi Metste

Inna Pöltsam-Jürjo

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Öim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVIII AASTAKÄIK

8–9
2025

SISUKORD

KRISTIINA ROSS, ANNIKA VIHT. Koloniaalkeelest rahvuskeeleks. Saatesõna 659

ARTIKLID

KAISA HÄKKINEN. Kirjalik soome keel: kas ehe rahvakeel või midagi hoopis
muud? 665

KRISTIINA ROSS. Eesti keel XVIII sajandi kirikumeetrikates 682

KÜLLI PRILLOP, KÜLLI HABICHT, KRISTIINA PRAAKLI. Punktike ja palatalisatsioon.
Lähivaade XIX sajandi esimese poole kirjaviisiuundusele 700

TIINA-ERIKA FRIEDENTHAL. Milleks piibel ja kuidas seda lugeda? Pietistlikud
eessõnad ja lugemisjuhised Eesti- ja Liivimaa piiblites 721

MÄRA GRUDULE. Ilmalikud laulud infoallikate ja haridusvahenditena
talurahvavalgustuse ajal 743

REET BENDER. Pudemeid baltisakslaste igapäevasest kirjalikust eesti keelest
XVIII–XX sajandil 758

BEATA PASKEVICA. Mitmekeelsus hernhuutlaste käsikirjades 778

LIINA LUKAS. „Mo südda ligob mo sees.” Kirjakeelest kirjanduskeeleks 788

JÜRGEN BEYER. Marcus Heinrich Windekilde ning keeleolud Schleswigis ja
Liivimaal 1838. aastal 802

PETERIS VANAGS. Hernhuutlaste käsikirjade läti keelest XVIII sajandil ja
XIX sajandi alguses. Kirjaliku traditsiooni ja kohalike murrete mõjud 821

ANNIKA VIHT. Sissejuhatavalt hernhuutlike lauluraamatute keelest 836

INTERVJU

ANNIKA VIHT, KRISTIINA ROSS. Läti keel tõi leedulase soome-ugri uuringute
juurde. Vestlus Ernesta Kazakénaitéga 851

MISTSELLE

KRISTI METSTE. Vennastekoguduse käsikirjadest Eesti Kirjandusmuuseumi
kultuuriloolises arhiivis 854

INNA PÖLTSAM-JÜRJO. Mõnda köstriametist 859

RINGVAADE

Lühikroonika 864

Koostajad KRISTIINA ROSS ja ANNIKA VIHT

CONTENTS

KRISTIINA ROSS, ANNIKA VIHT. From colonial language to national language: Editorial note	659
ARTICLES	
KAISA HÄKKINEN. Written Finnish: Genuine vernacular or something completely different?	665
KRISTIINA ROSS. The Estonian language in 18th-century parish registers	682
KÜLLI PRILLOP, KÜLLI HABICHT, KRISTIINA PRAAKLI. Marking palatalization: A study of early 19th-century orthographic reform in Estonian	700
TIINA-ERIKA FRIEDENTHAL. Why the Bible, and how to read it? Pietistic prefaces and reading guides in Estonian and Livonian Bibles	721
MÄRA GRUDULE. Secular songs as information-sharing devices and tools of education during the peasant Enlightenment	743
REET BENDER. Fragments of Baltic Germans' everyday written Estonian in the 18th–20th centuries	758
BEATA PAŠKEVICA. Multilingual aspects in Moravian manuscripts	778
LIINA LUKAS. "My heart trembles inside": From written language to literary language	788
JÜRGEN BEYER. Marcus Heinrich Windekilde and the linguistic situation in Sleswick and Livonia in 1838	802
PĒTERIS VANAGS. The Latvian language of the manuscripts of the Moravian Brethren in the 18th and early 19th centuries: Influences of the written tradition and the local dialect	821
ANNIKA VIHT. On the language of Estonian Moravian hymnals: Introductory remarks	836
INTERVIEW	
ANNIKA VIHT, KRISTIINA ROSS. How Latvian led a Lithuanian to Finno-Ugric studies. In conversation with Ernesta Kazakėnaitė	851
MISCELLANEA	
KRISTI METSTE. The Moravian Brethren manuscripts in the Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum	854
INNA PÖLTSAM-JÜRJO. On the office of the sexton	859
REVIEW	
Short chronicles	864

Guest editors **KRISTIINA ROSS** and **ANNIKA VIHT**

Teemanumbri väljaandmist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi
Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise projekt
„Eesti kirjakeele arengud 18. sajandil“ (EKI-BAAS-2025/2).

Koloniaalkeelest rahvuskeeleks

Saatesõna

KRISTIINA ROSS, ANNIKA VIHT

Teemanumbri lähtekohaks on küsimus, missugused protsessid aitasid kaasa sellele, et saksa pastorite poolt kitsalt Piibli ja muude usuliste tekstide tõlkimiseks loodud eesti kirjakeelest sai tekkida keelevariant, mis oli hiljem, XIX sajandil, suuteline toimima rahvusliku ärkamise pinnasena. Küsimusele otsisime vastust Eesti Keele Instituudi, Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurijate ning ajakirja Keel ja Kirjandus eestvõttel selle aasta 27.–28. veebruaril toimunud konverentsil „Koloniaalkeelest rahvuskeeleks”, mille ettekannetel teemanumbri artiklid põhinevad. Eestikeelse raamatu ja eesti kirjakeele sünni 500. aastapäeva tähistavate sündmuste ritta kuulunud sotsiolingvistilise rõhuasetusega konverentsi keskmes oli eesti kirjakeele sees ja ümber XVIII sajandil toimunu.

Nagu pealkiri viitab, pärineb teemaasetus (post)koloniaalsest vaatenurgast eesti kirjakeele arengule. Sageli nimetatakse koloniaalkeeleks koloniseerijate emakeelt, mille kasutamine allutatud rahvastele peale suruti (vt näiteks Wikipedia: *sub* Linguistic imperialism). Samas on täiendsõna *koloniaalne*, *koloniaal*- kahetise tähendusega ja võib viidata nii koloniseerivale kui ka koloniseeritud poolele. Nii on näiteks sõna *koloniaalväed* tähenduseks „Eesti keele seletava sõnaraamatu” (EKSS) järgi ’teat. riigi väed asumaade vallutamiseks ja neis oma võimu kindlustamiseks; aga sõna *koloniaalrahvas* tähenduseks ’asuma(de) põhielanikud’. Koloniaalsele kaksipidisusele osutavat pealkirja ajendas kasutama tõik, et eesti kirjakeele sünni- ja arengu loos võib leida mitmeid ühisjooni tüüpilistes koloniaalmaades loodud kirjakeeltega. Kirjutatud eesti keele varajasimat varianti, mis oli kasutusel kuni XVII sajandi teise pooleni, iseloomustavad samad jooned, mida on esile toodud koloniaaltingimustes loodud kirjalike keelevariantide juures (nt Zimmermann, Kellermeier-Rehbein 2015; Stoltz, Warnke 2015). Seda keelt kasutasid oma kirja pandud tekstides saksa eliidi esindajad, kelle emakeel oli keelkondlikult eesti keelest väga erinev. Tekstid ja neid sisaldavad väljaanded olid mõeldud lugemiseks ja kasutamiseks teistele saksa eliidi esindajatele, kes kohalikku keelt (veel) ei osanud. See keelevariant oli tugevate saksa mõjudega, sest see pidigi olema kergesti mõistetav ennekõike sakslastele. Eesti kirjakeele loomise taotlused olid sarnased misjonilingvistika püüdlustega ning varajast kirjalikku eesti keelt kasutati peamiselt usulise sisuga tekstides.

XVII sajandi lõpus hakkas olukord muutuma ja kirjakeele standardeid, mille lõunaeesti keele jaoks kehtestas 1686. aastal ilmunud „Wastne Testament” ja põhjaeesti keele jaoks 1739. aastal ilmunud „Piibli Ramat”, ei ole enam alust nimetada koloniaalseks allkeeleks. Need raamatud ei olnud mõeldud abivahendiks sakslastest vaimulikele, vaid välja antud tarvitamiseks eelkõige eestlastest lugejatele. Neis kasutatud keel ei läinud kõneldud eesti keelega otseselt vastuollu, sest autorid tundsid

kohalikke olusid ja paljud oskasid eesti keelt mingil määral juba lapsest peale. Eesti keele arendamine püsis aga XVIII sajandi esimesel poolel endiselt tervenisti sakslaste käes. Eestlased asusid oma keele üle ise otsustama alles XIX sajandi teisel poolel toimunud rahvusliku ärkamise ajal, mil nad sakslaste loodud keelevariandi nii-öelda kaaperdasid ja panid rahvusliku koondumise teenistusse. Seegi käik oli analoogiline protsessile, mida on kirjeldatud endistes koloniaalmaades (Errington 2008: 125).

Teemanumbri kirjutised aitavad selgitada, mis toimus eesti keelekogukonnas ja keeles piiblitõlgete ilmutumise ja rahvusliku ärkamise vahele jääval ajajärgul. Eesti kirjakeele kujunemise paremaks mõistmiseks on numbrisse kaasatud ka naabermaade, Läti ja Soome uurijate vaatenurki oma keele kohta. Poliitiliselt ja sotsiaalselt arengult on eesti ja läti keelealade ajalugu olnud väga lähedane. Seetõttu leidub eesti ja läti kirjakeelte kujunemisloos palju ühist vaatamata sellele, et keelkondlikult kuulub eesti keel soome-ugri keelkonna läänemeresoome keelte rühma ja läti keel indoeuroopa keelkonna balti keelte hulka. Mõlemad keeled on kirjutatud keelteks saanud saksa kultuuriruumi osana. Seevastu eesti keelele keelkondlikult väga lähedase soome keelega juhtus see hoopis teistsugustes tingimustes, mis on andnud soome kirjakeelele eesti omast erineva värvingu.

Teemanumbri avabki **Kaisa Häkkineni** artikkel „Kirjalik soome keel: kas ehe rahvakeel või midagi hoopis muud?“, milles autor annab ülevaate soome kirjakeele arengust tänapäevani välja. Vaadeldakse, miks kujunes keelkondlikult nii lähedaste keelte, soome ja eesti keele areng erinevaks, ehkki mõlema kirjakeele tekke käivitas luterlik reformatsioon. Soome keel oli kirjakeele tekkimise aegu Soomes valitseva halduskeele, rootsi keele suhtes samuti madalamal positsioonil nagu eesti keel saksa keele suhtes, kuid keeleline hierarhia ei olnud Soomes nii terav ja vaimulikkond oli piiskoppideni välja juba keskajast peale enamasti soomekeelne. Kirjakeele looja Mikael Agricola valdas soome keelt täiuslikult ja tema kaasaegsete seas leidis kirjakeele loomiseks piisavalt palju soomekeelseid vaimulikke. Muidugi on varases kirjalikus soome keeleski võõraid mõjutusi, sest usutekste tõlgiti sageli sõna-sõnalt. Ent soome keelele ei ole võõraid mustreid väljastpoolt vägisi peale surutud, vaid soomlased on sageli ise võõrkeele oma emakeelele eeskujuks seadnud.

Ülejäänud kirjutistes vaadeldakse eesti ja läti kirjakeelt, nende arengut mõjutanud tegureid ning nende kasutamist XVIII sajandi ja XIX sajandi alguse olulisemate ideelite hoovuste, ratsionalismi, pietismi ja hernhuutluse mõjuväljas.

Kristiina Ross otsib artiklis „Eesti keel XVIII sajandi kirikumeetrikates“ vastust küsimusele, mil määral saab eesti keele tarvitamist või sellest hoidumist meetrika- raamatutes talupoegade ja teiste madalamast seisusest inimeste andmete sissekandmisel seostada pastori oletatavate maailmavaatelist arusaamadega. Üldjuhul kasutasidki eestikeelseid rollinimetusi pastorid, kes olid pietistlike ja/või hernhuutlike vaadetega, samuti kohalikku päritolu õpetajad, kes olid ilmselt juba lapsena eesti keele omandanud. Uuritud 1720., 1750. ja 1780. aasta meetrikatest kanti eestikeelsete koguduseliikmete isikuandmeid eestikeelsena sisse umbes kolmandikus. Eestikeelsete meetrikate pidamise poolest tõusid esile kaks piirkonda.

Külli Prillop, **Külli Habicht** ja **Kristiina Praakli** arutlevad artiklis „Punktike ja palatalisatsioon. Lähivaade XIX sajandi esimese poole kirjaviisiuendusele“ Otto

Wilhelm Masingu pakutud palatalisatsioonimärgi näitel üksikisiku ja suhtlusvõrgustiku osa ning mõningate muude sotsiolingvistiliste tingimuste üle kirjaviisi arendamisel. Antakse ülevaade trükistest ja meetrikatest, kus Masingu mõttekaaslastest haritlased kasutasid tema soovitatud punktikest palatalisatsiooni tähistamiseks. Eestlased vallakohtuprotokollides seevastu palatalisatsiooni ei märkinud.

Artiklis „Milleks piibel ja kuidas seda lugeda? Pietistlikud eessõnad ja lugemisjuhised Eesti- ja Liivimaa piiblites” annab **Tiina-Erika Friedenthal** ülevaate XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi esimese poole piiblieessõnadest toodud suunistest piibli õigesti lugemiseks, mis pidi viima lugeja eluviisi täieliku muutumiseni ilmalikust kristlikuks. Energilise Johann Fischeri suunamisel XVII sajandi lõpukümneandel Liivi- ja Eestimaa arendatud kooliharidus ning valminud piiblitõlked lähtusid kirikujuhi pietistlikust motivatsioonist, mille esimeseks avalduseks oli 1677. aastal Riias välja antud pietistlike lisadega Lutheri piiblitõlge – esimene pietistlik piibliväljaanne üleüldse. Siinmail leiab pietistlikud kaastekstid veel põhjaeestikeelse Uue Testamendi teisest trükist, põhjaeestikeelsest esmapiiblist ja sellega samal aastal ilmunud läti piibli teisest trükist.

Māra Grudule vaatleb artiklis „Ilmalikud laulud infoallikate ja haridusvahenditena talurahval algustuse ajal” valgustusliku suunitlusega ilmalike laulude osa lätlaste üleminekul suuliselt kultuurilt lugemiskultuurile. Eeskätt vähese haridusega rahva informeerimiseks ja õpetamiseks mõeldud tundeküllased laulud ehk *ziņģe*’d olid lätlaste seas väga populaarsed XVIII sajandi viimasest veerandist kuni XX sajandi alguseni välja. Artiklis peatutakse lähemalt lauludel, mis käsitlesid Napoleoni sõdu ja lätlaste sundvärbamist, pärisorjuse kaotamist ja koolihariduse edendamist.

Kui eesti ja läti kirjakeel mõlemad sündisid sakslaste teadliku tegevuse tulemusel, siis mõnevõrra ootamatu vaate kohaliku keele kirjalikule kasutamisele esitab **Reet Bender** artiklis „Pudemeid baltisakslaste igapäevasest kirjalikust eesti keelest XVIII–XX sajandil”, milles kirjeldatakse Eestist pärit või siin kasvanud baltisakslaste suulise eesti keele kajastumist kirjalikes (saksakeelsetes) tekstides. Autor toob baltisaksa ilukirjandusteostest, memuaaridest ja teadustöödest arvukalt näiteid, mis iseloomustavad eesti keele suulist ja argikasutust. Näited kirjeldavad muuhulgas mitmekeelset suhtlust sakslaste kodudes ning muret saksa keele oskuse allakäigu pärast eesti ja läti keele suure mõju tõttu.

Kompaktse temaatilise rühma moodustavad hernhuutlikule keeletarvitusele pühendatud artiklid. Vennastekogudusi juhtinud sakslaste tihe koostöö eestlastest ja lätlastest töötajatega andis olulise tõuke kohaliku omakeelse kirjakultuuri sünniks, kuivõrd vennastekoguduses peeti väga oluliseks kirjalikku eneseväljendust, millega tegelesid nii hernhuutlikud saksa misjonärid kui ka kohalikud talupojad. Arhiiviandmed kõnelevad vennastekogudusse kuulunud eestlastest, kes juba XVIII sajandil aitasid koostada iga-aastaseid aruandeid, saatsid liikumise keskusse Herrnhutis kirju, toimetasid ja tõlkisid vaimulikku kirjandust ning luuletasid ise. Varakult kirjatööga liitunud lätlaste (Daija, Paškevica 2022: 68) ja eestlaste täpne panus küll alles ootab väljaselgitamist, sest enamik säilinud käsikirju on anonüümsed ja dateerimata ning tekste on hävitatud ja kadunud.

Beata Paškevica kirjutab artiklis „Mitmekeelsus hernhuutlaste käsikirjades”, kuidas vennastekogudus eiras ühiskonnas valitsevat seisuslikku hierarhiat, luues oma struktuuri, kus rahvused ja keeled toimisid võrdsena. Mujal levinud koloniaalse värvinguga termini *Undeutsch* asemel kasutati vennastekoguduses rahvuste võrdsusele viitavaid termineid *läti vend*, *läti õde* ja *rahvuslik töötægija*. Eestvedajatena tegid sakslased ja lätlased koostööd, liikumise tööd korraldati mõlemas keeles, peeti kakskeelseid üritusi, saksa keelest tõlgiti ja mugandati rohkesti tekste läti keelde, hiljem hakati nende eeskujul looma ka algupäraseid kirjatöid. Vennaste dekoloniseeritud suhtlus aitas kujuneda lätlaste eneseteadvusel, mis sai aluseks rahvuslikule emantsipatsioonile.

Liina Lukas kirjeldab artiklis „„Mo südda ligob mo sees.” Kirjakeelest kirjanduskeeleks” murrangut, mille põhjustas Johann Christian Quandti jutukogu „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut” avaldamine, eriti esimene lugu Henning Kuusest. Suurenes tähelepanu kirjalikule tekstile, kuna nii Henningu lugu kui ka raamatu eessõna õhutasid Piiblisse korralikult süvenema ning sealt elujuhiseid otsima. Kolme lihtsa inimese elulooga oli madalat päritolu eesti lugejal kerge samastuda ning esmakordselt oli tegemist võrdse autori-lugeja suhtega, mitte ülalt alla valgustamisega. Äratuloo jutumudel sai XIX sajandi esipoolel aluseks Jenoveva-vagaduslugude lainele eesti ja läti kirjanduses. Quandti jutukogus ja hilisemas sentimentalistlikus kirjanduses väärtustati tundeelu ja arendati välja kirjanduslik keel selle kujutamiseks.

Jürgen Beyer kommenteerib artiklis „Marcus Heinrich Windekilde ning keeolud Schleswigis ja Liivimaal 1838. aastal” tartukeelset aruannet, mille vennastekoguduse Tartumaa ringkonna hoolekandja Windekilde koostas oma reisi kohta Eestist Schleswigi hertsogiriigi taanikeelsesse ossa. Autor avab muu hulgas Windekilde keeleliste valikute tagamaid. Tõukvalt Windekilde reisirist arutleb ta pikemalt, kuivõrd põhjendatud on tollaste Läänemere provintside keelelist olukorda kirjeldades kasutada terminit *koloniaalkeel*. Liivimaa keelesituatsiooni võrdlusest teiste Euroopa mitmekeelsete piirkondadega järeldub, et sotsiaalse ebavõrdsuse olemasolu ei anna veel põhjust rääkida kolonialismist ega *koloniaalkeelest*.

Pēteris Vanags annab artiklis „Hernhuutlaste käsikirjade läti keelest XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses. Kirjaliku traditsiooni ja kohalike murrete mõjud” ülevaate läti kirjakeele arengust XVI–XVIII sajandil ja vennastekoguduse käsikirjade keelekasutusest võrdluses raamatukeelega. Käsikirjades avaldusid tolaeagse raamatukeele saksapärasused, kusjuures saksa leksikat esines rohkemgi kui trükistes. Käsikirjade keel osutus üldiselt väga raamatukeelepäraseks, kuid selles leidis ka Vidzeme-päraseid murdejooni, ilmselt tingituna läti rahvusest autorkonna kasvust. Vennaste käsikirjadele oli iseloomulik deminutiivirohkus.

Annika Viht iseloomustab artiklis „Sissejuhatavalt hernhuutlike lauluraamatute keelest” eesti vennastekoguduse lauluraamatute keelekasutust. Nii vaadeldud häälikuliste joonte, vormitunnuste, sõnavaliku kui ka morfosüntaksi poolest olid hernhuutlikud lauluraamatud enamjaolt väga senise lõuna- ja põhjaeesti kirja-keele päraseid. Kõige erilisemas keeles oli Matthias Friedrich Hasse lõunaeesti lauluraamat 1747. aastast, milles leidis erakordselt palju deminutiive ja vähe

vokaalharmooniat ning ainsana elatiivset järeltäiendit. Ainus vaid vennaste laulu-raamatutes esinenud keelejoon oli mitmusevorm *wellitse* varasema lõunaeeesti kirjakeele *welle* asemel.

Samu teemasid aitavad veelgi avada kolm lühikirjutist. **Kristi Metste** annab lühiartiklis „Vennastekoguduse käsikirjadest Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuri-loomises arhiivis” ülevaate arhiivi hernhuutlike käsikirjade kogu kujunemisest ja hetkeseisust. Lõviosa hernhuutlikust kirjandusest on paigutatud vennastekoguduse käsikirjakogusse, kus on levinumate tekstiitüüpidega üle kahesaja kõne, jutluse ja manitsuse, mitukümmend lauluraamatut, mitukümmend elulugu ja 22 kirja. Väljaspool vennastekoguduse fondi on samuti hernhuutlikke käsikirju, kuid paljude tekstide puhul ootab alles väljaselgitamist, kas tegemist on just hernhuutliku allikaga. Tänavu on asutud hoogsalt vennaste käsikirju inventeerima ja korrastama, eesmärgiga teha need kõik huvilistele digitaalsel kujul kättesaadavaks.

Selleks et eestlased ja lätlased saaksid oma (sakslaste loodud) kirjakeeli ise arendada hakata, oli eeltingimuseks eesti- ja läti keelse rahvahariduse laialdast levikut, millele pandi alus XVII sajandi lõpul talurahvakoolide võrgustiku rajamisega. Sestpeale sai oluliseks vahemeheks kirikuõpetaja ja lihtrahva vahel kõster (lt *ķesteris*), kes sageli tegutses ka kooliõpetajana. Köstritest ja kooliõpetajatest moodustus varajane eesti soost haritlaskond, kelle hulka kuulusid näiteks ka XVIII sajandi keskpaigas tegutsenud hernhuutlastest kirjamehed Mango Hans, Adam Koljo, Michael Ignatius ja Mango Jaak. Köstriameti kujunemislugu selgitab **Inna Põltsam-Jürjo** käsitluses „Mõnda köstriametist”. Keskaja Euroopas oli köstri (ladina keeles *custos*) ülesandeks tagada, et kirikuruum oleks jumalateenistuseks ette valmistatud. Sellele võis lisanduda varahoidja, kellalööja ja hauakaevaja kohustus. Eestis oli talupoegadest köstreid juba katoliku ajal. Muude ametikohustuste täitmise kõrval võis köstri puhul vajalikuks osutada ka keeleoskus, kuivõrd paljud kirikuõpetajad vajasisid kogudusega suhtlemisel tõlki. XVII sajandi alguseks kujunes köstrist juba selgemate piirjoontega amet, mille töökohustuste raskuspunkt nihkus füüsilist jõudu nõudvatelt ülesannetelt üha enam intellektuaalsematele. Köstriamet hakkas aina rohkem seostuma koolihariduse, kirjasõna ja raamatukultuuriga.

Teemanumbris leidub ka lühike intervjuu Leedu uurija **Ernesta Kazakėnaitėga**, kes haarab läänemeresoome ja balti vanade kirjakeelte uuringud ühtsesse kultuuri-ruumi.

KIRJANDUS

- Daija, Pauls; Paškevica, Beata 2022.** Latvian Moravian manuscripts: Historical overview and research perspectives. – Acta Historica Tallinnensia, kd 28, nr 1, lk 63–84.
<https://doi.org/10.3176/hist.2022.1.03>
- EKSS 2009** = Eesti keele seletav sõnaraamat. Kd I–VI. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Errington, Joseph 2008.** Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning and Power. Oxford: Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9780470690765>

Stolz, Thomas; Warnke, Ingo H. 2015. From missionary linguistics to colonial linguistics. – Colonialism and Missionary Linguistics. (Koloniale und Postkoloniale Linguistik / Colonial and Postcolonial Linguistics 5.) Toim Klaus Zimmermann, Birte Kellermeier-Rehbein. Berlin–München–Boston: De Gruyter, lk 3–25.
<https://doi.org/10.1515/9783110403169.3>

Zimmermann, Klaus; Kellermeier-Rehbein, Birte 2015. Preface. – Colonialism and Missionary Linguistics. (Koloniale und Postkoloniale Linguistik / Colonial and Postcolonial Linguistics 5.) Toim K. Zimmermann, B. Kellermeier-Rehbein. Berlin–München–Boston: De Gruyter, lk vii–x. <https://doi.org/10.1515/9783110403169.vii>

Kirjalik soome keel: kas ehe rahvakeel või midagi hoopis muud?

KAISA HÄKKINEN

Tänavu, 2025. aastal, tähistatakse esimese eesti keeles ilmunud raamatu – või õigemini esimese eestikeelset teksti sisaldanud trükiteose – suurt sünnipäeva. Paraku pole sellest raamatust tänaseni säilinud ainsatki eksemplari. Ka teised vanimad eestikeelsed trükised on halvasti säilinud. XVI sajandist on olemas ainult mõned katekismuse fragmendid.

Esimene soome keeles kirjutatud raamat nägi trükivalgust mõnevõrra hiljem, arvatavasti 1543. aastal. Esmatrükist on säilinud vaid fragmendid, mistõttu selle täpne ilmumisaasta on teadmata. Samast raamatust on aga hiljem avaldatud vähemalt kaks trükki, seega on selle sisu täielikult teada. Esimesele raamatule järgnesid kohe teised, mahukamad teosed, ja nii võib 1543. aastat õigusega lugeda soome kirjakeele arenguloo alguseks.

Soome ja eesti keelt nimetatakse sageli sõsarkeelteks, millel on palju ühist. Kirjakeele areng kulges Soomes aga ilmselgelt ladusamalt kui Eestis. Selles artiklis vaatlengi, miks oli Põhja-Euroopa mahajäänud perifeeriaks peetav Soome oma kirjakeele arendamisel nõnda edukas.

Luterlik reformatsioon kui tõukejõud

Üks protestantliku reformatsiooni põhimõtteid nägi ette, et igaüks peab saama Jumala sõna kuulata ja lugeda oma emakeeles. *Sola scriptura* (lad 'ainult Pühakiri') on luterlik doktriin, mille kohaselt on Piibel kristliku usu ja praktika ainus eksimatu autoriteet. Niisiis oli hädavajalik, et Piibel oleks saadaval inimestele mõistetavas keeles. See printsiip andis põhjuse kirjaliku keele arendamiseks ka nendes keeltes, millel puudus varasem kirjandustraditsioon. Nii muutus oma kirjakeele loomine aktuaalseks kõikjal Läänemere piirkonnas. Trükikunst oli leiutatud juba XV sajandil ning seega oli reformatsiooni ajal võimalik jumalasõna trükitud kujul tõhusalt levitada.

Geograafilistel, ajaloolistel ja ühiskondlikel põhjustel jõudsid luterlikud mõjutused Eestisse pisut varem kui Soome (nt Heininen 2007: 36–39; Ross 2019: 61). Balti aladele ja Skandinaaviasse jõudis usupuhastusliikumine 1520. aastatel. Kuna Soome kuulus tol ajal Rootsi kuningriigi koosseisu, sõltus tema areng Rootsist ning jäi sellest veidi maha.

1527. aastal viis noor Rootsi kuningas Gustav Vasa, kes oli suure hansalinna Lübecki abiga vabastanud oma maa Taani võimu alt ja ühendanud selle iseenda keskvalitsuse alla, kuningriigis läbi reformatsiooni, tehes endast kirikupea ja kiriku

varade ülemvalitseja (nt Heininen 2007: 32–35; Knuutila 2010: 98–99; Lavery 2017: 42–45, 49–52). Teoloogilised küsimused teda ei huvitanud, seega jäi doktriiniga seotu teiste õlule.

Reformatsiooni kõige edumeelsemateks edasivijateks said Stockholmi pürjelid, kel olid tihedad sidemed Läänemere maades tegutsevate saksa keelt kõnelevate kaupmeestega. Nemad võtsid uue usu omaks juba 1520. aastate lõpus. 1530. aastal otsustas Stockholmi linnanõukogu hakata regulaarselt pidama missat rootsi keeles. (Knuutila 2010: 87–90) Aastal 1533 nimetati Stockholmi kogudusse vaimulikuks soomlane, sest linna oli asunud elama palju soome keelt kõnelevaid inimesi, kellele tuli teenistusi korraldada nende emakeeles (Murray 1954; Tarkiainen 1990: 39–52). Peatselt järgis Rootsi kirik seda eeskju: 1536. aastal otsustas Uppsala kirikukogu, et vähemasti katedraalides ja võimalusel ka teistes kirikutes tuleb missat pidada rahva-keeles – praktikas siis rootsi või soome keeles.

Esimesed soomekeelsed trükised

Soomakeelsete trükiste ajalugu ulatub 1543. aastasse, mil Stockholmis ilmus Mikael Agricola aabits-katekismus „ABC-Kiria”. Peagi pärast seda algtasemele mõeldud tagasihoidlikku raamatut avaldas Agricola veel kaheksa trükiteost, nende seas ligi 900-leheküljelise palveraamatu ja Uue Testamendi tõlke (tabel 1). Kokku sisaldavad need raamatud umbes 2400 lehekülge soomekeelset teksti. (Heininen 2007: 164–331; Häkkinen 2015: 53–75) Võib öelda, et Agricola koostas tollasele soome vaimulikkonnale terve käsiraamatute kogu. Kõigi nende teoste originaaleksemplarid on tänini säilinud ning neist on koostatud kaks faksiimilekogumikku, mis on teinud teosed hõlpsasti kättesaadavaks. Lisaks on teadlastele loodud kaks erinevalt annoteeritud elektroonilist andmebaasi (MAT, MATMT).

Tabel 1. Mikael Agricola teosed soome keeles.

Pealkiri	Aasta
„ABC-Kiria”	1543, 1551, 1559
„Rucouskiria Bibliasta”	1544
„Se Wsi Testamenti”	1548
„Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista”	1549
„Messu eli Herran Echtolinen”	1549
„Se meiden Herran Jesusen Christusen Pina”	1549
„Davidin Psaltari”	1551
„Weisut ia Ennustoxet”	1551
„Ne Prophetat Haggaj. SacharJa. Maleachi”	1552

Nüüd tasub uurida, miks kulges areng Soomes ja Eestis nõnda erinevalt, olgugi et põliskeelte ühiskondlik staatus oli mõlemal pool üsna sarnane. Mõlemad keeled olid valitseva klassi keele suhtes madalamal positsioonil. Soome kuulus Rootsi kuningriigi koosseisu ning halduskeeleks oli rootsi keel. Eestit valitses kuni 1559. aastani Saksa ordu ning ühiskonna eliit ja vaimulikkond rääkisid saksa keelt.

Teisalt oli siiski ka selgeid erinevusi. Üks oluline tegur oli asukoht. Soome oli geograafiliselt eraldiseisev piirkond, mis asus Rootsi halduskeskusest kaugel. Sinna pidi sõitma üle mere ning talvel võis mere ületamine kuude kaupa võimatu olla. Ala oli suur, vahemaad pikad ning teedevõrk hõre ja raskesti läbitav. (Haggrén jt 2016: 498–505) Seega sai Rootsi Österlandi (Soomet) aktiivselt valitseda ainult teatud ulatuses (Tarkiainen 2008: 153–186). Tegelikult lasti soomlastel enamasti rahus omaette metsade varjus elada. Lõuna- ja läänerrannikul leidis küll ka rootsi emakeelega elanikke (Kuvaja 2019: 320–321), kuid need ei olnud mingid ülemkihi esindajad, vaid samasugused harilikud talupojad nagu nende soome naabridki. Soome talupojad olid sõltumatud, kuna maa, mida nad harisid, kuulus valdavalt neile endile.

Eestis oli saksakeelne elanikkond küll vähemuses, kuid kogu riigis alaliselt valitseva jõuna kohal – linnades kaupmeeste ja kodanlastena, maal maaomanikena. Ka vaimulikkond oli saksakeelne. (Ross 2019: 57–58)

Liturgilise soome keele keskaegne taust

Keskaja mõjukaim organisatsioon oli katoliku kirik. Soome oli kirikukorralduse poolest eraldiseisev piirkond. Kogu Soome poolsaar moodustas Rootsi kirikus üheainsa piiskopkonna. Esialgu asus Soome piiskopkonna keskus Nousiainen, umbes 20 km tänapäeva Turu linnast põhja pool. Hiljem viidi see üle Turust ida pool paiknevasse Koroineni ja viimaks, XIII sajandi lõpus, Turu linna. (Harjula jt 2018: 65–71)

Soomelise kirikliku hierarhia tipus seisis Turu piiskop. Alates XIV sajandi algusest oli enamik Turu piiskoppe Soomes sündinud (Turun piispat; tabel 2). Ilmselt rääkis suurem osa neist emakeelena soome keelt.

Tabel 2. Turu katoliku piiskopid u 1300–1522.

Nimi	Sünnikoht	Ametiaeg
Magnus I	Rusko, Soome	1291–1308
Ragvaldus	Ahvenamaa	1309–1321
Benedictus	Ledinge, Rootsi	1321–1338
Hemmingus	Bälinge, Rootsi	1338–1366
Henricus Hartmanni	Turu, Soome	1366–1367
Johannes II Petri	Västerås, Rootsi	1367–1370
Johannes III Westfal	Turu, Soome	1370–1385
Bero II Balk	Vehmaa, Soome	1385–1412
Magnus II Tavast	Mynämäki, Soome	1412–1450
Olaus Magni	Piikkiö, Soome	1450–1460
Conradus Bitz	Mandri-Soome (täpsemalt teadmata)	1460–1489
Magnus III Särkilahti	Taivassalo, Soome	1489–1500
Laurentius Suurpää	Turu, Soome	1500–1506
Johannes Olavi	Parainen, Soome	1506–1510
Arvidus Kurck	Vesilahti, Soome	1510–1522

Esimesed kogudused tekkisid Soomes 1200. aasta paiku. XIV sajandi alguseks oli neid 30 kanti. XV sajand oli Soome kiriku jaoks märkimisväärse kasvu ja õitsengu aeg. Keskaja lõpuks oli kirikukihelkondade arv kerkinud üle saja. Lisaks leidis vähemalt 44 kabelikogudust, millel oli oma kirikuhoone ja surnuaed, kuid mitte oma vaimulikku. (Palola 1996; Haggrén jt 2016: 444–450; Hiekkanen 2020)

Siinkohal on huvitav mõelda, kust kõigi nende koguduste jaoks vaimulikud leiti. Maapiirkondades pidid kihelkonnad kirikuid ehitama ja ülal pidama ning enamasti said nad ka ise endale preestri valida. Tõenäoliselt eelistati tuttavaid vaimulikke, kellega sai suhelda oma emakeeles. Hiljem, luterlikul ajal, anti vaimulikuamet sageli üle endise pastori pojale või muule meessoost sugulasele, kuid keskajal ei olnud preestritel lubatud perekonda luua. Nii või teisiti on uurijad üksmeelel, et enamikus Soome kihelkondades täitsid keskajal vaimulikuametit Soomes sündinud preestrid. (Lavery 2017: 34–39) Rahvusvahelist tungi nendele kohtadele ei olnud, sest vaeseid ja kaugel asuvaid maapiirkondi ei peetud kuigi atraktiivseks.

XV sajandil hakkas ka kirik ise rahvakeelte (st rootsi ja soome keele) kasutamist edendama (nt Pirinen 1988: 9–15). 1441. aastal pani provintsisinod kogu Rootsi kuningriigi preestritele kohustuse lugeda rahvakeeles kolme palvet ja usutunnistust. 1492. aastal kordas piiskop Magnus Särkilahti seda nõuet. 1474. aastal otsustas piiskop Konrad (Conradus) Bitz, et missa peab sisaldama rahvakeelset jutlust. Ladina keelt kasutati siis, kui kohal viibisid üksnes vaimulikud.

XV sajand oli Soomes muuski mõttes hea aeg. Suuri sõdu ega tapvaid epideemiaid teadaolevalt ei olnud. Majandus kasvas, jõukus suurenes. Seda soodsat arengut peegeldavad tänini Soome kirikuhooned. Enne aastat 1400 oli Soomes ehitatud või ehitusjärgus üheksa kivikirikut, katoliikliku aja lõpuks oli neid kokku juba 94. (Haggrén jt 2016: 385–390) Kõik viitab sellele, et koguduseliikmed olid oma kirikutega rahul ja nende üle uhked. Soomes ei tekkinud reformatsiooni ajal kiriku ega vaimulike suhtes mingit vaenu ega mässu. Konfliktid tekkisid peamiselt kuninga ametnikega, kes tahtsid kiriku varasid krooni kasuks konfiskeerida. (Tarkiainen, Tarkiainen 1985: 12–26; Lavery 2017: 10–14)

Keskaja Soomes oli katoliku kirik ainus formaalset haridust pakkuv organisatsioon, kuid selle ressursid olid piiratud. Puuduvad usaldusväärsed allikad, mis annaksid täpse ülevaate Turu katedraalikooli või muudes linnades (nt Viiburis, Raumas ja Porvoos) asutatud väiksemate ladinakoolide õpilaste arvust. Seetõttu pole ka teada, kui palju noormehi igal aastal kooli lõpetas. Tõenäoliselt oli Turu katedraalikoolis korraga umbes 50 õpilast (Tarkiainen, Tarkiainen 1985: 76–77). Õpingud kestsid võrdlemisi pikka aega – kümme aastat või enamgi. Enamik õpilasi lootis saada preestriks, kuid mõned valisid ka ametnikukarjääri. Kõige ambitsioonikamad jätkasid õpinguid välismaal. Nimepidi on teada 143 Soome päritolu üliõpilast, kes õppisid keskajal välisülikoolides. See tähendab, et keskmiselt saadi vähem kui üks magistrikraad aastas. Kui arvestada, et Soomes oli üle saja kihelkonna, pidi preestrite haridustase olema väga ebahõltslane.

Mikael Agricola sõnad tema Uue Testamendi eessõnas kinnitavad oletust, et paljude preestrite haridustase oli napp. Agricola põhjendab oma tõlketööd järgmiselt: „Et nüüd ükski preester ega õpetaja ei saaks oma laiskust enam selle taha peita, et ta

ei oska ladina ega rootsi keelt – selleks ongi nüüd see Uus Testament lihtsalt teksti järgi ära tõlgitud” (Agricola 1987, II: 16).¹ Sellest tuleb järeldada, et soome keel oli paljude vaimulike jaoks ainus keel, mida nad lodusalt valdasid, ning teiste keelte oskuse puudumist peeti ametikohustuste eiramise levinud põhjuseks.

Rootsi keel oli küll halduskeel, kuid on väheusutav, et soome emakeelega inimesed oleksid soomekeelsetes piirkondades kasutanud omavahel ainult rootsi keelt. On teada, et ka ametnikud valdasid sageli soome keelt (Häkkinen 2015: 17–18; Lavery 2017: 24). Kõik viitab sellele, et suulises kultuuris oli soome keele positsioon üsna tugev. Juba varaseimad kirjalikud allikad viitavad sellele, et keskaja lõpuks oli tekkinud mingi üldkasutatav rahvakeel. Näiteks on Westhi koodeksi nime kandev käsikiri ja Mikael Agricola teosed küll iseseisvad allikad, kuid sisaldavad sõna-sõnalt kattuvaid kirjakohi (Häkkinen 2012a).

Mikael Agricola emakeele üle on arutatud ja vaieldud aastakümneid (nt Ikola 1988). Tema kodupaik Pernå (sm Pernaja) on juba ammu ajast valdavalt rootsikeelne piirkond ning Agricola keekekasutuse teatud aspektid on andnud alust kahtlustada, et ta ei vullanud soome keelt täielikult. Samas on lihtne näidata, et isegi emakeeles tehakse aeg-ajalt hõlpsasti vigu, eriti kui kirjutaja on vilumatu. Pealegi on põhimõtteliselt vale võrrelda Agricola keelt tänapäevase normitud kirjakeelega, mis on loodud paljusi grammatikateooriatele tuginedes. Agricola ajal polnud keelt veel normitud, seega oleks õigem võrdluspunkt tolle aja kõnekeel ja murded. Paraku ei ole XVI sajandist usaldusväärset võrdlusmaterjali. Siiski leidub Agricola oma loomingulistes luuletustes, mis pole võõrkeelsete originaaltekstide tõlked, leidlikke idiomaatilisi konstruktsioone, mis näitavad, et ta valdas soome keelt suurepäraselt (Häkkinen 2012b: 30–48).

Puuduvad täpsed andmed Soome rahvastiku keelelise koosseisu ja sotsiolingvistilise olukorra kohta, kuid mõned infokillud siiski on. Tuntud saksa kartograaf ja keeleteadlane Sebastian Münster kirjutas oma 1544. aastal ilmunud raamatus „Cosmographia” (vt nt Miekkaavaara 2008: 50) järgmist: „Keelte kohta Soomes tuleks märkida, et seal leidub kaks keelt. Wiborgist [= Viiburist] kuni Borgo [= Porvoo] või Sibboni [= Sipooni] mere ääres kasutavad elanikud rootsi keelt. Kuid sisemaal on neil hoopis teine, omaette keel. Paljudes paikades, nagu Wiburgis ja Pittises, leidub mõlemat keelt, mistõttu tuleb seal pidada kahte jutlustajat.”²

Nimi *Pittis* viitab Pyhtääle, Pernåst ida pool asuvalle kihelkonnale. Tegemist on Soome lõunaranniku idapoolseima osaga, kus rootsi keel on tänini soome keele kõrval ametliku keele staatuses (Kuvaja 2019: 321). Münsteri sõnutsi räägiti Soomes teadaolevalt kahte keelt kõrvuti. Keele kaudu sai määratleda kogukondi, kuid mingit ilmselget hierarhiat nende kahe keele vahel ei valitsenud. Münster ei ütle, et rootsi

¹ Sm „Nyt ettei yksikään pappi taikka opettaja mahtaisi laiskuuttans tästälähin sillä peittää, ettei hän latinan eikä ruotsin kielen taida – sentähden ompi nyt se Uusi testamentti yksikertaisesta tekstin myötä ulostulkittu” (kirjaviisi nüüdisajastatud).

² Sks „Der sprachen halb des Finnlands soltu mercken, das zwo sprachen werden darin gefunden. Von Wiborg biss gen Borgo oder Sibbo am gestaden des Möres gebrauchen sich die ynwoner des Landes der Schweder Sprachen. Aber hinden aussen im landt haben sie gar ein gesündere Sprach. In vilen flecken als zu Wiburg und Pittis findt man beyde sprachen und man muss zweierlei Predicanten do haben.”

keel oleks olnud ametlik või sotsiaalselt eelistatud keel. Oli lihtsalt kaks keelt ja kõik. Teistest allikatest on teada, et kohaliku keele oskus oli hinnatud. Näiteks kaupmehed pidasid oluliseks õppida kohalikku keelt, et nad saaksid teha kaupa otse tootjatega ja vältida vahemehi (nt Bentlin 2008: 44).

Agricola ajal leidis mitmeid teisigi soome haritlasi, kes võisid vabalt tegeleda vajalike tekstide tõlkimisega (tabel 3). Reformatsiooni alguspäevist on säilinud käsi- kirju, millest vähemalt mõned on Agricola avaldatud teostest vanemad (Häkkinen 2012a). Teame, et Agricolal oli Wittenbergis kaks kaastöölist, Martinus Teit ja Simon Wiburgensis, kellega koos ta Uue Testamendi soome keelde tõlkis. Kindlalt on teada, et Agricola ise ei pidanud Turus esimest soomekeelset missat, sest õppis siis (1536 või 1537) veel Wittenbergis. Selle pidas keegi teine, kes samuti soome keelt valdas.

Tabel 3. Välismaal õppivad Soome üliõpilased reformatsiooni ajal.

Nimi	Sünnikoht	Kõrgeim ametikoht
Petrus Särkilax	Turu	ülemdiakon
Peder Sild	Turu	ülemdiakon
Thomas Keijoi	Rauma	Hämeenkyrö vikaar
Simon Henrici	Viiburi	Wittenbergi ülikooli õppejõud
Canutus Johannis	Eurajoki	Viiburi piiskop
Mikael Agricola	Pernå	Turu piiskop
Martinus Teit	Pernå	kuningliku õukonna instruktor
Paulus Juusten	Viiburi	Viiburi ja Turu piiskop
Jacobus Teit	Pernå	kuningliku õukonna sekretär
Erik Härkäpää	Pernå	Viiburi piiskop

(Heininen 1980; Nuorteva 1999: 158–171, 177; välja on jäetud Lejoni perekonda kuuluvad aadlikud)

Tabelis mainitud sünnikohtadest asub ainult Pernå rootsikeelses piirkonnas. Siiski on kindlalt teada, et sealt pärit üliõpilased oskasid soome keelt. Sellised linnad nagu Rauma, Viiburi ja Turu on olnud algusest peale mitmekeelsed, kuid nende ümbruse maapiirkondades räägiti soome murdeid. Eriti Viiburi on kogu oma ajaloo vältel olnud tuntud kui erakordselt rahvusvaheline linn, kus lisaks soome ja rootsi keelele kasutati igapäevaelus veel vähemalt saksa, vene ja karjala keelt (Tandefelt 2019).

Kokkuvõttes võib öelda, et tingimused soome kirjakeele tekkeks olid päris head. Nii kiriku kui ka ilmaliku võimu ühine eesmärk oli viia luterlik reformatsioon läbi mõõdukalt ja korrapärasel viisil. Selle mõõdapääsmatu osa oli rahvakeele kasutamine. Projekti elluviimiseks leidis piisavalt soomekeelseid vaimulikke. Usukeelel oli tugev suuline traditsioon, kuigi soome keelt ei olnud varem kirjalikult tarvitatud. Trükitehnoloogia pakkus võimaluse standardkeele loomiseks, mida saaks kasutada kogu riigis. Selle taustal polegi ehk nõnda üllatav, et Mikael Agricola suutis kümne aasta jooksul avaldada üheksa raamatut.

Ehtne soome keel?

Nüüd on aeg uurida, milline oli vanem soome kirjakeel praktikas. Peaaegu kõik reformatsiooni ajal soome keeles kirjutandu oli tõlge teistest keeltest, nagu ladina, saksa ja rootsi keel. Need kõik on indoeuroopa keeled ja grammatilise struktuuri poolest soome keelest selgelt erinevad.

Usutekstide tõlkimine ei olnud alati lihtne. Nende sisu peegeldas kultuuri, mis oli harilikele soomlastele võõras ja eksootiline. Paljud tekstid olid abstraktsed ja kontseptuaalsed. Kättesaadavate abivahendite, näiteks sõnaraamatute ja üldteatmeteoste hulk oli väike. Tõlkijad ei vullanud keeli, millega nad töötasid, tingimata täiuslikult. Nad ei pruukinud aru saada kõigist sõnadest, konstruktsioonidest ega idioomidest. Enamasti soovisid nad Piibli teksti tõlkida sõna-sõnalt, et tähendus ei muutuks. Tihtilugu oli tulemuseks soomekeelsete sõnadega kirjutatud võõrkeel.

Eriti silmatorkav on see passiivilause puhul, kuna soome keele passiiv erineb oma struktuurilt ja funktsioonilt indoeuroopa keelte ehtsast passiivist. Agricola lähtekeeltes on passiivilause grammatiline konstruktsioon, mis toob esile mõjutatu, tulemuse või saaja, mitte aga tegevuse sooritaja. Soome keeles osutab passiiv sellele, et lause tegija (semantiline subjekt) on umbisikuline (s.o teadmata) ning grammatiline subjekt puudub sootuks. Vanemas kirjakeeles lisatakse semantiline subjekt agentkonstruktsioonide abil, mis ei kuulu soome keele loomulikku süntaksisse (näited 1, 2; vt nt Itkonen-Kaila 1992).

(1) Süntaktiline struktuur (**agentadverbiaaliga** passiivilause) on säilitatud sõna-sõnalisel tõlkes (Mt 4:1):

Luther 1545:	Da ward Jhesus vom Geist in die Wüsten geführt / Auff das er von dem Teufel versucht würde.
Agricola 1548:	Silloin Jeesus wietin Hengeld corpehen / senpäle / ette hen kijusataisin perchelelde . 'Siis viidi Jeesus Vaimust kõrbesse, selleks et teda kiusataks kuradist.'
Vrd Raamattu 1992:	Sitten Henki vei Jeesuksen autiomaahan Paholaisen kiusattavaksi. 'Siis viis Vaim Jeesuse kõrbesse Kuradi kiusata.'

(2) Säilitatud on süntaktiline struktuur, kahe allikteksti elemendid on liidetud (Rm 12:21):

Vulgata:	Noli <i>vinci a malo</i>
Luther 1545:	<u>Las dich nicht</u> das böse vberwinden
Agricola 1548:	<u>Ele sinuas anna</u> <i>woitetta</i> silde pahalda 'Ära lase ennast olla kurjast võidetud.'
Vrd Raamattu 1992:	Älä anna pahan voittaa itseäsi. 'Ära lase kurjal end võita.'
Kunstlikud vormid: sinuas (sinä 'sina' partitiivis + possessiivsufiks) 'ennast', voitettaa (voittaa 'võitma' + passiiv) 'olla võidetud'.	

Nii tekkis sõnasõnalise tõlkimise käigus keelde uusi vorme ja lausekonstruktsioone, mida varem olemas ei olnud. Sarnaseid juhtumeid leidub kõigis vanades piiblitõlgetes, kuna sama tõlkemetoodikat järgiti kõikjal. Sõnasõnalise tõlkimise traditsioon pärineb vanimatest piiblitekstide tõlgetest ning kristalliseerus Püha Hieronymuse Vulgata tõlkes. (Itkonen-Kaila 1992: 159; Sollamo 2001; Häkkinen 2015: 110–111)

Sotsiolingvistikas on üldteada tõsiasi, et keel ei ole üks ühtne kood, vaid varieerub sõltuvalt sellest, kes räägib, millises rollis, kellele, millest ja mis kontekstis. Seda nähtust nimetatakse registriks või stilistiliseks varieerumiseks. Tegemist on keelele omase tunnusega, mis kirjeldab seda, kuidas kõneleja valib kasutatavad grammatilised konstruktsioonid ja sõnavara olenevalt olukorrast. Kuna Piibel kujutas endast Jumala sõna, ei peetud kohaseks väljendada selle sisu igapäevakeeles. Sõnasõnalise tõlkega loodi uus, tavalisest kõnekeelest erinev usuline register, mida iseloomustas pidulik stiil.

Kirjakeele arengu seisukohalt tekkisid probleemid siis, kui seesama pidulik stiil võeti tarvitusele ka mitteusulises kirjanduses. Komisjoni ühistööna koostatud terviklik Piibel avaldati soome keeles 1642. aastal. Sellest sai pikaks ajaks eeskugu kogu ülejäänud kirjalikule soome keelele, oli see siis kohane või mitte (nt Ikola 1992).

Keeleliste registrite vahelised erinevused muutuvad eriti silmatorkavaks neil harvadel juhtudel, kui kirja pannakse pärimuslikku rahvakeelt. Hea näide on XVII sajandil koostatud soome vanasõnade kogumik, mille avaldas Henrik Florinus 1702. aastal. Florinus, kes on tuntud oma suurepärase soome keele oskuse poolest, kirjutas teose eessõna puisest piiblisoomes keeles, samal ajal kui vanasõnad ise on ehtsas rahvakeeles.

Kas koloniaal- või koloniseeritud keel?

Vanem soome kirjakeel ei olnud koloniaalkeel selle sõna tavatähenduses. Samuti ei koloniseerinud seda Rootsi ametnikud ega rootsikeelsed vaimulikud. Sõnasõnalise tõlkemeetodi tõttu vallutati see nii-öelda seestpoolt – seda tegid soomlased ise. Muidugi tegid nad seda heade kavatsustega ja nii hästi, kui oskasid. Keelelised vormelid ja mallid on usulises ning liturgilises keeles olulised. Seetõttu tunduski loomulik suruda oma emakeel teistest keeltest tuttavasse vormi.

Rootsi emakeelega vaimulikud ja ametnikud ei sekkunud eriti sellesse, kuidas soomlased soome keelt kasutasid. Selle asemel et pakkuda eeskujuks omaenda keelt, õhutasid nad soomlasi kasutama puhast soome keelt – näiteks siis, kui Piibel XVII sajandi alguses tervikuna soome keelde tõlgiti. Tõlkekomisjoni ülesanne oli parandada Agricola välja töötatud ja tarvitatud keelt ning kasutada puhast soome keelt, mida mõistetakse kogu riigis (vt nt Rapola 1963).

XVII sajandil paranesid mitmeti nii soome kirjakeele väljendusvõimalused kui ka soome kirjakuultuuri staatus. 1640. aastal asutati Turus esimene Soome ülikool – Academia Regia Aboensis –, samuti avaldati esimesed soome keele grammatikad ja sõnaraamatud (Stipa 1990: 78–79, 117–122). XVII sajandi teisel poolel hakkas

piiskop Johannes Gezelius soome rahvale kirjaoskust õpetama. Tavainimesi ei survestatud kuidagi loobuma soome keelest ja minema üle rootsi keelele. Ilmselt mõisteti, et see oleks olnud võimatu missioon.

Keelekolonialism selle sõna tõelises tähenduses on sageli seotud rahvuslike ideedega, mille järgi valitseva rahvakihi keel on parem kui teiste ühiskonnagruppide oma. Usupuhaajate ajal ei olnud Rootsil veel välja kujunenud tugevat rahvuslikku identiteeti ega üleolekutunnet. Rahvustunne oli alles kujunemisjärgus. Rootsi sai iseiseisvaks kuningriigiks, kui Gustav Vasa haaras võimu ja valiti 1523. aastal kuningaks. Enne seda oli Rootsi koos Norra ja Taaniga osa Kalmari unioonist. Rootsi ei olnud tollal veel võimas rahvusriik, mis oleks suutnud sundida oma territooriumil elavaid teiste keelte kõnelejaid alluma keskvalitsuse korraldustele. See aeg jõudis kätte alles hiljem. XVIII sajandil tehti katse Soomet rootsistada (Kajanto 1997), kuid ühiskondlikud olud olid segased ning algatus kukkus läbi, kui Soomest sai 1809. aastal Venemaa koosseisu kuuluv autonoomne suurvürstiriik.

Kirjaliku soome keele taassünd XIX sajandil

Autonoomia alguspäevil pidid Soome haritlased tõdema, et kirjakeel on rahva seas kasutatavast tegelikust soome keelest täiesti erinev. Ühtlasi juhiti tähelepanu asjaolule, et soome keelel ei olnud ühiskonnas mingit ametlikku staatust, kuigi see oli elanikkonna valdava enamiku emakeel. (Pulkkinen 1972; Stipa 1990: 257–258)

Sellises olukorras oli poliitiline tegevus soome keele toetuseks võimatu ning riigis ei olnud piisavalt haritud inimesi, kes oleksid suutnud soome keeles soome keele eest seista. Selle asemel hakati rahvusromantismi vaimus koguma ja avaldama soome rahvaluulet ning teavet soomlaste ajaloo kohta, et luua ja arendada soomlaste rahvuslikku identiteeti. Elias Lönnrot koostas rahvaluuleainestiku põhjal rahvuseepose, millele pani nimeks „Kalevala”. „Vana Kalevalana” tuntud algvariant ilmus 1835. aastal ning pälvis imetlust nii Soomes kui ka välismaa akadeemilistes ringkondades.

Seesugusel alusel hakkas soome rahvuslik identiteet kujunema ja tugevnema. See tõi kaasa soome kõrgkultuuri, teaduse, kunsti ja ühiskondliku elu arengu. Eri linnades hakati avaldama soomekeelseid ajalehti ning usukirjanduse kõrvale tekkis uusi kirjandusvorme, nagu luuletused, novellid, näidendid, eri valdkondade õpikud, teaduskirjandus ja romaanid.

Soome keele õigekirjasüsteemi oli sajandite jooksul mitmes järgus täiustatud ning oma praeguse kuju sai see XIX sajandi alguses. Tähtsat tööd ortograafia ühtlustamisel tegi Turu akadeemia dotsent Gustaf Renvall, kes kirjutas ka suurepärase soome keele grammatika (nt Korhonen 1986: 14–15, 17–20). Oma grammatika eesõnas juhtis Renvall tähelepanu sellele, kuidas rootsi keel oli eriti naiste kõnekeelt rikkunud (Häkkinen 1994: 504). Niisiis oli üks XIX sajandi keelekorralduse võtmesõnu võitlus võõrkeelte mõju vastu.

Umbes samal ajal hakkas ladina tähestik soome tekstides järjest enam vana gooti fraktuurkirja välja tõrjuma. Wolmar Schildti ettepanek märkida vokaalide pikkust spetsiaalsete pikendusmärkidega (sm *venyke*) põhjustas aga mõningast segadust

(Kilpinen 1889; Korhonen 1986: 92–93). Schildt (Kilpinen) üritas oma süsteemi juurutada nii kirjatöö kaudu kui ka kirjutamisvõistluste korraldamisega, millest osavõtmine eeldas pikendusmärkidega kirja kasutamist. Sellegipoolest ei õnnestunud tal teisi autoreid oma süsteemi eelistes veenda.

Soome kirjakeelt reformiti põhjalikult nii sõnavara kui ka grammatika poolest. Uute väljendusvajaduste rahuldamiseks loodi tuhandeid neologisme. Olulised eeskujud kirjakeele uuendamisel olid „Kalevala” keel ja need murded, mille algupäraseid jooni peeti säilinuks. Praktikas loeti parimaiks idapoolseid murdeid, mida ei olnud rikkunud rootsi keele mõju. XIX sajandi algust nimetatakse sageli murdevõitluse ajajärguks (selle mõiste võttis 1897. aastal kasutusele Julius Krohn). Idamurrete suurepärase tundja oli Reinhold von Becker, Turu akadeemia ajalooteaduse adjunkt. Tema põhjalikust soome keele grammatikast võtsid eeskujuga paljud keelearendajad (Korhonen 1986: 20). Beckeri grammatika kirjeldas keelevariante aga nõnda mitmekesiselt, et ei sobinud hästi normatiivseks käsiraamatuks.

Murdevõitlus lõppes kokkuvõttes kompromissiga: säilitati vana läänemurdeline alus, millele lisati uusi elemente idapoolsetest murretest. Ühtlasi kõrvaldati kõige silmatorkavamad võõrmõjud ning laensõnad asendati igal võimalusel soome neologismidega. XIX sajandi lõpu poole hakati laenudesse suhtuma leebemalt, kuid vaidlused nende häälikulise mugandamise meetodite üle jätkusid veel XX sajandil (nt Pantermöller 2003).

XIX sajandi teisel poolel hakati soome keelt üha enam kasutama ka hariduse ja avaliku halduse valdkonnas (tabel 4). Asutati esimesed soomekeelsed koolid ja õpetajate seminarid. Helsingi ülikoolis peeti esimesed soomekeelsed loengud ja avaldati esimesed soomekeelsed doktoritööd. (Häkkinen 1994: 57–73) 1863. aastal pandi kohalikele ametiasutustele kohustus võtta vastu soomekeelseid dokumente. Määruse elluviimiseks anti siiski 20-aastane üleminekuperiood.

Tabel 4. Soome keele ühiskondliku staatuse paranemine XIX sajandil.

1841	Soome keelt hakatakse õpetama põhikoolides
1850	Helsingi ülikoolis luuakse soome keele professor
1851	Ametnikud peavad soomekeelsetes piirkondades tööle kandideerimisel tõendama oma soome keele oskust
1856	Esimene soomekeelne loeng Helsingi ülikoolis (selle pidas Elias Lönnrot)
1857	Ametlik ajaleht Suomen Julkisia Sanomia hakkab ilmuma nii soome kui ka rootsi keeles
1858	Esimene soomekeelne doktoritöö Helsingi ülikoolis
1858	Jyväskyläs asutatakse esimene soomekeelne põhikool
1858	Kiriku- ja kihelkonnakoosolekute protokolle tuleb hakata kirjutama kohaliku jumalateenistuse keeles
1863	Soome keel määratakse ametlikuks keeleks soomekeelset elanikkonda puudutavates küsimustes (20-aastase üleminekuperioodiga)
1883	Alama astme kohtute töökeeleks määratakse sama keel, mida kasutavad kohalikud ametiasutused
1894	Kõik ülikooli juurde tööle kandideerijad peavad tõendama oma soome keele oskust

(Rommi, Pohls 1989: 119; Suomen kielen tulevaisuus 2009: 22–29)

Autonoomia alguspäevil ja XIX sajandi lõpus püüti edendada ka vene keele staatust, kuid mujal kui sõjaväelises väljaõppes ja teenistuses need pingutused märkimisväärselt vilja ei kandnud. Suuremat kahju põhjustas asjaolu, et soomekeelset kirjandust tsenseeriti rangemalt kui rootsikeelset. Aastal 1850 keelati soome keeles trükkida kõike muud peale usukirjanduse. Praktikas leevendas tsensuuri asjaolu, et ametnikud ei osanud sageli lugeda ega hinnata soomekeelse kirjanduse tegelikku sisu. Tsensuurile selle kõige rangemas vormis tehti lõpp juba 1860. aastal. (Nurmio 1947)

XIX sajandil avaldati mitu soome keele grammatikat, kuid need kõik erinesid üksteisest. Sajandi lõpuks olid keeleteadlased valmis üldises ülesehituses ja terminoloogias kompromissile jõudma. Õppejõududest ja õpetajatest koosnev komisjon esitas grammatikaraamistiku, mille koostas komisjoni sekretär Arvid Genetz. Genetz oli kogenud gümnaasiumiõpetaja ja samal ajal ülikooli juures töötav teadlane, kes tundis põhjalikult nii soome keelt kui ka selle sugulaskeeli. Tema koostatud raamistik sobis soome keele grammatika jaoks suurepäraselt ja stabiliseeris olukorra pikaks ajaks. (Vares, Häkkinen 2001: 145–147, 259–261)

Kirjaliku soome keele ametliku staatuse ja normi stabiliseerumine

Kui Soome 1917. aastal iseseisvus, oli soome keele positsioon juba küllalt tugev. See tugevnes veelgi, kui soome keele ametlik staatus kirjutati sisse seadustesse, kogu riigis võeti kasutusele tõhus haridussüsteem ning loodi spetsiaalsed institutsioonid keele arendamiseks ja hoidmiseks. Rõhutati murrete ja sugulaskeelte tähtsust väärtusliku uurimisobjekti ning keelereservina, samas kui hoolikalt normitud kirjakeeles nähti kogu rahvast ühendavat jõudu. (Suomen kielen tulevaisuus 2009: 29–36) XX sajandi algust võib nimetada soome keele ajaloo kuldajaks.

Soome keele grammatilise kirjeldamise põhiprintsiipides oli kokku lepitud juba XIX sajandi lõpus. Iseseisvuse algusaastail valmistas enim peavalu asjaolu, et soome kirjakeelel puudus kõikehõlmav normatiivne sõnaraamat. 1927. aastal haaras Soome parlament normatiivse sõnaraamatu koostamise küsimuses initsiatiivi ja eraldas selleks vajaliku raha. Kaasaegse soome keele sõnaraamatu („Nykysuomen sanakirja”) koostamine algas Soome Kirjanduse Seltsi (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) eestvedamisel. Pärast pikka ja põhjalikku toimetusprotsessi avaldati sõnaraamat aastatel 1951–1961 kuues köites. Sellest sai peamine autoriteet sõnade õige-kirja, vormimoodustust, tähendusi ja süntaktilist kasutust puudutavates küsimustes.

1928. aastal asutas Soome Kirjanduse Selts eksperdikomisjoni (Kielivaliokunta), mille ülesanne oli kirjakeelt suunata ja normida. Loomisest alates hakkas selts üllitama suurel hulgal trükiseid ning selle juures töötavad keeleeksperdid tegelesid peasjalikult seltsi enda väljaandeid puudutavate keeleküsimustega. 1945. aastal korraldati komisjon ümber keeletoimkonnaks (Kielitoimisto), kuhu sai keeleküsimusi saata ka väljastpoolt. 1976. aastal loodi Soome kodumaa keelte uurimiskeskus (Kotimaisten kielten tutkimuskeskus), mis koondas enda alla riigis kasutatavaid kirjakeeli

puudutavad tegevused ja projektid ning tegeles ka mõnede teiste Uurali keelte sõnaraamatute koostamisega.

Võitlus võõrkeelte mõju vastu jätkus ka XX sajandi alguses. Rootsi keelt peeti endiselt suurimaks vaenlaseks (nt Kolehmainen 2014: 175–183). Peale sõnavara oli selle mõju salakavalalt imbunud ka süntaksisse ja fraseoloogiasse. Tütarlaste-gümnaasiumi õpetaja E. A. Saarimaa sai tuntuks kui range keelelise korrektsuse eestkõneleja. Ta avaldas grammatikakäsiraamatuid, mida kasutati aastakümneid koolides õppematerjalina. Tema tuliseim oponent oli läänemeresoome keelte uurija Lauri Kettunen, kes näitas, et paljud Saarimaa vaenatud tunnused olid olemas ka soome murretes.

Uus oht: inglise keele ülemvõim

Praeguseks on olukord taas muutunud. Rahvusvahelisuse tähtsust rõhutatakse kodumaisuse arvelt. Inglise keel mõjutab järjest enam paljude soomlaste keelekasutust, eriti tööeliste ja noorte seas. Kõnekas näide on ülmenukas 2025. aasta draamasari „Queen of Fucking Everything”, kus Soome näitlejad põimivad läbinisti kohalikus kontekstis oma kõneste inglise keelt. Sarja peaosalised pole noored, vaid keskealised töönimesed. Personaliteenuste ettevõtte Barona andmetel kasutati 2022. aastal inglise keelt ametliku keelena 44% ja töösuhtluse keelena 61% Soome töökohtades.

Inglise keele osakaalu ja tähtsust on selgitatud mitmetes hiljutistes aruannetes (nt Saarikivi, Koskinen 2023; Onikki-Rantajääskö 2024). Tuleb välja, et eriti palju on inglise keele kasutamine kasvanud kõrgkoolides: ligi 90% doktoritöödest ja 40% magistratöödest kirjutatakse inglise keeles. Selline olukord tekitab survet inglise keele laiemaks kasutamiseks ka ühiskonna muudes valdkondades.

Pole ime, et paljud soomlased muretsuvad soome keele tuleviku pärast. Seadusandlikul tasandil ja Euroopa Liidus on soome keele positsioon tugevam kui kunagi varem, kuid praktikas näib soome keel olevat inglise keelega võrreldes kehvas seisus. Probleem ei seisne mitte väljastpoolt peale surutud muutustes, vaid soome keele väheses väärtustamises keelekogukonna enda poolt. Rahvusvahelist keelt tajutakse oma emakeelest prestiižsemana. Tundub, et soomlased teevad seda jälle ise: nad seaavad võõrkeele oma emakeelele eeskujuks ja järgivad seda, kuigi keegi väljastpoolt neid selleks ei sunni.

VEEBIVARAD

MAT = Mikael Agricolan teoksia. Vanhan kirjasuomen korpus. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Kielipankki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-201407165>

MATMT = Mikael Agricolan teosten morfosyntaktinen tietokanta versio 1.1. Turun yliopisto, Kielipankki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-2019121804>

KIRJANDUS

- Agricola 1987** = Mikael Agricola. Teokset. Uudistettu näköispainos. I kd. Abckiria [1543/1551/1559] / Rucouskiria [1544]. II kd. Se Wsi Testamenti [1548]. III kd. Käsikiria [1549] / Messu eli Herran Ehtolinen [1549] / Se meiden Herran Jesusen Christusen Pina [1549] / Daudin Psaltari [1551] / Weisut ia Ennustoxet [1551] / Ne Prophetat Haggaj. SacharJa. Maleachi [1552]. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Barona** = About Barona. Who we are and what we stand for.
<https://www.barona.fi/tyoelaman-tutkimus/>
- Bentlin, Mikko 2008.** Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte. Der lexikalische Einfluss des Niederdeutschen auf die finnische Sprache während des Mittelalters und der frühen Neuzeit. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 256.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Florinus 1702** = Wanhain suomalaisten Tawaliset ja Suloiset / Sananlascut / Mahdollisuuden jälken monialda cootut / ja nyt wastudest ahkerudella enätyt. Turku: Johan Winter.
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/teos/binding/2511344?page=3&ocr=true>
- Haggrén, Georg; Halinen, Petri; Lavento, Mika; Raninen, Sami; Wessman, Annika 2016.** Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle. Helsinki: Gaudeamus.
- Harjula, Janne; Hukantaival, Sonja; Immonen, Visa; Ratilainen, Tanja; Salonen, Kirsi 2018.** Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys.
- Heininen, Simo 1980.** Die finnischen Studenten in Wittenberg 1531–1552. (Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft A 19.) Helsinki.
- Heininen, Simo 2007.** Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Helsinki: Editas.
- Hiekkanen, Markus 2020.** Finlands medeltida stenkyrkor. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Häkkinen, Kaisa 1994.** Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- Häkkinen, Kaisa 2012a.** Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin. – Tutkimuksia Westhin koodeksista. (Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielen tutkimuksen julkaisuja 2.) Toim K. Häkkinen. Turku: Turun yliopisto, lk 43–92.
- Häkkinen, Kaisa 2012b.** Mikael Agricolan runokirja. (Wanhain suomen arkisto 6.) Turku: Turun yliopisto.
- Häkkinen, Kaisa 2015.** Spreading the Written Word: Mikael Agricola and the Birth of Literary Finnish. (Studia Fennica Linguistica 19.) Helsinki: Finnish Literature Society.
<https://doi.org/10.21435/sflin.19>
- Ikola, Osmo 1988.** Agricolan äidinkieli. – Mikael Agricolan kieli. (Tietolipas 112.) Toim Esko Koivusalo. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 25–68.
- Ikola, Osmo 1992.** Raamatun vaikutus kirjasuomeen. – Biblia 350. Suomalainen Raamattu ja suomalainen kulttuuri. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 558.) Toim Jussi Nuorteva. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 51–59.

- Itkonen-Kaila, Marja 1992.** „Ja Jerusalem pite tallattaman pacanoilda”. Ablatiiviagentti ja sen perilliset Agricolasta uuteen raamatunsuomennokseen. – Virittäjä, kd 96, nr 2–3, lk 137–164.
- Kajanto, Iiro 1997.** Nesselius, Israel. – Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. (Studia Biographica 4.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:skb-002598>
- Kilpinen, W. 1889.** Nītæ Næitæ nītelmiæ, væitelmīæ, vestelmīæ, sotielmīa, sovinto. Jyväskylæ: Keski-Sömen kirjapainio.
- Knuutila, Jyrki 2010.** Tukholman suomalaisen seurakunnan „messukirja” ja jumalanpalveluselämän muuttuminen evankeliseksi 1500-luvulla. – *Facultas ludendi*. Erkki Tuppuraisen juhla-kirja. Erkki Tuppuraiselle hänen 65-vuotissyntymäpäivänään 15. marraskuuta 2010. Toim Jorma Hannikainen. Kuopio: Sibelius-Akatemia, lk 79–113.
- Kolehmainen, Taru 2014.** Kielenhuollon juurilla. Suomen kielen ohjailun historiaa. (Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 174. Suomi 204.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korhonen, Mikko 1986.** Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918. (The History of Learning and Science in Finland 1828–1918 11.) Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Krohn, Julius 1897.** Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuvaja, Christer 2019.** Språkkontakt och tvåspråkighet i 1700- och 1800-talens Finland. – *Finländsk svenska från medeltid till 1860*. (Svenskan i Finland – i dag och i går III:1.) Toim Marika Tandefelt. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet, lk 317–354.
- Lavery, Jason 2017.** Reforming Finland: The Diocese of Turku in the Age of Gustav Vasa 1523–1560. (Studies in Medieval and Reformation Traditions 210.) <https://doi.org/10.1163/9789004354708>
- Luther 1545 = Biblia.** Das ist: Die gantze heilige Schrifft / Deudsch / Auff new zugericht. D. Mart. Luth. Wittenberg. – Luther WA [= Weimarer Ausgabe]. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar: Hermann Böhlau, 1883–2009.
- Miekkavaara, Leena 2008.** Suomi 1500-luvun kartoissa. Kuvauksia ja paikannimiä. [Helsinki:] AtlasArt.
- Murray, Robert 1954.** Finska församlingen i Stockholm intill tiden för Finlands skiljande från Sverige. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens förlag.
- Münster, Sebastian 1544.** Cosmographia. Beschreibung aller Lender. Basel: Henrichus Petri.
- Nuorteva, Jussi 1999.** Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640. (Bibliotheca historica 27. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 177.) Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Nurmio, Yrjö 1947.** Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Vuoden 1850 kielisäännöksen syntyhistorian, voimassaolon ja kumoamisen selvittelyä. Helsinki: WSOY.
- Onikki-Rantajääskö, Tiina 2024.** Suomi osallisuuden kielenä. Selvitys suomen kielen tilasta Suomessa 2020-luvun puolimaissa. Oikeusministeriön julkaisuja, Selvityksiä ja ohjeita 20. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-400-141-0>
- Palola, Ari-Pekka 1996.** Yleiskatsaus Suomen keskiaikaisten seurakuntien perustamisajankohdista. – Faravid, kd 18–19 (94–95), lk 67–104.

- Pantermöller, Marko 2003.** Zur orthographischen Integration von Fremdwörtern im Finnischen. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 60.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pirinen, Kauko 1988.** Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. – Mikael Agricolan kieli. (Tietolipas 112.) Toim Esko Koivusalo. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 9–24.
- Pulkkinen, Paavo 1972.** Nykysuomen kehitys. Katsaus 1800- ja 1900-luvun kirjakieleen sekä tekstinäytteitä. (Tietolipas 72.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Raamattu 1992 = Pyhä Raamattu.** Vanha ja Uusi testamentti. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Jyväskylä–Helsinki: Gummerus.
- Rapola, Martti 1963.** Henrik Hoffman, puristinen kielenkorjaaja. (Suomi 110:3.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Rommi, Pirkko; Pohls, Maritta 1989.** Poliittisen fennomanian synty ja nousu. – Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia. Toim Päiviö Tommila, M. Pohls. Kuopio: Kustannuskiila Oy, lk 69–119.
- Ross, Kristiina 2019.** Linguistic Ideas of the Lutheran Reformation in the Genesis of Literary Estonian. – Languages in the Lutheran Reformation: Textual Networks and the Spread of Ideas. (Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies.) Toim Mikko Kauko, Miika Norro, Kirsi-Maria Nummila, Tanja Toropainen, Tuomo Fonsén. Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.5117/9789462981553/ch02>
- Saarikivi, Janne; Koskinen, Jani 2023.** Monikielistä sivistystä vai englanninkielisiä ratkaisuja? Selvitys yliopistojen kielivalinnoista. (Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 24.) <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-263-741-3>
- Sollamo, Raija 2001.** Septuaginta – maailman vanhin raamatunkäännös. – Vanhan kirjallisuuden vuosikirja 2000–2001, kd 12. Toim Ilpo Tiitinen, Johanna Paajanen. Vammala: Suomen vanhan kirjallisuuden päivät, lk 43–51.
- Stipa, Günter Johannes 1990.** Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 206.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Suomen kielen tulevaisuus.** Kielipoliittinen toimintaohjelma. (Kotimaisten kielen tutkimuskeskuksen julkaisuja 155.) Toim Auli Hakulinen, Jyrki Kalliokoski, Salli Kankaanpää, Antti Kanner, Kimmo Koskenniemi, Lea Laitinen, Sari Maamies, Pirkko Nuolijärvi. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2009.
- Tandefelt, Marika 2019.** Viborg – en mix av språk och kultur. – Finländsk svenska från medeltid till 1860. (Svenskan i Finland – i dag och i går III:1.) Toim M. Tandefelt. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet, lk 355–384.
- Tarkiainen, Kari 1990.** Finnarnas historia i Sverige. 1. kd. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid. Helsingfors–Stockholm: Finska Historiska Samfundet, Nordiska Museet.
- Tarkiainen, Kari 2008.** Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa. (Finlands svenska historia 1.) Helsingfors–Stockholm: Svenska litteratursällskapet, Atlantis.
- Tarkiainen, Viljo; Tarkiainen, Kari 1985.** Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja. Helsinki: Otava.

Turun piispat – Katolisuuden aika. – Turun arkkihiippakunta. <https://www.arkkihiippakunta.fi/tietoa-hiippakunnasta/turun-piispa/turun-piispat-katolisuuden-aika/>

Vares, Vesa; Häkkinen, Kaisa 2001. Sanan valta. E. N. Setälän poliittinen, yhteiskunnallinen ja tieteellinen toiminta. Helsinki: WSOY.

Vulgata = Biblia sacra, ex postremis doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, & probatissimorum exemplarium fidem, cum argumentis, indice, & Hebraicorum nominum interpretatione. Lugdunum: Boulle, 1542.

<https://viewer.onb.ac.at/1098D66E/>

Kaisa Häkkinen (snt 1950), PhD, Turu Ülikooli emeriitprofessor (Arcanuminkuja 1, 20500 Turku, Soome), kahakki@utu.fi

Written Finnish: Genuine vernacular or something completely different?

Keywords: written Finnish, history, language policy, colonial language

The first Estonian book was printed 500 years ago; no copies of the book have survived. The history of publishing in Finnish dates to 1543, with Mikael Agricola's *Abc-book*. Agricola went on to publish eight additional works. This development was driven by the Lutheran Reformation on both sides of the Gulf of Finland. This article discusses the reasons why the paths of development diverged so markedly between the sister languages Finnish and Estonian.

Finland was part of Sweden, but remained geographically distinct. A Swedish-speaking population lived along the coast, but these were ordinary peasants like their Finnish neighbours rather than a social upper class. Estonia, in contrast, had a German-speaking minority that was permanently present throughout the country as a dominant force. The clergy was also German-speaking. Finland formed a single diocese in the Church of Sweden. From the early 14th century onward, most bishops of Turku were born in Finland and spoke Finnish as their mother tongue. Local parish communities likely preferred priests with whom they could communicate in their own language. Swedish was not described as an official or socially superior language by Sebastian Münster in his *Cosmographia* (1544)

Although scholars writing in Finnish knew the language, the literary register was different from everyday speech. Almost all texts were word for word translations from other languages, such as Latin, German, or Swedish. In a sense, the old literary Finnish was colonized from within by Finns themselves: Sweden had not yet had time to develop a strong national identity or sense of superiority, often combined with linguistic colonialism. Swedish-speaking administrators did thus not interfere with how Finns used their own language, but rather encouraged Finns to use pure Finnish.

In the 19th century, in the spirit of national awakening, the language was thoroughly reformed in terms of both vocabulary and grammar. When Finland declared independence in 1917, the state of the language was strong and stable. Today, however, the situation is shifting once again, as English is exerting more and more influence on everyday language use. It appears that Finns are once more adopting a foreign model at the expense of their own language.

Kaisa Häkkinen (b. 1950), PhD, Professor Emerita at Turku University (Arcanuminkuja 1, 20500 Turku, Finland), kahakki@utu.fi

Eesti keel XVIII sajandi kirikumeetrikates

KRISTIINA ROSS

Artikkel on jätk varasematele XVIII sajandi eesti asjaajamiskeele alastele uuringutele ning siin visandatakse üldpilt eesti keele kasutamisest XVIII sajandi kirikumeetrikates ja selgitatakse sissekannete keelevalikut, lähtudes pastori isikust. Senistes käsitlustes on analüüsitud meetrikate sissekandeid koodivahetuse seisukohalt ja otsitud seoseid sissekande keelevaliku ja registreeritu etnilise päritolu ja/või sotsiaalse seisundi vahel (Ross, Põltsam-Jürjo 2021; Ross 2023; Põltsam-Jürjo, Ross 2025). Siin-ses artiklis esitatakse meetrikate keelevaliku ajaline ja geograafiline ülevaade ning keskendutakse keelevaliku seosele registreerija ehk pastori isikuga. Eesmärgiks oli uurida, kuidas muutus eesti keele kasutamine meetrikates XVIII sajandi jooksul; kas geograafiliselt on tuvastatavad alad, kus eesti keelt kasutati järjepidevamalt kui mujal, nii et võiks rääkida piirkondlikust traditsioonist; mil määral on tuvastatav sissekande keelevaliku seos pastori maailmavaatelite arusaamadega.

Meetrikate keeleline materjal on väga napp, ent kuivõrd meetrikad on peaaegu ainsad XVII sajandist kuni XIX sajandini järjepidevalt jälgitavad eesti keelt sisaldanud kohaliku kirjaliku asjaajamise dokumendid, pakuvad need olulist sotsiolingvistilist lisainformatsiooni selle kohta, mis toimus eesti keelega XVIII sajandil. Siinse vaatluse põhiline eesmärk oli uurida, kas eesti keele kasutamises võib sel ajal tuvastada mustreid, mis viitaksid üldisemale püüdlusele eesti keelt asjaajamises sihipäraselt rakendada.

Eesti ala maakoguduse õpetaja oli üldjuhul sakslane (või rootslane või soomlane), kelle jaoks eesti keel ei olnud emakeel, kuid kes suhtles oma eestlastest koguduseliikmetega eesti keeles. Kirikuõpetajate peetavad kirikumeetrikad¹ ehk kihelkonna sünde, abiellumisi ja surmasid arvele võtavad registrid kuulusid tervikuna ajastu saksakeelse kirjaliku asjaajamise juurde. Meetrikate maatrikskeel² oli igal juhul saksa keel ning seal kasutati ka ladina väljendeid. Kuid eestlaste kohta peetavad registrid olid põhimõtteliselt siiski kakskeelsed dokumendid, kuivõrd saksa maatrikskeele sees kasutati talupoja nime, mis koosnes enamasti lisanimest ja pärisnimest, selle eestikeelsel kujul. Eesti keelt leidub kirikuraamatute registrites eestlaste ehk madalamat sotsiaalset päritolu koguduseliikmete kohta käivates sissekannetes sageli ka väljaspool registreeritu nime (vt andmete kirjelduse alapeatükist). Nagu kakskeelsele

¹ Meetrikaid pidasid üldjuhul kihelkonnapastorid ise. Käekirja järgi otsustades on mõnikord sissekandeid teinud siiski keegi teine. Vahel võib tegemist olla ka hilisemate koopiatega. Siinses käsitluses on arvesse võetud ainult need meetrikad, mille korral võib olla enam-vähem kindel, et sissekanded on tehtud pastori enda käega.

² Termineid *maatrikskeel*, *maatrikstekst* ja *sisendkeel*, *sisendtekst* kasutatakse siin kitsamate teooriate väliselt kakskeelse dokumendi põhikeele ja selles kirjutatud tekstiosa ning sellesse lisatud teise keele ja teiskeelsete tekstiosade märkimiseks – vt joonealust märkust Schendl, Wright 2011: 1–2.

situatsioonile omane, oli tegelik keelekasutus üksikasjus väga varieeruv ja palju esineb segakeelsust, mille korral eesti ja saksa elemendid vahelduvad ühe sissekande piires või sissekandest sissekandesse selge korrapärase. Sissekannetes võidi kasutada kolmanda keelena ka ladina keelt, teisalt võis eesti keele kasutus laieneda kaugemale väljapoole registreeritu nime. Samuti varieerus sissekannete pikkus ja nendes kajastuva teabe hulk.

Materjal ja selle kategoriseerimise põhimõtted

Artiklis tuginetakse Eesti Rahvusrhiivi veebikeskkonnas Saaga (Saaga. Digiteeritud arhiiviallikad) leiduvatele kirikumeetrikatele. Meetrikate üldisest keelekasutusest ettekujutuse saamiseks on lehitsetud lingilt „Luterliku kiriku kirikuraamatud avalikes arhiivides” pakutava valimi „Kõik kogudused korraga” kaudu kihelkondade nimede alfabeetilises järjestuses leitavaid meetrikaid, mida on alustatud XVII või XVIII sajandil. Täpsema analüüsi aluseks on valitud abielumeetrikad XVII sajandist ja XVIII sajandi kolmest ajapunktist: 1720., 1750. ja 1780. aastast. XVII sajandist on võetud kõige varasem meetrika või vajadusel kõige loetavama käekirjaga meetrika; XVIII sajandi korral pärineb hinnatav materjal üksikjuhtudel ka valitud ajapunktile eelnevast või järgnevast aastast, kui kriitilise aasta sissekanded polnud millegipärast leitavad või loetavad. Sel viisil on saadud näidismaterjali 87 kihelkonna kohta. Ajapunktide arvestuses pärineb materjal XVII sajandi teise poole meetrikate kohta 27 kihelkonnast, 1720. aasta meetrikate kohta 49 kihelkonnast, 1750. aasta meetrikate kohta 79 kihelkonnast ja 1780. aasta meetrikate kohta 81 kihelkonnast.

Abielumeetrika sissekanne koosneb maksimaalselt seitsmest osast: laulatuse kuupäev, peigmehe rollinimetus, peigmehe täisnimi või laiendatud täisnimi, peigmehe elukoht, pruudi rollinimetus, pruudi täisnimi või laiendatud täisnimi, pruudi elukoht. Laulatuse kuupäev (mis võib sissekande ees ka puududa) on kõigis meetrikates tähistatud saksa- või ladinakeelsete lühenditega, mistõttu siinses, eesti keele kasutust analüüsivas käsitluses pole seda arvestatud. Rollinimetus ('peigmees', 'pruut') võib olla sisse kantud saksa, ladina või eesti keeles või puududa. Täisnimeks loetakse eesti omastava käände vormis lisanimest ja pärisnimest koosnevat ühendit, nt *Kongo Jaan*, *Kokka Mart*. Laiendatud täisnimeks loetakse siinses käsitluses isikumääratlusi, mille korral pärisnimi on seotud mõne teise isiku täisnimega nende suhet märkiva üldnime kaudu ('tütar', 'poeg', 'kasulaps' vms), nt *Nanu Jani kaswatik Leno* (EAA.1247.2.2, lk 354 [: 180]³), või on isikumääratlusele lisatud ametinimetus (millele sageli eelneb kohanimi), nt *Tolli moisa Ümmardaja Krööt* (EAA.1247.2.2, lk 352 [: 179]). Niisugused laiendused võivad olla saksa keeles, nt *Kütti Jani Sohn* ['poeg'] *Karel*, *Pedo Merti Tochter* ['tütar'] *Leno* (EAA.1258.2.3, l 163 [: 171]) või eesti keeles, nt *Sommero Andresse lesk Anno* (EAA 1247.2.2, lk 355 [: 180]). Pärisnime laienduseks on siinses käsitluses loetud ka nominatiivne ametinimetus pärisnime ees, mis võib samuti olla kas saksa keeles, nt *meine Magd* ['minu teenijatüdruk'] *Kay*

³ Säiliku lehe- või leheküljenumbri järele on nurksulgudes ja kooloniga lisatud Saaga kaadri number.

(EAA.1228.2.1, l 13p [: 14]) või eesti keeles, nt *Kingsep Kaarl* (EAA 1249.2.3, l 291 [: 293]).⁴ Peigmehe ja pruudi elukoht võib olla nimega seotud saksa partikli (*von, aus*) abil (*von Waskial* 'Vaskjalast') või eesti kohakäände abil (*Tuhhust*) või jääda grammatiliselt nimega seostamata. Üksikutel juhtudel võib isikumääratlusele lisanduda muid elemente ning kogu sissekandele kõrvalisi märkusi, mis on peaaegu alati saksa keeles. Ranget piiri laiendatud isikunime laienduste ja „kõrvaliste märkuste” vahele on paraku keeruline tõmmata. Kogu sissekanne või selle üksikud osad võivad olla omavahel grammatiliselt seostatud kas sõnavalikule vastava keele grammatiliste vahenditega või teise keele grammatiliste vahenditega või jääda üldse grammatiliselt seostamata; osa välju võib puududa. Kõik elemendid peale isikunimede, mis on alati välja kirjutatud, võivad olla kirja pandud täielikul kujul või erineval määral lühendatuna. Kõige napimad sissekanded koosnevad ainult pärisnimedest ja sellisena ei pruugi need olla keeleliselt liigitatavad.

Materjali analüüsimiseks on sissekanded jagatud nende keelekasutuse alusel kolme rühma: saksakeelsed, eestikeelsed ja segakeelsed. Jagamise aluseks on rollinimetuse ja laiendatud täisnime laienduste keelevalik ning sissekande eri elementide grammatilise sidumise vahendite keelevalik. Saksakeelseks on liigitatud meetrikad, mille (vastava aasta) sissekannetes on kõik elemendid (juhul kui need on sissekandes olemas) ka eestlaste ehk madalama sotsiaalse staatusega registreeritute korral⁵ saksa keeles, nt

- (1) *Der Bräutig* [= Bräutigam]: *Kongo Jaan von Lehmja* / *Die Braut Tappe Marte Jaak s. stieft*. [= seine Stieftochter] *Madle von Waskial*.⁶ (EAA.1213.2.3, lk 219 [: 113])

Eestikeelseks on loetud meetrikad, milles need kõik on eesti keeles, nt

- (2) *Peigmees: Lougo Andresse Joan Walgmalt* / *Pruut: Tõnnisse Mihkli Andresse ödde Marri Tarbialt*. (EAA 3159.1.51, l 212p [: 218])

Segakeelseks on liigitatud kõik meetrikad, milles mingi osa on ladinakeelne ja/ või mõned osad eesti-, mõned saksakeelsed, nt

⁴ Nominatiivis ametinimetuste (*Kock Jürri*) ja genitiivis lisanimede (*Kokka Mart*) eristamise problemaatilise kohta vt nt Puss 2025: 215–216; Palli 1959. Siinset statistikat see vahetegemine ei mõjuta: nominatiivne ametinimetus on loetud alati isikumääratluse laiendiks, liigitust mõjutab ainult ametinimetuse keelevalik (*kokk* versus *Koch*).

⁵ Etnilise päritolu ja sotsiaalse staatuse seostamise küsitavuste kohta meetrikaraamatutes kirja pandud nimekuju põhjal alama keskklassi (käsitöölise, mõisateenijate ja ametimeeste) korral vt Põltsam-Jürjo, Ross 2025 ning seal viidatud Linnus 1979. Siinses käsitluses sellele aspektile tähelepanu pole pööratud ning üldiselt eestikeelses meetrikas saksapärase nimega saksa keeles sisse kantud keskklassi esindaja on loetud sakslaseks.

⁶ Peigmees Kongo Jaan Lehmjalt / pruut Tappe Marte Jaak tema võõrastütär Madle Vaskjala(st). Siin ja edaspidi esitatakse näited originaalkirjaviisis, pikendusmärgiga nasaalid *m̃* ja *ñ* kirjutatakse kahelkordselt *mm*, *nn*, lühendid kirjutatakse välja lühendi järel nurksulgudes. Pikemate võõrkeelsete fraaside tõlked esitatakse joonealuses märkuses, üksiksõnade tõlked võõrkeelse sõna järel nurksulgudes. Dokumendi reavahetust märgib kaldkriips (/) eri ridadele paigutatud osade vahel.

- (3) *Sponsus* ['peigmees']. *Johan, Hanso Ado Sohn Tuhhust. / Sponsa* ['pruut']. *Reet, Surda Marti Tochter Oeküllast.* (EAA.1241.2.3, lk 190 [: 67])

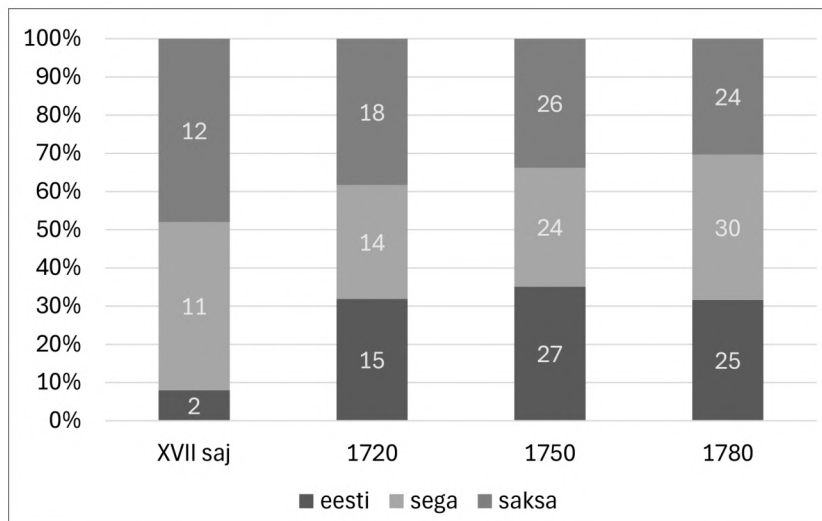
Kuivõrd siinse käsitlese põhiline eesmärk on uurida võimalikke märke eesti keele sihipärasest kasutusest, on segakeelsete hulka arvatud ka meetrikad, mille sissekanded on (viletsa käekirja või veekahjustuste tõttu) loetamatud või liiga napid keelevaliku üle otsustamiseks. Nõnda on segakeelseks liigitatud meetrikate seas väga erineva keelekasutusega meetrikaid ning nendes võib leiduda üsna pikki eestikeelseid fraase (vt alapeatükk „Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud täisnime ja rollinimetusi”). Kui analüüsitava materjali kuuluvate sissekannete hulgas leidub erineva keelevalikuga sissekandeid, on liigitamisel lähtutud sellest, millised on (hinnanguliselt) enamik eestlasi puudutavatest sissekannetest. Hinnangulise komponendi tõttu otsustamise käigus on jaotus paratamatult paiguti subjektiivne ning võib olla mõjutatud keelevälistest teguritest (näiteks võib eestikeelse tekstiosa käekirja selgus ja korralik vormistus kallutada liigitama meetrikat pigem eestikeelseks ja vastupidi). Liigitamisel on püütud arvesse võtta ka sissekandja oletatavaid taotlusi keele valikul: kui rollinimetus on sisse kantud saksa keeles, loetakse meetrika saksakeelseks, isegi kui selle isikumääratlustes leidub keskmisest rohkem eestikeelseid elemente. Samuti loetakse saksakeelseks ilma rollinimetusteta sissekanded, mis kasutavad kohanime sidumisel isikunimega järjekindlalt saksa partikleid (*von, aus*) või milles eestikeelsete laiendatud pärisnimede omavahelisel sidumisel on järjekindlalt kasutatud saksa partiklit *mit* 'kaasaütlevat käänat väljendav partikkel', kui nende isikumääratlustes ei esine silmapaistvalt palju eestikeelseid sõnu. Kui aga saksa partiklit *mit* kasutavas meetrikas tarvitatakse isikumääratlustes järjekindlalt eesti sõnu, loetakse sissekanded segakeelseks, nt *Lane Marti Jürri p.* [= poeg] *Pertel hall:* [= Haljala(st)] *mit Saggadi mõisa tüdr.* [= tüdruk] *Kadri* (EAA.1224.3.2, lk 41 [: 19]). Kui rollinimetused on sisse kantud eesti keeles, loetakse meetrika eestikeelseks, isegi kui selle isikumääratlustes leidub saksakeelseid osi. Üksikjuhtudel on liigitamisel tehtud mõõndusi, millele juhitakse tähelepanu järgneva kirjelduse käigus.

Selleks et materjali analüüsimisel ja liigitamisel subjektiivset eelhäälestust võimalikult minimeerida, on meetrikaid loetud kihelkondade alfabeetilises (mitte paik-kondlikus) järjestuses ja sissekanded konkreetse pastori nimega kokku viidud alles pärast kategoriseerimist. (Mõnel, kirjakeele ajaloos eriti tuntud või varasema uurimise käigus identifitseeritud juhul polnud n-ö anonüümne hindamine siiski võimalik.)

Kuna siinne käsitus keskendub eesti keele kasutamisele, on järgneva analüüsi statistikast kõrvale jäetud rootsikeelsed meetrikad, mida oli kolme kiriku (Noarootsi, Ruhnu ja Vormsi) ja nelja ajapunkti peale kokku seitse: Noarootsis kõigis neljas ajapunktis ja Vormsis XVIII sajandi kolmes ajapunktis. Rootsi keelt leidis ka Ruhnu XVII sajandi ja 1720. aasta meetrikas, ent kuivõrd sealsetes nappides sissekannetes leidis ka saksa keelt, on need loetud segakeelsete meetrikate hulka. Vormsi XVII sajandi meetrika liigitus saksakeelseks.

Keelevaliku dünaamika ajas

Keelevaliku dünaamika ajas on kirjeldatav ajapunktide tulpdiagrammi abil – vt joonist 1.

Joonis 1. Keelevaliku dünaamika ajas.

Nagu jooniselt näha, on XVII sajandist säilinud meetrikates proportsionaalselt kõige vähem eestikeelseid meetrikaid (kaks meetrikat 25-st ehk 8%). Nendeks on Pilistvere ja Harju-Jaani abielumeetrikad. Pilistvere abielumeetrika algab 1690. aastast ja seda pidas eesti piiblitõlke ajaloost tuntud Johann Daniel von Berthold (Eesti keelemõte 2023: 581). Läbinisti eestikeelsetes sissekannetes kasutab Berthold siiski lühendit *F.*, mis ilmselt on lühend ladina keelest (peigmehe nime juures sõnast *filius* ['poeg'], pruudi nime juures sõnast *filia* ['tütar']), nt *Mihkel Kerti Reino Sullane Wirrowerest / Marri Wachtmeistri Hinriko F. Nummawerrest* (EAA.3144.2.2, l 19 [: 22]). Bertholdi meetrika on siiski loetud eestikeelseks, kuivõrd see tõuseb oma aja meetrikate seast eesti keele laialdase kasutuse poolest eredalt esile. 1689. aastast algavat Harju-Jaani abielumeetrikat pidas Heinrich Wrede, kelle meetrikas on ka rollinimetused eestlaste sissekannetes eestikeelsed (tema kohta vt lähemalt eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid käsitlevast alapeatükist). Nt *PeickM. Ott Lasse Marti Poik Sambo Küllast / Prut Tryno, meije Köstri Tüttar* (EAA.1210.2.1, lk 38 [: 42]). Enamik XVII sajandi meetrikatest (12 meetrikat ehk 48%) olid saksakeelsed ja 11 meetrikat (44%) segakeelsed.

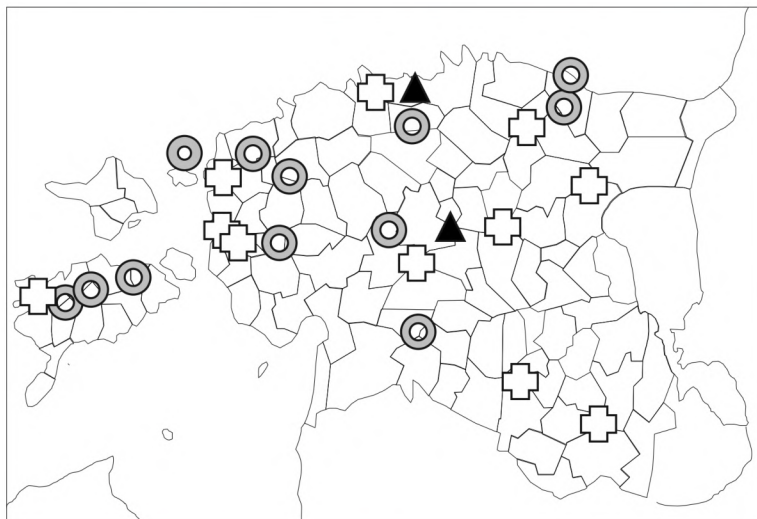
XVIII sajandil hakkas eestikeelsete meetrikate osakaal kasvama ja saavutas haripunkti sajandi keskpaigas: 1750. aasta meetrikatest olid 35,06% eestikeelsete sissekannetega (27 meetrikat 77-st). 1780. aastal on eestikeelsete sissekannetega meetrikate osakaal taas langenud umbes samale tasemele, nagu see oli 1720. aastal (1720. aastal 32,61% ehk 15 meetrikat 46-st, 1780. aastal 31,64% ehk 25 meetrikat 79-st). 1780. aastal moodustasid kõige suurema osa segakeelsed meetrikad (30 meetrikat

79-st ehk 37,97%). Proportsiooni kõikumised XVIII sajandi eri ajapunktide lõikes on siiski suhteliselt väikesed. Nagu öeldud, on segakeelsete meetrikate hulka arvatud ka need, mille sissekanded on keelevaliku üle otsustamiseks liiga napid. Napiandmeliste meetrikate osakaalu kasvu XVIII sajandi lõpus võis mõjutada personaalraamatute sisseseadmine. Personaalraamatute keelekasutus ja selle mõju meetrikate pidamise viisile vajaks omaette analüüsi.⁷ Saksa- ja eestikeelsete meetrikate omavahelise proportsiooni osas võib täheldada eestikeelsete meetrikate osakaalu väikest kasvu sajandi esimesel poolel (1720. aastal oli eesti-saksa suhe meetrikate keelevalikus 15:18 saksa keele kasuks, 1750. aastal 27:26 eesti keele kasuks). Sajandi teisel poolel jääb kummaski keeles peetud meetrikate omavaheline suhe enam-vähem samaks (1780. aastal on see 25:24 eesti keele kasuks).

Niisiis hakati XVIII sajandil abielumeetrikates eesti keelt kasutama rohkem kui XVII sajandil, kuid alates 1720. aastatest jäi eesti keele kasutamine laias laastus samale tasemele ning eestlasi kanti eesti keeles sisse veidi vähem (või 1750. aastal veidi rohkem) kui ühes kolmandikus kõigist meetrikatest.

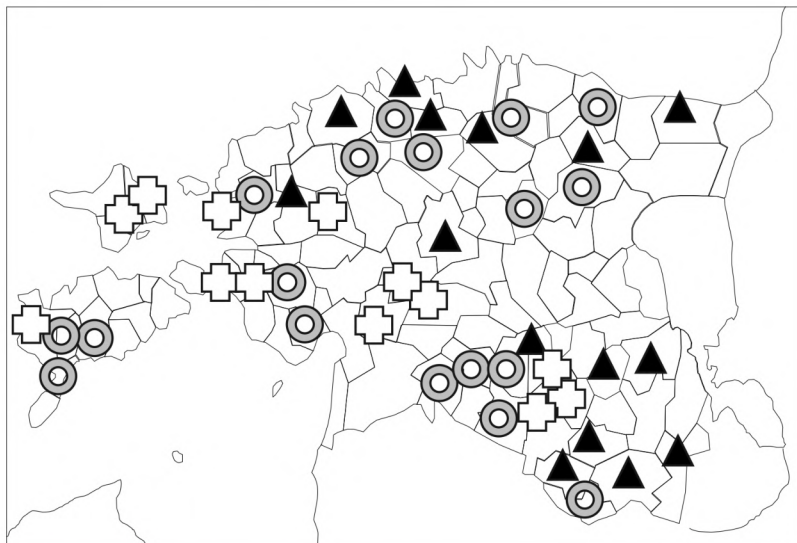
Keelevalik kihelkonniti

Huvitavamad mustrid tekivad, kui kõrvutada eri ajapunktide keelevalikut kihelkondlikus vaates (vt kaarte 1–4, millel eestikeelse kirikumeetrikaga kihelkondi tähistab kolmnurk ▲, saksaakeelsega sõõr ☉ ja segakeelsega rist ☒).

Kaart 1. Keelevalik kihelkonniti XVII sajandil.

⁷ Näiteks pidas Kambja meetrikaid ajavahemikul 1772–1783 pastor Johann Zimmermann, kelle abielumeetrika liigitub saksaakeelseks, sest ta seob oma napis meetrikas laiendatud pärisnimed saksa partikliga *mit* (EAA.1255.2.2, l 347 [: 446]), samal ajal kui tema peetud personaalraamat on ärratanud tähelepanu pikemate eestikeelsete lisamärkuste poolest (Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 636–639).

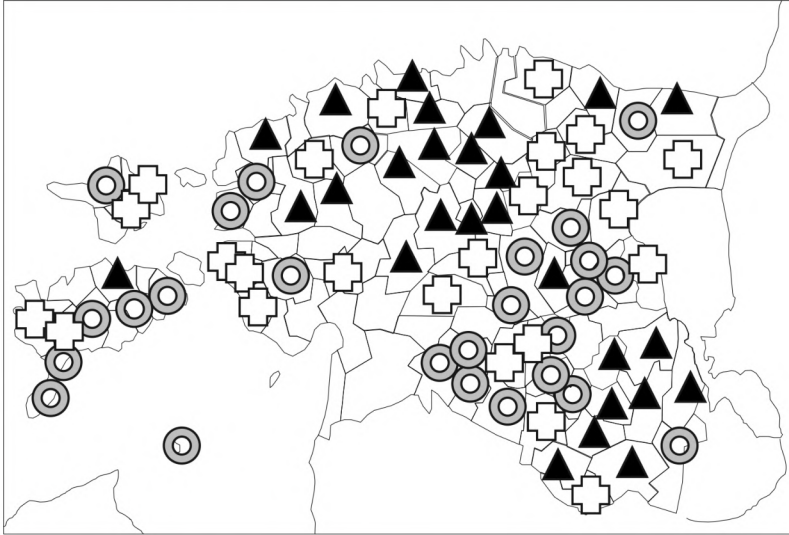

Kaart 2. Keelevalik kihelkonniti 1720. aastal.

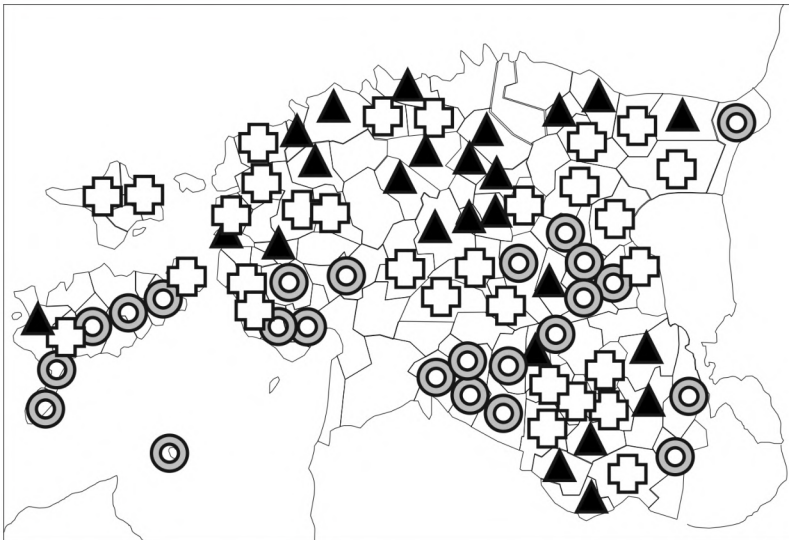
XVII sajandist säilinud meetrikate korral (vt kaarti 1) ei ole geograafilisest must-rist mõtet rääkida. Kaks eestikeelseks liigitunud meetrikat pärinevad hajali kihelkondadest, Harju-Jaanist Põhja-Harjumaal ja Pilistverest Viljandimaa põhjaservas. Kagu-Eesti aladelt on aga üldse säilinud ainult kaks meetrikat.

Kuid XVIII sajandi kõigis kolmes ajapunktis eristuvad geograafiliselt kaks eestikeelsete sissekannetega meetrikaid kasutavat piirkonda: üks Kagu-Eestis, teine Kesk-Eestist kuni Risti, Keila ja Jõelähtmeni loode- ja põhjarannikul. Kõige selgemini joonistuvad need piirkonnad välja 1750. aasta kaardil (3), kuid on hoomatavad ka 1720. ja 1780. aastal (vt kaarte 2 ja 4). Seevastu Mulgimaa kirikutes (Tarvastus, Halliste, Paistus, Karksis ja Helmes) on läbivalt peetud saksakeelseid meetrikaid. (Ainus segakeelsena arvele võetud meetrika Tarvastust 1750. aasta kaardil on segakeelseks liigitunud oma nappuse tõttu, mis sisuliselt ei võimalda keelevalikut hinnata.) Pigem saksa- või segakeelsete aladena eristuvad ka Saare- ja Hiiumaa ning mandri lääne- ja lõunapoolne ranniku alad. Saare- ja Hiiumaal on ainsad eestikeelseks liigitunud meetrikad 1750. aasta kaardil Karja kirikus peetud kirikuraamat ja 1780. aastal Kihelkonna kirikus peetud raamat. Karja kirikumeetrikas leidub eesti keelt silmapaistvalt palju ning eestikeelsed on ka rollinimetused (rollinimetuste keele oletatava olulisuse kohta vt järgmist alapeatükki), nt *Peig. Thomala Kärneri Adame sullane Jaac Hiomalt / Pr: Orrisarre Moisa ümmardaja Lena* (EAA.3133.1.19a, l 89p [: 93]). Valitud ajapunkt langeb perioodi, mil Karja koguduse õpetaja oli (aastatel 1740–1763) vennaskoguduse-sõbralik Johann Georg Holm (Luhamets 2024: 703, 705). Holmi järglase sissekanded samas meetrikaraamatus alates 1763. aastast on saksakeelsed. Muid XVIII sajandi abielumeetrikaid Karja kogudusest analüüsitud materjali hulgas polnud. Kihelkonna kiriku meetrikaraamatu sissekanded on napid, kuid tähelepanuväärselt kasutatakse seal rollitähistena eestikeelseid lühendeid *P:* ja *Pr:*. 1780. aastal oli Kihelkonna pastoriks Johann Gottlieb Kleiner, kellel oli Halles õppinud äi, kelle äi

omakorda oli Kuressaare koguduse õpetajana kuulunud vennastekogudusse (Luhamets 2024: 729). Mandri läänerannikul (Hanilas, Karusel ja Varblas) segakeelseteks liigitunud meetrikad sisaldavad suhteliselt palju eesti keelt, aga sporaadiliselt siiski ka saksa keelt ning rollinimetused on neis ladinakeelne (nende kohta vt lähemalt alapeatükki „Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud pärisnimesid ja rollinimetusi”). 1780. aasta kaardil (kaart 4) eestikeelseks liigitunud Karuse meetrikat võib tegelikult pidada nende traditsiooni järgivaks registreerimistavaks, mille korral rollimääratlused on lihtsalt ära jäetud (ja sissekanded on napimad).

Kaart 3. Keelevalik kihelkonniti 1750. aastal.

Kaart 4. Keelevalik kihelkonniti 1780. aastal.

Meetrika keelevalikute hoomatav järjepidevus paikkonniti näib viitavat sellele, et kohalikul traditsioonil oli Eestis oluline osa. Traditsiooni järjepidevust aitas küllap ositi tagada asjaolu, et sageli pärandus koguduse õpetaja amet isalt pojale (või äialt väimehele). Tõenäoliselt mõjutas traditsiooni tugevust ka geograafiliselt lähedastes kihelkonnakirikutes teenivate õpetajate võimalik tihedam omavaheline läbikäimine.

Eestikeelsete rollinimetustega meetrikad

Rollinimetus (abielumeetrikates 'peigmees' ja 'pruut') jääb sisult muutumatu vormelina maatriksteksti ja sissekandest sissekandesse vahelduva sisendteksti vahealale ning võiks sellisena olla sissekandja keelevaliku sihipärasuse hindamise oluline näitaja. Kuna siinse vaatluse põhihuvi ongi leida võimalikke märke eesti keele sihipärasest kasutamisest, pakub rollinimetuste keelevalik erilist huvi. Järgnevalt antakse lühiülevaade abielumeetrikatest, milles need on eestikeelsed (kas välja kirjutatud terviksõnana või eesti sõnast tuletatud lühendina), koos põgusa viitega seesuguste meetrikate pidajate eluloolisele ja ideoloogilisele taustale.⁸

Eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid oli vaadeldud materjali hulgas erinevate ajapunktide peale kokku 27 ja nende pidajaks 24 pastorit.

XVII sajandist säilinud meetrikatest on ainus eestikeelsete rollinimetustega Harju-Jaani õpetaja Heinrich Wrede peetud meetrika. Heinrich Wrede oli Tallinnas sündinud, õppinud Tallinna gümnaasiumis ning Saksamaal Rostocki ja Wittenbergi ülikoolis. Ta alustas oma abielumeetrikat 1689. aastal saksakeelsete rollinimetustega (*Bräutigam, Braut*), kuid läks alates 4. sissekandest üle eestikeelsetele määratlustele (*PeickM., Prut*) (EAA.1210.2.1, lk 38 [: 42]). Eesti kultuuriloos on laiemalt tuntud tema poeg Heinrich Christopher Wrede, kes oli tegev Põhjasõja-järgses pietistlike pastorite rühmituses eestikeelse kirjanduse väljaandmisel ja ühtlasi mõnda aega Albu vaeslastekooli direktor.

1720. aastal on eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid peetud kuues Lõuna-Eesti kihelkonnakirikus, millest kahes (Rõuges ja Vastseliinas) oli sel ajal õpetajaks üks ja seesama pastor, Soome päritolu ja Turu ülikoolis õppinud Michael Cavonius. Teine eestikeelseid rollinimetusi kasutanud pastor oli Võnnu õpetaja, ingerisoomse päritolu ja Tartus õppinud Johannes Svenske, kolmas Karula õpetaja, Tallinnas sündinud ning Rostockis ja Jenas õppinud Joachim Warnecke (EPL: 471). Ülejäänud kaks eestikeelsete rollinimetuste kasutajatest, Kambja pastor Albrecht Sutor ja Urvaste pastor Heinrich Wollin, olid mõlemad sündinud Saksa aladel Pommerimaal, õppisid ühel ajal Rostockis ja saabusid sealt 1718. aastal koos Liivimaale Riiga. Just nemad kujundasid Kanepist ja Urvastest olulised vennastekoguduse liikumise

⁸ Toodud eluloolised lühiaanded tuginevad Põhja-Eesti pastorite korral Liivi Aarma (2007) ja Hugo Richard Pauckeri (1849), Liivimaa pastorite korral väljaandele „Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918“ (EPL). Kasutatud on ka kõiki Eesti ala kogudusi hõlmavat Kristjan Luhametsa ülevaatedest (2024) ja Vikipeedia andmeid. Täpsemale allikale viidatakse ainult siis, kui eri allikate andmed ei kattu või kui teave pärineb mingist muust allikast.

keskused (Luhamets 2024: 37–38, 65). Kõik kuus Lõuna-Eesti abielumeetrikat on suhteliselt napid, rollinimetused võivad olla välja kirjutatud, nt Svenskel täiskujul *Pöigmehs, Mörsia* (EAA.3172.2.1, l 66 [: 65]), enamasti kasutatakse siiski ainult lühendeid (P, M.).

1750. aastal on eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid peetud 11 kirikus. Kaks tollastest kirikuõpetajatest kattuvad eelmise ajapunkti meetrikapidajatega, sest Kambja kirikus jätkas (kuni 1758. aastani) Albrecht Sutor ja Karulas (1757. aastani) Joachim Warnecke. Ülejäänud üheksast meetrikast on üks kirja pandud Saaremaal Karja kirikus ja selle autor on kihelkondliku jaotuse all juba mainimist leidnud Johann Georg Holm. Eestimaa viiest eestikeelsete rollinimetustega meetrikast kaks pärinevad Järvamaalt ja neid pidasid Paide õpetaja Otto Reinhold von Holtz vanem ja Järva-Madise õpetaja Christoph Mertzig. Holtz vanem oli sündinud Vologdas, kus tema rootsi-saksa päritolu vanemad olid sõjavangis. Ta õppis Halles ja Jenas ning oli pastor alguses Iisakus, siis Paides ja viimaks Keilas. Ta oli 1779. aastal ilmunud eestikeelse jutlusekogu⁹ üks korrektoreid ja temalt on säilinud trükitud leinajutlusi. Tema kodus valitsenud meelsusest ja suhtumisest eesti keelde annab kaudselt tunnistust tema samanimelise poja tegevus. Otto Reinhold von Holtz noorem, kes oli isa järglane Keila pastori ametis, on ka eesti kirjandusloos tuntud tegelane, kes oli kuulus oma hea eesti keele oskuse poolest. Ta andis eesti keele tunde kahele kreiskooli õpilasele, kellest üks oli Kreutzwald, ja publitseeris XIX sajandi alguses eestikeelseid vaimulikke raamatuid (Vinkel 1965: 283). Saksamaal sündinud Christoph Mertzig oli õppinud Halle ülikoolis, tegutses hiljem Halle vaestekooli õpetajana (ehk informaatorina) ja on leidnud äramärkimist pietistlike vaadete poolest. Kaks 1750. aastal eestikeelseid rollinimetusi sisaldanud meetrikat pärinevad Läänemaa ja neid pidasid Märjamaa õpetaja Johann Ignatius ja Kullamaa õpetaja Joachim Heinrich Dahl. Ignatius oli XVIII sajandi Eesti pastorite seas erandlik, sest ta oli etniline eestlane,¹⁰ kultuuriloost hästi tuntud Kambja köstri ja koolmeistri Ignatsi Jaagu vanem poeg (Piir 1996, 2016). Tänu Kambja pastori Albrecht Sutori toele oli ta saanud õppida Tallinna gümnaasiumis ja Halle ülikoolis. Dahl oli Riias sündinud ja Tallinnas kasvanud ning õppis Jena ülikoolis. Tema kohta tuuakse esile ta pietistlikke vaateid ning asjaolu, et üks tema jutlus avaldati 1779. aasta eestikeelses jutlusekogus. Põhja-Eestist liigitub eestikeelseks veel Soome juurtega ja Reigis sündinud ning Harjumaal Harju-Ristil teeninud Gustav Heinrich Petraeuse peetud meetrika. Temagi oli õppinud Halles ja tegutsenud sealse vaestekooli informaatorina. Pietistlike vaadete kõrval on leidnud eraldi äramärkimist tema aruanded konsistooriumile, milles ta kirjeldas talupoegade rasket olukorda. Liivimaaalt lisanduvad varasemast perioodist tuttavatele Kambja ja Karula meetrikatele kolm Võrumaal peetud eestikeelset meetrikat, mille kirjutajateks olid Räpinas Johann Christian Svenske (1720. aasta

⁹ Jutlusse Ramat, mis sees Pühhapäwade, Pühhade, ja Palwepäwade Jutlussed Eesti-Ma rahwa õppetusseks on kokkopandud. Tallinnas, trükkitud Keisrilikko Kunstoriummi kulloga, ja Lindworssi kirjadega 1779 aastal (Annus 2000: 228).

¹⁰ Teise oletatavalt eesti päritolu pastori, Daniel Stammi meetrikad ei ole teadaolevalt säilinud. Stamm oli mõisavalitseja poeg ja teenis Vigala õpetajana ajavahemikul 1756–1768. Ta oli õppinud Halles ja tegutses Halle vaasteasutuse informaatorina.

meetrikate lõigus mainitud Johannes Svenske poeg), Kanepis Liivimaal sündinud ja Halles õppinud Heinrich Johann Fass ja Põlvas samuti Liivimaal (Läti aladel Straupes) sündinud Johann Bartholomeus Treublut. Treubluti kohta rõhutatakse, et ta oli endine Rootsi sõjaväelane ja tal ei olnud korralikku teoloogilist haridust (ta õppis Riia lütseumis ja oli poolteist aastat immatrikuleeritud Pärnus ülikooli, vt Aarma 2007: 269). Oma küllalt kaootilises meetrikas kasutab ta rollinimetuste märkimisel enamasti lühendeid *Koss ~ K*, *Moers ~ M* (EAA.3147.1.133, l 470 [: 476]), mõnikord kirjutab eestikeelse rollinimetuse ka välja: *Kossilane*, *Morsia* (EAA.3147.1.133, l 481 [: 487]). Erinevalt kõigist teistest eestikeelseid rollinimetusi kasutanud pastoritest mainitakse tema puhul, et ta suhtus vennastekogudusse vaenulikult.

1780. aastal on eestikeelsete rollinimetustega meetrikaid peetud üheksas kirikus. Neist Põlva kiriku meetrikat pidas endiselt Treublut. Liivimaa kubermangus on eestikeelseid rollinimetuste lühendeid *P* ja *M*. kasutanud oma napis meetrikas veel Kuramaal sündinud Hargla õpetaja Johann Friedrich Hartmann. Saaremaal on eestikeelseid rollinimetuste lühendeid kasutanud kihelkondliku jaotuse juures juba mainimist leidnud Kihelkonna pastor Gottlieb Kleiner oma napis meetrikas. Paide kiriku meetrikat pidas sel ajal Reigi kiriku õpetaja poeg David Gottlieb Glanström, kes oli noorena Reigis koduõpetust saanud vennastekoguduse juhi Jacob Marraschi käe all, õppinud Königsbergis arstiteadust ja iseseisvalt uurinud usuteadust Põltsamaal Hupeli juhendamisel. Ka oli ta tegev Piibli teise trüki ettevalmistamisel ning muu eestikeelse vaimuliku kirjavara väljaandmisel. 1779. aasta jutluseraamatus ilmus temalt neli jutlust (Annus 2000: 228). Järvamaal kasutati eestikeelseid rollinimetusi Järva-Madise ja Järva-Peetri meetrikates. Järva-Madisel oli selles ajapunktis pastori vahetus. Seni oli pastoriks olnud Isaac Gustav Gerth, kes on jälje jätnud ka eesti kirjanduslukkku, avaldades eestikeelse jutluse 1779. aasta kogumikus. Eestikeelseid rollinimetuste lühendeid kasutas nii tema kui ka tema ametijärglane Franz Friedrich Ploschkus, kes oli varem olnud koduõpetaja Saaremaal Karja kihelkonnas. Järva-Peetri õpetaja oli Johann Friedrich Rinne, kes on samuti avaldanud 1779. aasta kogumikus eestikeelse jutluse. Lääne-Harjumaal kasutati eestikeelseid rollinimetusi Harju-Madise ja Nissi meetrikates. Harju-Madise õpetaja oli sel ajal Carl Friedrich Stürmer, Nissis alustas 1780. aastal tööd Kose koguduse õpetaja pojana siinmail sündinud ja eesti kirjandusloos kalendrijuttudega tuntud Joachim Gottlieb Schwabe, kellelt ilmus postuumselt ka mõisnikevastane luuletus „Eestimaa tallomehhe laul”. Veel leidis eestikeelseid rollinimetusi Kirbla kirikuraamatus. Kirbla kogudus oli sel ajal ühendatud Lihula kogudusega ja kirikuraamatut pidas tõenäoliselt Friedrich Levanus, soome päritolu Michael Levanuse poeg ja ametipärija, kellelt samuti ilmus eestikeelne jutlus 1779. aasta jutluseraamatus.

Toodud põgusa ülevaate põhjal võib öelda, et eestikeelseid rollinimetusi kasutasid abielumeetrikas pastorid, kelle elulooliste andmete hulka kuulub enamasti vähemalt üks kolmest tunnusest. Nad on kas a) siinmail (Eesti- või Liivimaal) sündinud või soome/rootsi juurtega (kokku 14 pastorit, lisaks üks Kuramaal sündinu), b) õppinud Halles ja/või silma paistnud pietistlike vaadete poolest või vennastekoguduse liikumise pooldajana (kokku 10, lisaks kaks, kelle meelsuse kohta on vihjeid antud nende poja või äia kaudu) ja/või c) jätnud eesti kirjandus- ja kultuurilukkku muidki

kirjalikke märke peale eestikeelsete rollinimetustega meetrikaraamatute (kaheksa pastorit).

Rollimääratlusena on käsitletav ka mõnedes sünnimeetrikates esinev sõna *värdjas* väljaspool abielu sündinud laste kohta. Eestikeelsena äratas see määratlus tähelepanu juba XVII sajandil Andreas Forseliuse Põltsamaal peetud ja J. D. Bertholdi Pilstveres peetud sünnimeetrikates (vt Ross 2023: 372–373), kuid sporaadiliselt esineb sama määratlust eestikeelsena ka hilisemates meetrikates. Tähelepanuväärne on eespool juba mainimist leidnud Heinrich Wrede poja Heinrich Christoph Wrede Jõelähtme sünnimeetrika, milles kõik rollid ('laps', 'väljaspool abielu sündinud laps', 'ema', 'vaderid') on eestikeelsed (neist osa allajoonitult), nt *Hallika Johani Laps Sahhalt – Kai / Emma Madle Wad. Petri Jani Naene Rommi Jani Poeg Koilast* (EAA.1212.2.1, lk 169 [: 79]).

Rollinimetusi ei saa meetrikate keelekasutuse näitajana siiski ületähtsustada, sest need võisid meetrikas lihtsalt puududa, kuid sellegipoolest võisid sissekanded olla põhjalikud ja läbinisti eestikeelsed. Ka võib meetrikates leiduda hoopis muid huvitavaid eesti keele kasutamise juhtumeid.

Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud pärisnimesid ja rollinimetusi

Hajamärkusi, mis jäävad väljapoole maatriksteksti ja laiendatud isikunimesid, leidub meetrikaraamatutes suhteliselt vähe. Need võivad puudutada abielumeetrikates abiellujate päritolu ja seoste täpsustusi, sünnimeetrikates väljaspool abielu sündinud lapse tausta selgitusi ja vaderite päritolu või seoste täpsustusi ning surmameetrikates surma täpsemaid asjaolusid. Valdavalt on sellised lisaselgitused saksakeelsed, kasutatakse ka mõningaid ladina vormeleid. Paaris meetrikaraamatus torkasid siiski silma ka üksikud eestikeelsed lisaselgitused. Näiteks pakuvad siinses kontekstis huvi kahe eestikeelsete rollinimetustega seoses mainimist leidnud pastori surmameetrikate eestikeelsed märkused.

Surmameetrikad on üldjuhul napid ja nende sissekanded koosnevad tihti ainult täisnimest ja surma (või matmise) kuupäevast. Mõnes meetrikas on siiski ära toodud ka surma põhjus ja mainitud muid surmaga seotud asjaolusid. Nagu muudiski meetrikates on need märkused üldjuhul saksa keeles, ka nende pastorite korral, kes abielumeetrikas suhteliselt palju eesti keelt kasutavad.

Selle taustal torkasid silma Märjamaa pastori Johann Ignatiuse ja Põlva pastori Johann Bartholomeus Treubluti surmameetrikad. Ignatiuse surmameetrikates leidis kaks eestikeelset märkust. 1750. aastast pärineb sissekanne *Avama Juhan, kelle ihho 2 aastad on söitnud von 45 Jahrn* (EAA.1247.2.2, lk 546 [: 278]), 1760. aastast *Sööla Reino N. [= naine] An, kes pool aastat seest karjund* (EAA.1247.2.3, lk 346 [: 178]). Võib oletada, et eestikeelsete fraaside taga on diagnoosid, mis Ignatiusele endale olid selge tähendusega, aga mida ta ei osanud täpselt saksa keelde tõlkida. Sellisena oleks eesti keele kasutus siin võrreldav eesti tsitaatsõnade kasutusega saksa visitatsioonimaterjalides (vt Ross, Põltsam-Jürjo 2021: 624–629).

Treubluti surmameetrika on keelevelikult kirjum ja tema kasutab eesti keelt läbisegi saksa keelega ka keeleliselt täiesti lihtsate surmaga seotud asjaolude kirja-panekuks, nt 1732. aasta sissekandes *Sangi Hanso kaswand 6 paiwa perrast saja akkitselt arra koolnu* (EAA.3147.1.133, lk 504 [: 511]), 1738. aasta sissekandes *Nomigo Ado Lats, Honen arrapallanu* (EAA.3147.1.133, lk 506p [: 514]). Treubluti keeekasutus näib johtuvat juhuslikust lülitumisest kord ühele, kord teisele keelele.

Eelmises kolmes alapeatükis keskenduti eestikeelseteks liigitunud meetrikatele, mistõttu lähemalt jäid iseloomustamata segakeelsed meetrikad, mille hulgas leidub samuti huvitavaid meetrikatüüpe, mis võivad sisaldada küllaltki palju eesti keelt. Näiteks torkavad silma Läänemaal, Hanilas ja Karusel peetud meetrikad, milles rollinimetused on ladinakeelsed (*sponsus*, *sponsa*) ning täisnime laiendustes võib esineda saksa keelt, ent milles äratavad tähelepanu huvitavad pikemad eestikeelsed laiendused. Neid meetrikaid pidasid (ajavahemikul 1712–1773) isa ja poeg Christian Anton Kettler ja Kaspar Anton Kettler. Christian Anton Kettler oli sündinud Tallinnas ja õppinud Rostocki ülikoolis ning teda on iseloomustatud kui pietistlike vaadetega pastorit. Karusel sündinud Kaspar Anton Kettler õppis Halle ülikoolis. Näiteks Karuse meetrikas on ta 1750. aastal ühe peigmehe kandnud sisse niisuguse isikumääratlusega: *Sponsus. Simo. Üks Persia maa mees ning Tuti moisa sullane* (EAA.1241.2.2, l 42 [: 42]).

Omalaadsena torkab silma Carl Bernhard Ehinger, kes oli Juuru õpetaja 1729–1771. Tema abielumetrika on eestikeelne, kuid rollinimetusi ta ei kasuta, sest andmed on esitatud tabeli kujul. Seevastu äratav tähelepanu, et Ehinger on eesti keeles sisse kandnud ka andmed omaenda abiellumise kohta eelmise õpetaja Helmich Reinhold Ludwigi lelega 1740. aasta 1. märtsil: *Juro Kihhelkonna Öppetaja. Carl Berendt Ehinger / önsa Prausse Ludwige lesk. Hedwig D. Helffreich* (EAA.1211.2.1, l 133 [: 125]). See tundub olevat teadlik osutus millelegi, eriti võrdluses samal leheküljel 1739. aasta 23. novembril sisse kantud köstri abielu andmete saksakeelsusega: *der Küster zu Jörden – Andkas Josselin / die Jördenschen Küsters Bendik Fischers Wittwe – Christina Falck* [‘Juuru köster – Andkas Josselin / Juuru köstri Bendik Fischeri lesk – Christina Falck’]. Seniste hõredate taustaandmete toel on keeruline oletada, millele Ehingeri keelevelik täpselt osutab, võib-olla ühtekuuluvusele oma koguduse talupoegadest liikmetega. Ehinger oli sündinud 1705. aastal Tallinnas Rootsi sõjaväelase pojana, kuid kasvas üles (pärast vanemate katku suremist 1710. aastal) kasulapsena õe ja tema mehe pastor Heinrich Christoph Wrede peres (Aarma 2007: 59). Ta õppis Seidla ja Albu vaestekoolis ja Halle ülikoolis, tegeles pastoriametit pidades aktiivselt talupoegade lugemisoskuse edendamise ja suhtus soosivalt vennastekoguduse liikumisse.

Keelevaliku ja pastori isikuloolise tausta vahelistest seostest

Nagu kahes viimases alajaotises, „Eestikeelsete rollinimetustega meetrikad” ja „Eesti keele kasutamisest väljaspool laiendatud pärisnimesid ja rollinimetusi”, toodud põgusatest isikuloolistest andmetest nähtus, võib keskmisest sihipärasemalt ja rohkem või huvitavamalt eesti keelt kasutavate meetrikapidajate andmetes täheldada teatud ühisjooni. Nende hulgas on suhteliselt palju kohalikku päritolu või soome-rootsi taustaga pastoreid, kes siinseid olusid ja võib-olla koguni pärimuskultuuri ilmselt paremini tundsid kui Saksamaal sündinud, kes sattusid eesti keele alale alles pärast ülikooli lõpetamist. Mitu eesti keele kasutajat on maakoguduse pastoreite pojad, kes tõenäoliselt olid eesti keele omandanud mingil tasemel juba lapsena. Paljud on õppinud Halles ja tuntud oma pietistlike vaadete poolest; paljudega seonduvalt leidub kultuuriloolistes käsitlustes tähelepanekuid nende soosiva suhtumise kohta vennastekoguduse tegevusse. Neist suur osa on leidnud äramärkimist eesti kultuuriloos, eeskätt eestikeelse kirjavara edendajatena. Siiski pole ükski neist eesti keele kasutamist usutavasti soodustanud tegureist olnud määrava tähtsusega. Kindlasti ei saa siinsele vaatlusele tuginedes visandada n-ö tüüpilise eesti keelt kasutanud pastori portreed. Eelnenud iseloomustuste kaudu avanenud pilt on igal juhul petlik juba seetõttu, et kirjeldati üksnes eesti keele kasutusega positiivselt silma hakanud rühma, esitamata võrdlevaid andmeid selle kohta, kui sageli needsamad tunnused avalduvad saksakeelseid meetrikaid pidanute elulugudes. Juba paarist markantsest näitest piisab veenmaks, et esile toodud eluloolised tunnused ei ole piisav tagatis sellele, et nende kaudu iseloomustatav pastor oleks ilmingimata pidanud vajalikuks eestlaste andmeid eesti keeles sisse kanda. Näiteks tähtsaim piibli eesti keelde tõlkija Anton Thor Helle, kes oli sündinud Tallinnas ja kuulus pietistlikult meeletatud pastoreite rühma, mille liikmena ta aitas kaasa teistegi oluliste eestikeelsete teoste tõlkimisele ja toimetamisele, pidas saksakeelseid meetrikaid, mille ainus eestikeelne element oli talupoja täisnimi (tema meetrikast pärineb näide 1). Thor Helle ei olnud ise küll õppinud Halles, vaid üksnes Kieli ülikoolis, erinevalt samasse pietistlikku rühmitusse arvatavatest Heinrich Gutsleffist ja Heinrich Christoph Wredest, kes olid õppinud Kieli ülikoolis ja jätkanud seejärel õpinguid Halles ning pidasid mõlemad eestikeelseid meetrikaid. Siiski tundub vähe usutav, et ainuüksi haridustee osaline erinevus selgitaks, miks Thor Helle meetrikate pidamise viis tema oletatavate mõttekaaslaste sissekannetega nii teravalt vastuollu läheb. Tema meetrikaid võib laiema kakskeelse suhtlustausta kontekstis pidada lausa üllatavalt järjekindlalt saksakeelseteks. Ka võib leida kohaliku maapastori järeltulijana sündinud pastoreid, keda iseloomustatakse vennastekoguduse-sõbralikena või vähemalt veendunud pietistidena ja kes on Halles õppinud, kuid pidasid meetrikaid ikkagi saksa keeles (nt Ridala pastori pojana sündinud Lääne-Nigula pastor Georg Friedrich Schultz). Samas, nagu esile toodud, on eestikeelseid rollinimetusi kasutanud Põlva pastori J. B. Treubluti kohta eraldi märgitud, et ta suhtus vennastekogudusse vaenulikult.

Meelsus, haridus, päritolu ja keeleoskus ei ole meetrika keelevalikuga kindlasti üksüheselt seotud, kuid mingi mõju on neil valiku langetamisel tõenäoliselt olnud.

Siinses ülevaates on kahjuks jäänud kõrvale nii mõnigi huvitava keeleteadusega meetrika lihtsalt seetõttu, et nende pidamise aeg ei langenud kokku valitud ajapunktidega. Tihedam ajaline sõel oleks pilti tõenäoliselt mõneti teisendanud. Ka on andmeid pastorite kohta esialgu kogutud liiga hõredalt ja ebaühtlaselt, et teha põhjapanevamaid üldistusi. Meetrikate keeleteaduse ja neid pidanud pastorite elulooliste andmete seostest terviklikuma pildi saamiseks tuleks koostada kogu XVIII sajandi pastorkonda hõlmav prosopograafiline võrgustik, mille abil saaks ühtlasi paremini jälgida põlvkondlikke ja sõpruskondlikke keeleteaduslikke seoseid.

Kokkuvõte

Siinsesse vaatlusse hõlmatud andmete põhjal võib väita, et tava kanda eestikeelsete koguduseliikmete isikuandmed kirikuraamatutesse sisse eesti keeles oli XVIII sajandil küllaltki laialdaselt levinud. XVII sajandi teisest poolest on olemas ainult kaks eestikeelseks liigituvat abielumeetrikat (säilinud 25 meetrikast ehk 8%), kuid XVIII sajandi 1720. aastateks on eestikeelsete meetrikate hulk kasvanud umbes kolmandikuni kõigist meetrikatest ning püsib enam-vähem sellisena kuni 1780. aastateni (1720 – 32,61%, 1750 – 35,06%, 1780 – 31,64%). Geograafilise leviku vaates kujunes XVIII sajandil välja kaks piirkonda, mille pastorid pidasid eestikeelseid meetrikaid: üks Kagu-Eestis ja teine Kesk-Eestist (Vändra–Türi–Paide–Peetri joonelt) kuni Risti–Keila–Jõelähtme jooneni loode- ja põhjarannikul. Eestikeelseid meetrikaid ei peetud Mulgimaal ning Saare- ja Muhumaalt on säilinud ainult üksikud eestikeelsed meetrikad.

Eesti keelele lülitumine tuli üldjuhul kõne alla ainult madalamat sotsiaalset päritolu inimeste, talupoegade ja alamat liiki käsitöölise ja mõisateenijate korral, kes enamasti olid etnilised eestlased. Kirikliku asjaajamise ametlik keel oli aga saksa keel, nii et kirikuvalitsuse nõudel peetavaid meetrikaid täites oli pastor eesti keeles kõnetatavate isikute sissekandmisel kakskeelses situatsioonis. Siinsele vaatlusele tuginedes võib eestikeelseid meetrikaid pidanud pastorite elulooliste lühiajandmete põhjal siiski oletada, et meetrikate keelevalik ei ole seletatav ainult kakskeelsuse olukorras esineva juhusliku lülitumisega ühelt keelelt teisele. Vähemalt osa pastoreid kasutas eesti keelt meetrikates täiesti süsteempäraselt. Eestikeelseid rollinimetusi kasutasid talupoegade ja madalama astme mõisateenijate ning käsitöölise registreerimisel eeskätt kohalikke olusid paremini tundvad, pietistlikult meelestatud ja/või vennastekoguduse liikumisse pooldavalt suhtuvad pastorid. Pastori isikuloolise „tüübi” ja tema keelevaliku vahel näivad olevat tihedad seosed, kuid nende lihtsale üksühesele seostamisele leidub ka vastunäiteid. Keelevaliku tagamaade täpsemaks selgitamiseks oleks vaja andmestikku kaasata rohkematest ajapunktidest pärinevaid meetrikaid, koguda kõigi pastorite kohta võimalikult palju eluloolisi andmeid ning analüüsida meetrikate keelevaliku ja pastorite elulooliste andmete vahelisi seoseid mitmemõõtmelise prosopograafilise mudeli toel.

Artikli valmimist on toetanud Kultuuriministeeriumi projekt „Eestlaste teekond euroopaliku kultuuri objektist subjektiks vennastekoguduse kirjavara peeglis“ (KUM-TA56) ja Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise projekt „Eesti kirjakeele arengud 18. sajandil“ (EKI-BAAS-2025/2).

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

Saaga. Digiteeritud arhiiviallikad. <https://www.ra.ee/dgs/explorer.php>

KIRJANDUS

- Aarma, Liivi 2007.** Põhja-eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn: [G. ja T. Aarma Maja OÜ].
- Annus 2000** = Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia I.) Toim Endel Annus. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Eesti keelemõte 2023** = See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, Kristiina Ross, Aivar Põldvee. Tallinn: EKSA.
- EPL** = Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918 / begonnen von Paul Baerent; im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von Erik Amburger und Helmut Speer herausgegeben von Martin Ottow und Wilhelm Lenz. Köln–Wien: Böhlau, 1977.
- Linnus, Jüri 1979.** Vabade maakäsitööliste etniline päritolu Eestis XVIII sajandil. – Sotsiaalmajandusliku arengu probleeme XVII–XX sajandil. Uurimusi Läänemeremaade ajaloost III. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 454.) Toim Herbert Ligi. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 34–72.
- Luhamets, Kristjan 2024.** Koguduse lugu. Tartu: [EELK Tartu Pauluse kogudus].
- Palli, Heldur 1959.** Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 595–608.
- Paucker, Hugo Richard 1849.** Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge. Reval: Lindfors Erben.
- Piir, Ilje 1996.** Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad. – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. (B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2.) Tartu, lk 65–70.
- Piir, Ilje 2016.** Edulugu XVIII sajandist: talupoja perest pastoriks. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 83–87.
- Puss, Fred 2025.** *Kockeste'st* Koiksoniks. XVI sajandi lisanimedest kujunenud eesti perekonnanimed. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 211–237. <https://doi.org/10.54013/kk807a3>
- Põltsam-Jürjo, Inna; Ross, Kristiina 2025.** Deutsche in den ländlichen Kirchengemeinden Estlands zur schwedischen Zeit. – Prinz, Michael; Raag, Nicolaus; Stoeva-Holm, Dessislava, Praktiken der Mehrsprachigkeit im Schwedischen Reich (1611–1721). Interdisziplinäre Perspektiven auf die Rolle des Deutschen. (Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart 22.) (Ilmumas)
- Ross, Kristiina 2023.** Eesti kantselei- ja ametikeele võimalikust algusest. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta

- Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 358–379.
- Ross, Kristiina; Põltsam-Jürjo, Inna 2021.** Eesti keel XVII ja XVIII sajandi kiriku kirjalikus asjaajamises. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 624–629. <https://doi.org/10.54013/kk763a3>
- Schendl, Herbert; Wright, Laura 2011.** Introduction. – Code-Switching in Early English. Toim H. Schendl, L. Wright. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 1–14.
- Vinkel, Aarne 1959.** Kaks käsikirjalist luuletust XVIII sajandi lõpust. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 22–28.
- Vinkel, Aarne 1965.** Jutukirjandus XVIII sajandi viimasel veerandil ja XIX saj. algul. – Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 266–291.

Kristiina Ross (sünd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

The Estonian language in 18th-century parish registers

Keywords: historical sociolinguistics, administrative language, parish registers

Since the second half of the 17th century, parish registers served as administrative documents in which local pastors recorded the births, marriages, and deaths of congregation members. The matrix language of the registers was German. However, the names of peasants were entered following the Estonian model (byname + given name). In some registers, Estonian was also used systematically for additional information concerning individuals from lower social strata. This article investigates how the use of Estonian in parish registers evolved over time, whether there were specific geographic areas where Estonian was used more consistently, and to what extent language choice in the entries can be linked to the ideological views of pastors.

To this end, preserved marriage records from four time points were analyzed: the earliest surviving 17th-century register and registers from the years 1720, 1750, and 1780. Of the 25 surviving 17th-century registers, only two can be classified as Estonian-language records. By the 1720s, however, approximately one-third of the records were in Estonian, and this proportion remained relatively stable throughout the 18th century.

Geographically, two regions emerged where Estonian-language records were more common. By contrast, in some regions no Estonian-language registers were kept at all.

In cases where Estonian was used consistently, this choice cannot be attributed to random code-switching in a bilingual context. Pastors who consistently used Estonian were often pietist in outlook, more familiar with local circumstances, or sympathetic to the Moravian Brethren movement. A deeper understanding of the factors behind language choice would require data from additional time points, comprehen-

sive biographical information on pastors, and a multidimensional prosopographical analysis linking linguistic and biographical data. Nonetheless, based on the present analysis, it can be concluded that Estonian held a significant role in 18th-century parish registers.

■ **Kristiina Ross** (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

Punktike ja palatalisatsioon

Lähivaade XIX sajandi esimese poole kirjaviisiuendusele

KÜLLI PRILLOP, KÜLLI HABICHT, KRISTIINA PRAAKLI

Eesti keeles on hääldusnähtusi, mida kirjas ei märgita, näiteks palatalisatsioon või II ja III välte eristus mujal kui sulghäälikutel. Vana kirjaviisi perioodil ei eristatud ka õ-d ja ö-d ega konsonantide pikkusi. XIX sajandi algupoolel puhkes ajakirja *Beiträge* veergudel vaidlus eesti kirjaviisi täpsustamise üle. Tol ajal nõudis uuendusi kõige jõulisemalt Äksi pastor Otto Wilhelm Masing. Tema soovitatud õ-tähemärk tuligi kirjakeeles kasutusele. Teine uus märk – punktike palatalisatsiooni tähistamiseks –, mille kasutamise ettepaneku tegi Masing avalikult 1820. aastal, jäeti kõrvale, kuigi palataliseeritud alveolaarid on eesti keeles foneemid just nagu õ-gi.

Masingu keeleuuenduslik tegevus ei viinud küll kõigi tema ettepanekute juurdumiseni eesti kirjakeeles, kuid nende uuendustega seoses ilmneb, kuidas üksikisik võib mõjutada keelemuutust nii isikupositsiooni (Masing kui autoriteet; vt Laane-kask 2003; Raag 2008; Praakli, Pae 2021) kui ka suhtlusvõrgustiku kaudu (vt Milroy 1992; Bergs 2005; Romaine 2009: 270–273).

Et ajaloolise sotsiolingvistika huviorbiidis on lisaks isiku rollile ka laiema sotsiaalse konteksti mõju (vt Nevalainen, Raumolin-Brunberg 2012), jälgime palatalisatsioonimärgi levikut esmalt Masingu ja tema lähivõrgustikku kuulunud mõttekaaslaste kirjalike tekstide näitel, seejärel vaatame, kas uuendus jõudis ka teiste kirjutajate, sh talurahva tekstidesse. Arutame sellegi üle, miks Masingu uuenduslik märkimisviis kirjakeeles ei kinnistunud.

Materjalina oleme kasutanud kogu aastatel 1820–1850 ilmunud eestikeelset trükisõna (ajakiri *Beiträge*, aabitsad, ilukirjandus- ja ajakirjandusallikad, kalendrid; kokku umbes 500 trükist) ning sama perioodi käsikirjalisi allikaid (vallakohtu-protokollid, valikuliselt meetrikaraamatuid, Johann Heinrich Rosenplänteri päeva-raamat).

Autorite murdetaustast lähtuvalt on palatalisatsiooni märkimist XVII sajandi grammatikates ja XIX sajandi keelearuteludes lühidalt käsitlenud Gerda Laugaste (1956), kes jõudis järeldusele, et iga autor on tuginenud oma kodukoha kõnepruugile (olgu öeldud, et meie XIX sajandi andmestik seda järeldust täielikult ei toeta). Palatalisatsioon on murdeti väga erinev. Kõige stabiilsem ja levinum on foneemiline palatalisatsioon, st juhtumid, kus nominatiivis on sõna lõpust *i* (harvem muu eesvokaal) kadunud ja ilma palatalisatsioonita võiks sõna seetõttu kokku langeda mõne teise sõnaga, nagu *palk*, *tall*, *pats*, *kruus*, *silm* jt. Traditsiooniliselt on kirderanniku murdeala peetud piirkonnaks, kus puudub igasugune palatalisatsioon (vt Laugaste 1956), kuid Liisi Piitsa ja Mari-Liis Kalviku (2019) uuring näitas, et kirderanniku murde kõnelejad siiski kasutavad palataliseeritud konsonante. Viljandi- ja Saare-

maal, osaliselt ka Läänemaal esineb ainult foneemiline palatalisatsioon (sageli *i*- või *e*-epenteesina konsonandi ees, seejuures mitte ainult alveolaaride, vaid ka bilabiaalide ees). Lõunaeeesti keeles on palatalisatsioon levinum kui kirjakeeles ning erinevalt põhjaeeesti keelest palataliseerub konsonandi lõpu-, mitte algusosa. Keskmurdes ja selle naaberkihelkondades (sh Pärnus, Tormas, Vändras), samuti idamurdes on palatalisatsioon assimilatsiooninähtus, mis esineb ka sõna(vormi)des, kus *i* on püsinud. (Laugaste 1956)

XIX sajandi esimesel poolel oli keelearendajate eesmärk luua eesti ühiskirjakeel. Selle aja autorid võisid küll kirjeldada oma kodukoha keelt, kuid olid teadlikud murrete erinevustest ja pigem püüdsid vältida vähestele murrakutele omaste keelendite kasutamist ühiskirjakeeles. Oma kodukoha kõnepruuki ei tähtsustatud üle, ideaalse kirjakeelena nähti dialektismidest vaba keelt.

Tänapäeval oleme harjunud *õ*-märgi olemasoluga, kuid XIX sajandi alguses oli *õ* niisama uuenduslik ja harjumatu kui palatalisatsiooni märkimine. Ka *õ* hääldus ja esinemissagedus olid väga varieeruvad (vt nt Teras 2018). Nii *õ* kui ka palatalisatsiooni jaoks oli vaja tellida välismaalt uusi tähemärke, mis muutis trüki kallimaks. Põhjus, miks palatalisatsioonimärk kirjakeeles ei juurdunud, ei saa olla ainuüksi häälduse varieerumises murdeti või trükitehnilistes raskustes, sest *õ*-tähemärk ju jäi kasutusse.

1. Eesti keele palatalisatsiooni „avastamine”

Varaseim eesti keele grammatika, kus palataliseeritud häälikutele tähelepanu pööratakse, on Johannes Gutsclaffi 1648. aastal ilmunud „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” („Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”), kus Gutsclaff märgib, et sõna lõpus tuleb hoiduda *j* asemel *i*-d hääldamast: vale oleks öelda *kotti*, *panni*, *olli* ühesilbiliste *kotj* ’kott’, *panj* ’pann’ ja *olj* ’õlg’ asemel (Gutsclaff 1998 [1648]: 42–43).

Põgusalt käsitleb palatalisatsiooni ka Johann Hornung oma keeleõpetuses „Grammatica Esthonica” (1693). Ta mainib, et eesti keeles on palju sõnu, mis kirjapildilt kattuvad, kuid häälduselt erinevad, näiteks *wars* : *warsa* ja *wars* : *warre*, *wil* : *willa* ja *wil* : *willi*. Hornung ütleb, et nende õige hääldus tuleb õppida inimestelt, kes on eesti keelt lapsest saadik kõnelema harjunud. Järgmises lõigus toob Hornung välja sõnad *hal*, *wask*, *kol*, *kul*, *kask* ning selgitab, et neid tuleb hääldada *sibilando*, tõenäoliselt viidates vilistavale kõlale, mis vähemalt *s*-i palataliseerides on üsna selgelt kuulda. (Hornung 1693: 5–6)

Anton Thor Helle (1732: 3–4) kirjutab Hornungiga sarnaselt, et mõne sõna hääldus tuleb ära õppida kuulmise järgi. Ta põhjendab seda „kahekordsete tumedalõaliste” häälikutega,¹ mida pole lihtsate vokaalidega võimalik õigesti edasi anda.

¹ Saksakeelse fraasi *wegen ihres zweifachen dunckeln Lauts* tähendus pole päris selge. Sarnast väljendusviisi leiab siiski ka vanadest saksa grammatikakäsitlustest mitme sajandi vältel. „Kahekordsed häälikud” (*zweifache Laute*) vastandati „ühekordsetele häälikutele” (*einfache Laute*). Kahekordseteks nimetati näiteks diftonge, mis justkui üheks häälikuks kokku sulavad (nt Ickelsamer 1881 [1534]: 28). Ka eesti keele palataliseeritud sõnades võis kostuda justkui *i*-lõpuline

Näiteks toob ta sõnad *hunt, kot, sant, tont, tootama, nöäl, salw, töeste, öe, sanna, palk, löek*. Loendi sõnad illustreerivad kaht erinevat hääldusnähtust: õ-häälikut ja palatalisatsiooni, mida kumbagi tollane ortograafia ei märkinud.

August Wilhelm Hupeli (1818: 9) käsitus ei erine kuigivõrd Helle omast. Hupel nendib, et mõningate sõnade ja tähtede tegeliku häälduse edasiandmiseks puuduvad märgid. Neid hääldusnüansse tuleb Hupeli sõnul pikalt harjutada, et need selgeks saada. Näiteks toob temagi nii palataliseeritud konsonandiga kui ka õ-häälikuga sõnu: *hunt, kot, sant, tont, karn* või *liha karn, nöäl, salw, öe, sanna*. Järgneb arutlus terava ja pehme hääldusega konsonantide *r, l* ja *s* üle, kusjuures silmas on peetud kestust (*warras* 'varas' vs. *warras* 'varras'). Õppijatele lohutuseks nendib Hupel, et hääldusraskustest ei maksa heituda, sest eestlased saavad kõnest aru ka siis, kui öelda sõnu täpselt nii, nagu need on kirjutatud. Hupeli grammatika esmatrükis (1780: 3) nii pikka arutelu pole, kuid mainitud on vajadust nimetatud sõnade õiget hääldust harjutada.

Osa autoreid toob palataliseeritud ja palataliseerimata häälduse näiteid eesti keele piirkondlike erinevuste kirjeldamiseks. Näiteks Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1816: 49) mainib, et saarlased hääldavad *Saint* 'sant', *huint* 'hunt', *uis* 'uss'. Masing kirjutab Rosenplänterile (Kirjad IV: 35, 40), et Põltsamaal ja Viljandi kandis hääldatakse ilma palataliseerimata *Juan* 'Jaan', *suan* 'saan' ja *kuas* 'kaas'.

Palatalisatsiooni olemust selgitab pikemalt Jacob Johann Anton Hirschhausen. Tema käsitluses on palatalisatsioon „mõne silbi eripärane pehme hääldus”² (Hirschhausen 1821: 9), nagu see esineb ka vene keeles. Sarnasusele vene keelega oli juba viis aastat varem osutanud Masing (1816: 50–51). Hirschhausen esitab palataliseeritud sõnade loendi, nimetab häälikud, mida saab pehmendada (*l, n, r, s* ja *t*), ja mainib palatalisatsiooni puudumist kirderannikumurdes (kus näiteks *kont* kõlavat nagu *koñt* saksakeelses lauses *Er koñt nicht* 'Ta ei saa'). Tähelepanuväärne on ka Hirschhauseni oletus, et tõenäoliselt on eesti keel palatalisatsiooni omandanud alles järkjärgulise arenemise käigus: pole ju hoolikas Gösekengi seda teemat maininud. (Hirschhausen 1821: 9–16, vt ka 1827: 22–23)

Palatalisatsiooni olemasolus ei kaheldud, vaidlusi tekitasid üksikasjad ja erandid. Näiteks 1822. aastal peab Masing vajalikuks selgitada, et palatalisatsioon esineb ka mitmesilbilistes sõnades, sh ühesilbiliste sõnade käändevormides, nagu *pant* : *pāndi, pāndil, pāndile* jne (vt Rosenplänter 1822a: 45). 1827. aastal kirjutab ta, et on sõnu, mida võib hääldada nii palataliseeritult kui ka palataliseerimata, näiteks *pōl* või *pōl̥, pōlw* või *pōlw, putk* või *putk* (vt Masing 1827: 29). Punktike vokaali all on palatalisatsioonimärk, mille Masing soovitas eesti ortograafias kasutusele võtta.

diftong. „Tumedakõlalistena” (*dunkle Laute*) kirjeldati (eelkõige mittekõrgeid) tagavokaale (nt Deutschbein 1883: 51). Selle kirjeldusega sobib eesti õ.

² „eigenthümlich weiche Aussprache mancher Sylben”

2. Palatalisatsioonimärk kirjas – punktike vokaali all

1813. aastal hakkas Rosenplänter välja andma ajakirja Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Juba esimeses vihikus tõstatas ta eesti ortograafia küsimuse, sest õigekirjutuses esines liiga palju varieeruvust. Pikemalt räägib ta esisuurtähest, kokku- ja lahkukirjutamisest, diftongidest, *i* ja *j*-i erinevusest, häälikupikkustest. Palatalisatsioonist Rosenplänter (1813: 108) veel juttu ei tee, kuigi sõnastab peamise reegli: „Kirjutatagu nii, nagu eestlane räägib.”³ Kirjapildi ja häälduse lahknevused võttis seejärel põhjalikult ette Masing (vt lähemalt Praakli, Pae 2021). Oma 1816. aastal ilmunud raamatu „Ehstnische Originalblätter für Deutsche” („Algupäraseid eesti tekste sakslastele”) eessõnas arutleb ta, et eeskujuks võiks võtta ungari ortograafia ja selles kasutatavad märgid. Soome keele õigekiri näib Masingule eesti omast kehvem, sest soome õigekirjareeglid on tema sõnul paika pannud rootslased, kes ei suuda soome sõnu õigesti hääldada ega tajuda. (Masing 1816: VIII–IX) Palatalisatsiooni (sks *Muillirung*) mainib Masing selles raamatus seoses eesti tähestikuga, mida tema arvates tuleks täiendada: puudu olevat „kurguhääliku” (*Gurgellaut*) märk (Masing peab silmas *õ*-d) ja palatalisatsioonimärk. Vene keeles tähistatakse neid vastavalt *ы* ja *ь*-ga, kirjutab Masing. Palataliseeritud sõnade näited kirjutab Masing siin tsirkumfleksiga, paigutades selle kord konsonandile, kord vokaalile: *mând, aând, ôlg, pâlk, tâll*. (Masing 1816: 50–51) Konkreetset soovitusi ortograafia muutmiseks ta veel ei esita ega kasuta ka lisamärke oma eestikeelses tekstis, küll aga soovitab just tsirkumfleksi hiljem Hirschhausen (1821: 10).

Oma mõtteid ortograafia kohta jagas Masing 1817. aasta veebruaris ka Rosenplänterile. Tavalist tsirkumfleksi (˘) palatalisatsiooni märkimiseks ta nüüd enam ei poolda, selle tahab ta jätta vokaalidevahelise silbipiiri tähistamiseks, nagu *râud* 'raod (sõnast *raag*)' või *lâud* 'laod (sõnast *laduma*)' (vokaalide vahelt kadunud konsonantide kohal oli tollal veel silbipiir). Asja põhjalikult läbi mõelnud, soovib Masing „lamavat kreeka tsirkumfleksi” ehk tildet (˜), nt *saân* ja *Jaân*. Samas kaalub ta teistki tähistusviisi, küsides Rosenplänterilt, kas ehk poleks parem lisada konsonandi ette *é*, nagu *saén*, *Jaén*. Arutluse lõpetuseks mainib Masing, et lisamärkidest oleks kasu ka lugemises vilumatutele eestlastele. (Kirjad I: 179, 183) Järgmise aasta aprillis kasutab Masing oma kirjades just märki ˜, näiteks vahendades Rosenplänterile üht Kunda aednikuga toimunud jutuajamist: „Ma märkasin üht suurt karvast röövikut ja näitasin sõrmega sellele ning küsisin: mis se on? Tema: küllap õpetaja teab: üs.” Masing täpsustab kohe näitesõna järel, et kasutab tildet palatalisatsiooni märkimiseks (sks *Muillirungszeichen*). (Kirjad I: 229, 241) Tänapäeval eeldaksime, et kundalaste kõnes palatalisatsioon puudus. Siin tuleb hästi välja, et Masingu eesmärk polnud edasi anda kohalikule keelele kõige iseloomulikumat murdepärast hääldust, vaid rõhutada nähtusi, mis tema arvates sobiks ühiskirjakeelde.

1818. aasta septembris teatab Masing Rosenplänterile, et trükkal Schünmann annab *nun wirklich* 'nüüd tõesti' sisse tellimuse uute tähemärkide lõikamiseks või valamiseks: nende hulgas *ł, ł̃, m̃, ñ, r̃, s̃, t̃, p̃*. (Kirjad I: 268–269) Kirjadest ei selgu

³ „Man schreibe wie der Ehste spricht.”

üheselt, mis funktsioon nimetatud märkidel oleks. Punktike tähe all võiks näidata palatalisatsiooni, ent sel juhul oleks *m* ja *p* ülearused. Punktike võiks märkida ka hääliku lühidust, kuid siis poleks vaja *l*-i.

Arvatavasti jäid need märgid esialgu siiski soetamata, sest järgmise aasta aprillis kirjutab Masing Rosenplänterile taas, et Schünmann on lubanud tellida vajalikud uued märgid. Seekord nimetab ta *ō*-d ja punktikesega vokaale *a*, *e*, *i*, *o*, *ō*, mitte konsonante. Schünmanni veenmine ei olevat küll lihtne olnud, sest praost Friedrich Gottlieb Moritz olevat ortograafiamuudatusi laitnud ja soovitanud neid mitte kasutama hakata, väites, et rahvale need ei meeldiks. Siiski on Masing selleks ajaks, st 1819. aasta aprilliks, juba kindlalt otsustanud palatalisatsiooni märkida just vokaalialuse punktikesega. (Kirjad II: 76–85)

Rosenplänteri vastused Masingule pole säilinud, kuid on tõenäoline, et selle kirja peale on ta küsinud selgitust punktikese asukoha kohta. Igatahes järgmises kirjas, mais 1819, teatab Masing, et punkt tuleb panna vokaali alla, osutamaks, et seal, kus see paikneb, on *i* või *e* ära jäetud (Kirjad II: 85, 89).

Veebruariks 1820 on vastavad märgid Schünmannil väidetavalt tellitud (vt Kirjad II: 173–174) ja Liivimaa talurahvaseaduse komisjon nende kasutamise heaks kiitnud, kuid Schünmann küsib lisaraha (vt Kirjad II: 176, 179), mistõttu ilmub talurahvaseadus siiski ilma palatalisatsioonimärkideta. Detsembris kirjutab Masing, et Schünmannil on vajalikke märke liiga vähe, nii et trükikojas tekivad viivitused ja veel kolmanda korrektuuri ajakski pole tekst lõplikult ja korralikult laotud, sest tuleb oodata, kuni märgid mõnelt teiselt raamilt vabanevad (Kirjad II: 318–319).

Avalikkusele saavad Masingu ortograafia uuendamise ettepanekud teatavaks 1820. aastal, kui ilmub „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift” („Ettepanekud eesti kirjaviisi parandamiseks”). Masing kirjutab seal, et eesti keeles on suur hulk palataliseeritud sõnu (*sks muillirte Wörter*), mida kirjas ei märgita, kuigi tähenduste eristamiseks tuleks seda teha. Ta selgitab – nagu ka 1819. aasta maikuus oma kirjas Rosenplänterile –, et palatalisatsioon tähendab vokaali sulandumist *i*- või *e*-häälikuga üheks voolavaks heliks, mistõttu on sobilik selle puuduva ja justkui neeldunud *i* tähistamiseks kasutada väikest punkti silbi all. Masing võrdleb seda tähistusviisi kreeka *jota subscriptum*’iga, mis samuti näitab silbist kadunud *i*-häälikut. Nii muutub kiri küll inetult kirjuks, möönab Masing, aga see-eest teeb märk hääldamise ja arusaamise lihtsamaks, nagu kinnitavad näited: *tal* – *tal*, *wil* – *wil*, *mänd* – *mänd*, *palk* – *palk*, *wars* – *wars*, *arm* – *arm*, *sulg* – *sulg*. (Masing 1820: 8–9)

1821. aastal ilmub ajakirjas Beiträge Rosenplänteri artikkel „Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend” („Eesti ortograafiat puudutavad ettepanekud”), mis kordab Masingu 1816. aasta mõtteid. Rosenplänter märgib, et ükski kiri ei peegelda täpset hääldust ja et sageli on keele ortograafia puudulik siis, kui seda on arendanud võõramaalased. Järgnevas nimetab Rosenplänter ortograafia põhimõtted: igal häälikul (aga mitte hääldusnüansil) olgu oma tähemärk, vähelevinud murdekeelenditega ei tohiks arvestada (sest muidu saaksime „hiina alfabeedi”), märgid peaks olema sarnased teistes keeltes kasutatavatega. Olemasolevat kirjaviisi tohib parandada vaid siis, kui on põhjust loota, et uuendused leiavad rakendust rahvaraamatutes, ja kui talupoeg suudab uut kirjutusviisi mõista niisama hästi kui vana – rahval ei ole

aega kaks korda lugema õppida. Kuna kogu hool ja tegevus peab olema suunatud rahva harimisele, töötaksime iseendale vastu, kui toimiksime teisiti, ning tulevane kasu hüvitaks praeguse kahju alles väga palju hiljem ja ainult osaliselt. (Rosenplänter 1821: 47–49)

Rosenplänteri soov on, et kirjaviis vastaks peamurde hääldusele ning et haritud inimesed (näiteks vaimulikud) püüdleksid peamurde häälduse poole. Seejuures pole peamurre ei tartu ega tallinna keel, vaid *Ehstnisch* – ühiskeel, mida mõistetakse ja kasutatakse meelsasti kogu Eestis. (Rosenplänter 1821: 53–54) Varem, detsembris 1818, on Masing Rosenplänterit noominud, et see avaldab Beiträges liiga palju niisugust materjali, millest pole kirjakeele arendamisel mingit kasu (nt rahvalaule). Masing seletab Rosenplänterile näidete varal, miks pole hea, kui too eelistab Pärnu kandi keelt ja võtab eeskujuks oma eesti koolipoiste keele – nemadki peavad harjuma kirjakeelena kasutama üldist eesti keelt. Masing kirjeldab, kuidas ta veel Viru-Nigulas teenides keeldus suhtlemast kohalikus murrakus ja edendas nõnda kohalike seas puhta, igas piirkonnas mõistetava eesti keele kõnelemist. (Kirjad I: 282–289)

Lihtne viis raamatud üldarusaadavaks muuta ja häälduse piirkondlikke erisusi järk-järgult sulandada on ortograafia, väidab Rosenplänter (1821: 54) oma kirjutises, ning lisab: „Aja jooksul kujunevad kõneorganid kirja alusel, kui nii võib öelda, ja silm annab reegli kõrva jaoks.”⁴ Sellega on põhjendatud ortograafia uuendamise ettepanekud, mis Rosenplänter järgnevas teeb. Need langevad kokku Masingu ettepanekutega. Siiski on üks oluline erinevus: Rosenplänter paigutab punktikese konsonandi, mitte vokaali alla: *hal*, *kañ*, *kaş*, *kaṭki*, *wařs* jne. Seejuures meeldib punktike tähe all Rosenplänterile niivõrd, et ta soovitab seda kasutada üldisemaltki igasuguse kiirustava häälduse märkimiseks (kui mõista palatalisatsiooni kui *i* sulandamist teiste häälikutega, siis see on kiirustava hääldamise ilming), näiteks *kanña* 'kana', *kalļa* 'kala' jne. (Rosenplänter 1821: 54–71)

Palatalisatsiooni märkimisel tuleb kasutusele siiski Masingu variant – vokaali alla paigutatud punktike. Beiträge XIV vihikus palatalisatsiooni veel märgitud pole, ka mitte Rosenplänteri enda koostatud õ-ga sõnade loendis (vt Rosenplänter 1822b). Alates XV vihikust ehk 1823. aastast on punktiga vokaalid enamikul autoreist olemas (vt Lisa).

Ilmselt Rosenplänter ise kaastöösse palatalisatsioonimärke ei lisanud, vähemalt mitte vastu autorite tahtmist. Beiträge XVI vihikus ei ole palatalisatsiooni märkinud Paul Gottlieb Georg Ewerth ja Gustav Adolph Oldekop. Palatalisatsioonimärke pole ka eestlaste kirjades. XX vihikus on avaldatud August Wilhelm Hupeli ülevaade laensõnadest, mida samuti pole tagantjärele palatalisatsioonimärkidega täiendatud.

Kuigi Rosenplänter võtab Masingu uuendustega kirjaviisi omaks, avaldab ta Beiträges ka kriitikute arvamusi. Näiteks Beiträge XVII vihik algab anonüümse kirjutisega, mis ütleb, et lisamärgid peaksid kuuluma ainult grammatikatesse ja sõnastikesse, mitte tavalistesse raamatutesse. Tuuakse võrdlus inglise keelega – kui palju märke nemad vajaksid! – ja prantsuse keelega. Prantslased küll armastavad

⁴ „Mit der Zeit bilden sich die Sprachorgane, wenn man so sagen kann, nach der Schrift, und das Auge wird die Regel für das Ohr.”

diakriitikuid, aga näiteks *oi*, *eu*, *c*, *ch* jt erinevaid hääldusvõimalusi nad siiski ei märgi, vaid jätavad selle grammatika hooleks. (Unbekannte 1825: 22–23)

Rosenplänter lubab autoritel kasutada ka Masingu pakutuist erinevaid diakriitilisi märke. Näiteks Johann Friedrich Heller on kirjutanud *maia*st ning *hundi* ja *kotti* kõrval ka *naest*, *aeg*, *kõrralene*, *taewase* (vt Heller 1822: 28, 34). Punktikesega *ę* näitab tal kas *e* kõrgenemist või *e* ja *i* varieerumist murdeti.

1824. aastal avaldab Masing brošüüri „Beitrag zur Ehstnischen Orthographie” („Lisandus eesti ortograafiale”), kus kirjutab veel kord palatalisatsiooni märkimise vajalikkusest *jota subscriptum*’iga, võttes kokku oma senised seisukohad. Nii oli palatalisatsiooni olemasolu eesti keeles saanud niisama palju tähelepanu kui õ-häälik.

3. Palatalisatsioonimärgi tutvustamine eestlastele

Samaaegselt saksakeelsete kirjutistega seletas Masing oma uuendusettepanekuid ka eesti keeles. 1821. aastal trükkis Schünmann Masingu „Luggemisse lehhed”, kus palatalisatsiooni märgitakse punktikesega. Tähetabelis on punktikesega vokaalide kõrval nende nimetus *Sullad*, ilma punktikeseta vokaalid on aga *Waljud* (Masing 1821a: Tabel XVIII). Lugemisõpetus algab tähekujude tutvustamisega, kusjuures esialgu ilma lisamärkideta. Järgneb mitu lehekülge silpide lugemise harjutusi. XIV ja XV tabelis on juba ühesilbilised sõnad, osa neist punktikesega: *hark*, *hünt*, *Jaän*, *kaqs*, *kalk*, *karp*, *qarm*, *kelm*, *kõnt*, *link* jne, kuigi punktikesega seletus on alles XVIII tabelis. Pikemate sõnade tabeleis on punktikesi harvemini ja lugemistekstis (kokku umbes 1000 sõna) on palatalisatsioon märgitud ainult sõnades *õntsad* ja *and*. Üldiselt ongi „Luggemisse lehtedes” palatalisatsioonimärk vaid juhul, kui peenendatud häälikule ei järgne *i* või *j* (erandlikult siiski *sandikodda* ’kiriku eeskoda kerjustele’ ja *jamsja* ’jampsija, tembutaja, lobsuu’).

Samal aastal eraldi ilmunud õpetuses, kuidas lugemislehti kasutada (Masing 1821b), seletab Masing „sulade” ja „valjude” häälikute vahet sõnapaaride abil, nende erinevat hääldusviisi sõnaliselt kirjeldamata (pilt 1). Sellegi raamatukese trükkis Schünmann. Umbes 2500-sõnalises tekstis, kui sõnapaaride tabelit mitte arvestada, on palatalisatsioonimärke jällegi haruharva: ainult sõnades *wälja*, *manitsuse*, *kässib*,⁵ *Õnnisteggija*, *hästi* ja *wallitseja*. Needsamad sõnad tulevad raamatus ette ka ilma palatalisatsioonimärgita. Selgesõnalist juhust, millal palatalisatsiooni märkida (nt eelkõige tähenduste eristamiseks), millal mitte (nt *i* ja *j*-i ees), Masing ei anna.

1822. aastal avaldab Masing kirjaviisiuunduste seletuse ka Marahwa Näddala-Lehhes. Ta kirjutab: „[---] täppike tähhendab, et sõnna sulla on, ning et üks *i* ehk *e* selle heälega pohkstawiga, kelle al täp seisab, õtse kokko on sullanud.” Järgnevad näitesõnad: „*arm* tulleb Jummalast, – *arm* ho[o]bist” jne. (Masing 1822: 45)

1823. aastal ilmus Masingult (jällegi Schünmanni trükituna) „Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida”. Selle ülesehitus on samasugune nagu „Luggemisse lehtedel”, aga palatalisatsioon on märgitud veidi rohkemates

⁵ Masing kasutas rõhumärki, et eristada vanas kirjaviisis ühesuguse kirja-pildiga, kuid hääliku-pikkuste poolest erinevaid sõnu: *wälja* tuleb lugeda III (mitte II) vältes ja *kässib* II (mitte I) vältes.

sõnades, näiteks ka *sun-di-mus*, *prās-si-ma*, *tēr-wi-sed*, *pōt-ti-sep-pad*, *ār-ra-wal-lit-se-tud* (Masing 1823: 16–17). Lugemistekstis on palatalisatsioonimärk siingi haruldane.

I. Tähhendus. Sulka ja waljo pohk.
 stawide wahhet näitwad needjinnatsed sōn-
 nad selgeste, mis siinsammas nimmetame:
 arm tulles Jummalast, arm hobist.
 mänd on paddas, mänd metsas.
 palka saab orri, palka wean metsast.
 tal on lamba poeg, tal kus hobhost piddada.
 fulg on laudas, fulg kirjutaja käes.
 wars käib mārra, wars lua tagga.
 wil lamba seljas, agga wil lōeb innimese külge.

Pilt 1. Otto Wilhelm Masingu „Õppetus kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida“ (1821b: 5).

Rosenplänteri aabitsas, mis ilmus 1823. aastal Pärnus (Marquardti trükituna), on „sulad pookstavid“ esitatud juba enne lugemisharjutusi. Tema ei alusta õpetust tähenduseta silpidega, vaid silbitatud tekstiga. Esimene „sula“ täht on esimeses pealkirjas: „Mei-e rīs-ti us-so õp-pe-tu-se wiis pe-a-tük-ki“. Üldiselt on palatalisatsiooni märkimine selleski raamatus järjekindlusetu (nt pilt 2).

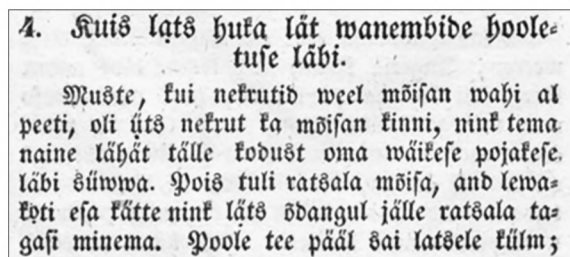
Abram. Adam. Ado. Akfel. Andres. An.
 Anno. Ado. Alwina. Annikas. — Elias.
 Esko. Erik. Ewärt. Edo. Ello. Els.
 Eppo. Ewa. — Hans. Hinrik. Hiino.
 Hugo. — Jagn. Juhhan. Jagup. Jürri.
 Jetta. Jana. Jngel. Jula. — Karel.
 Kasper. Klement. Kola. Kotlip. Kustaw.
 Kaddri. Kai. Kert. Klara. — Laur. Lemet.
 Leno. Liso. Lotta. — Maddis. Mango. Miiskel.
 Mgrt. Mgts. Mgdlī. Mai. Marret. Märri.
 Mal. — Niggulas. Noa. Nedo. Netta. —
 Olew. Olop. Otto. Olga. — Pawel. Pert.
 Peter. Plato. Pabo. Põlli. — Rein. Reinolt.
 Rōdt. Rosa. — Samel. Siim. Salme. Sara.
 Taniel. Tōns. Tōnno. Tōnnis. Tiit. Trino.
 Truto. — Wilip. Willem. Wio.

Pilt 2. Eesnime loend Rosenplänteri aabitsas (1823). Palatalisatsioon on märgitud nimedes *Jagn*, *Mart*, *Mats*, *Maqli*, *Põlli*, aga mitte näiteks nimedes *Annikas* ja *Pert*.

Juba varem oli Rosenplänter välja andnud „Kirjutusse-lehhed” (1818–1820). Neil lehtedel on küll olemas õ (seejuures mitme tähistusviisiga), aga muid uusi märke veel mitte.

1841. aastal trükiti Tartus Laakmanni juures Tartu Jaani koguduse eesti pihtkonna pastori Carl Heinrich Constantin Gehewe tartukeelne aabits, mille tähetabel järgib Masingu eeskujul: sealgi on eristatud „valjud” ja „sulad” vokaalid. Palatalisatsiooni on märgitud üksiksilpide lugemise lehel (nt *lats*, *lust*, *zolk*, *arst*) ning harjutuses, mis kasutab lausetes võrdlevalt sarnase kirja-pildiga sõnu (*tal* ja *tāl*, *wars* ja *wars* jne). Lugemistekstis (umbes 2000 sõna) on vaid üksikud palatalisatsioonipunktid (nt *kranz* ja *naljakas*). Samal ajal sõnades, nagu *lats* ja *lät*, pole palatalisatsiooni märgitud. Katekismuse osas ega raamatu lõpus olevates käekirjanäidetes ei paista ühtegi palatalisatsioonipunkti. Nii jääb mulje, et need ongi mõeldud vaid abiks lugema õppimisel, kuid pole vilunud lugejale vajalikud.

1845. aastal andis tartukeelse aabitsa välja Carl Gottlieb Reinthal. See on esimene uues (st Ahrensi) kirjaviisis aabits, kuid erinevalt Ahrensi soovitustest on selles märgitud ka palatalisatsiooni, seda isegi lugemistekstides (pilt 3).

Pilt 3. Tekstinäide Carl Gottlieb Reinthali 1845. aastal ilmunud aabitsast (lk 16).

Trükiti ka kirjaviisiuuendusteta aabitsaid, kus pole isegi õ-märki. Näiteks 1820. aastal anti nii Riias kui ka Tartus uuesti välja Friedrich Gottlieb Moritza 1815. aasta aabits. Ka Tallinnas ilmus mitu uuendusteta „ABD-Ramatut”: esmalt 1837. aastal (kordustrükk 1839) ja seejärel 1840. aastal. Tartus trükiti ilma õ ja palatalisatsioonimärkideta „ABD-Ramat” 1839. aastal Schünmanni juures, st trükikojas, mis oli 1820-ndate esimesel poolel avaldanud Masingu kirjaviisiuuendusi seletavad brošüürid ja ka Masingu aabitsa.

1841. aastal avaldas Tartus Laakmanni juures aabitsa Äksi Masingu-järgne pastor Franz Akermann. Selle tähestikus, ent mitte tekstis, on vähemalt õ siiski olemas. Akermanni aabitsast ilmusid kordustrükkid 1842. ja 1852. aastal. Järgmistes väljaannetes, mis ilmusid alates 1855. aastast (viimane aastal 1908), on tähemärke tutvustaval lehel eraldi välja toodud „Sulla hälega tähhe” *a, e, o, u, õ, õ*, aga lugemistekstides neid ei kasutata. Nii kumab siitki läbi arusaam, et vilunud lugeja palatalisatsiooni märke ei vaja.

Kuigi 1820. aastate esimesel poolel ilmusid Masingu täpsustatud kirjaviisis aabitsad, jäid XIX sajandi esimesel poolel ülekaalu ikkagi tavalise kirja-pildiga aabitsad. Masingu ega Rosenplänteri aabitsast kordustrükke ei tehtud, samuti mitte Masingu

„Luggemisse lehtedest”. Gehewe aabitsa järeltrükk ilmus 1843. aastal. Rosenplänter on küll 1844. aastal Masingu kirjaköidete juurde kirjutanud, et Tallinna kubermangus õpetatakse nüüd Masingu lugemistahvlite järgi (Kirjad I: 80–82), aga huvi nende vastu ei pruukinud olla seotud kirjaviisiuundustega, vaid õpetamise meetodikaga.

4. Palatalisatsioonimärgi levik eestikeelsetes trükistes

Masingu eestikeelsetesse trükistesse (kui mitte arvestada lugemislehti) ilmub palatalisatsiooni tähistav punktike Marahwa Näddala-Lehhe 1822. aasta 1. numbris (trükki lubatud 21. detsembril 1821). Ta kasutab seda kõigis oma hilisemates eestikeelsetes raamatutes ja kalendrites (v.a 1825), kuid mitte järjekindlalt igas palataliseeritud sõnas.

Beiträge autoritest, kelle kaastöodes on palatalisatsioonimärgid olemas, ei ole neid oma 1822. aastal või hiljem avaldatud rahvaraamatutesse lisanud ei Karl Ernst Berg, Knüpfner ega Reinthal (v.a aabitsas, millest oli juttu alajaotises 3). Teised pole eestikeelseid raamatuid avaldanud (vt Lisa).

Uuendusmeelsemad on olnud Räpina pastor Johann Friedrich Heller ja Vastseliina pastor Carl Gottfried Gustav Masing, kelle tartukeelsetes ühiselt välja antud raamatutes („Wastse kirriko-laulo”, 1831; „Jummala-orjuse Ramat Ewangeliumi päle põhjendetu Lutteri-ussu Koggodussile Wenne-Rigin”,⁶ 1834) on punktike palatalisatsiooni tähistajana üsna järjekindel sõna *lats* vormides (kokku 68, neist 9 punktikeseta), aga mitte mujal. 1835. aastal trükitud „Ue kirriko seadusse Jummala tenistusse korrast”, mille samuti nemad tõlkisid, ega lauluraamatus „Wastse nink parrandetu wanna Waimolikko Laulo”, mis nad 1842. aastal välja andsid, uuendatud kirja viisi enam pole, samuti mitte Helleri 1843. aasta „Lutteri wäikseses Katekismuses”.

Palatalisatsiooniarutelu algusajal, juba 1822. aastal andsid samad mehed koos Karula pastori Peter Friedrich Bornwasseriga välja „Mattuse-laulo”, kus on olemas nii *õ*-märk kui ka punktikesed vokaalide all, kuid need ei märgi palatalisatsiooni. Enamik punktikesi näitab hoopis *e* ja *i* võimalikku vaheldumist (vt ka alajaotist 2): *taewan*, *heng*, *essamaad*, *aeg*, *jooskmene* jne. Väiksem osa täpsustab *i* ja *j*-i hääldust (*teje*, *majan*, *šja*). Tol ajal käisid vaidlused tartueesti kirjakeele saatuse üle. Osa Lõuna-Eesti pastoreid soovitas tallinna keele ja tartu keele kokku sulatada (vt Kirjad I: 156). Punktiga *ę* võibki olla üks kokkusulutamise katsetus: tähte *ę* võib olenevalt muredetaustast lugeda kas *e* või *i*-na (vrd sarnase ettepanekuga märkida sõnaalguse *h* asemel ülakoma; Luce 1816).

Leidsime veel ainult kolm autorit-tõlkijat, kes on Masingu uuendustega kaasa läinud. Suve Jaani „Wenne Südda ja Wenne Hing” (1841) sisaldab nii *õ*-d, rõhumärke kui ka palatalisatsioonipunktikesi. Samad uuendused on olemas ka Caspar Franz Lorenzsonni tõlgitud „Jenowewa” 2. trükis (samuti 1841). Mõlemad raamatud andis välja Pärnu trükkal Friedrich Wilhelm Borm, kes oli äsja Königsbergist Eestisse tulnud ja siin Marquardti trükikoja omandanud (vt Annus 2000: 679). Kolmandana

⁶ Selles on katsetatud isegi läbikriipsutatud tähtedega, mille Masing pakkus välja ühe võimalusena, kuidas lühikesi ja pikki kaashäälikuid eristada (vt Prillop 2020).

on Masingu uuendusi kasutanud Caspar Franz Lorenzsonni vend Heinrich Gottlieb Lorenzsonn. Temal valmis juba aastail 1822–1823 Masingu ortograafias käsikiri „Norema Robinsoni ello ja juhtumised ühhe tühja sare peal” (EKM EKLA, f 192, m 156:1 (M.A)). Teose trükkis jällegi Borm, see ilmus (lühendatult) 1842. aastal, kuid kirjaviisiuuendustest on trükiversioonis alles vaid õ. Mõlemad Lorenzsonnid olid Rosenplänteri õpilased (Anvelt 1979: 207), nii et ilmselt tutvustas tema neile Masingu ideid. Ka Suve Jaan võis parandatud kirjaviisi õppida Rosenplänterilt, kui töötas 1815–1837 Pärnu kreiskoolis (vt Anvelt 1979: 162–177).

Hiljem samuti Bormi juures trükitud Suve Jaani „Luige Laus” (1843) ja „Wenne Süddame ja Wenne Hinge” täiendatud väljaanne (1844) on tavalises Masingu-eelses kirjaviisis (erandiks õ-täht), nagu muudki Bormi 1840-ndate trükised.

Bormi trükiste seas erandlik on Rosenplänteri toimetatud „Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat”. Esimeses Bormi ja Rosenplänteri välja antud kalendris (1844) on palataliseeritult näiteks *asjad*, *õnn*, *süüd* ja *andi*. Järgmistes on palatalisatsiooni-punktike juba haruldus, esinedes peamiselt vaid pealkirjades või kalendaariumiosa pärisnimedes (*Mats*, *Katta*), mida sai varasemate aastate ladudest üle võtta. Seevastu õ-märk püsib Bormi kalendrites ka edaspidi. Uuendustest ainuüksi õ on ka Rosenplänteri „Kolilaste seäduses” ja „Leikuse-pühha jutluses”, mis mõlemad trükkis Borm 1845. aastal.

Oma käsikirjalises eesti keele õpetuses (EKM EKLA, f 192, m 171:24 (M.A)) on Masingu kirjaviisi kasutanud ka Tartu ülikooli esimene eestlasest eesti keele lektor Dietrich Heinrich Jürgenson. Seevastu ainsas tema koostatud eestikeelses trükises – 1840. aastal Tartus Õpetatud Eesti Seltsi välja antud raamatukataloogis „Kirja-Kulutaja” – pole isegi õ-sid.

Võib arvata, et kirjutajail oli sageli raske otsustada, kas sõna on palataliseeritud või mitte: elav rahvakeel varieerus palju, ebajärjekindel oli ka Masing ise. Puudus sõnaraamat, kust oleks saanud kahtluse korral järele vaadata. Seega polnud uut märki lihtne kasutama hakata. Lisamärgid muutsid ka trükkimise kallimaks ja aeglasemaks. Pealegi oli selge, et eestlased ei vaja lugemisel niisuguste märkide abi. Tähendusi eristav funktsioon on palatalisatsioonil harva.

Masingu uuendusliku märkimisviisi raamatutest taandumisel võis oma roll olla ka Eduard Ahrensil. 1843. aastal ilmus Ahrensi grammatika, kus ta kirjutab:

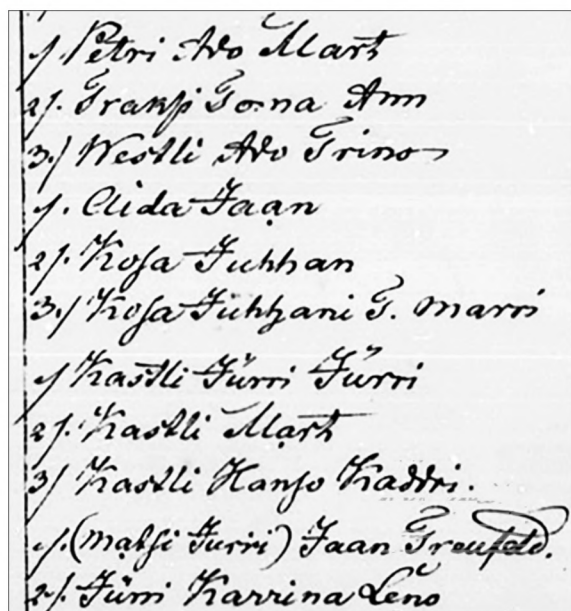
Masing võttis kirjas kasutusele kolm uut märki: 1) tegelike topeltkonsonantide märkimiseks aktsendi (*múllu*), 2) dilutsiooni [st palatalisatsiooni] märkimiseks *Jota subscriptum*’i (*sündima*), 3) ebapuhta õ märkimiseks tsirkumfleksi (*põld*). Aktsent on täiesti üleliigne, niipea kui lõpetada ühekordsete konsonantide kahekordne kirjutamine. Mõlemad teised märgid väljendavad igatahes olulisi häälduse erijooni, aga Masing ei tee õigesti, kui ta võtab need rahvaraamatutes kasutusele. Eestlastele ei too need mingit kasu, vaid teevad pigem kahju, kuna hajutavad nende tähelepanu ja suunavad selle asjale, mis on neile enesestmõistetav. Rahvaraamatutes on äärmisel juhul õ kasutatav, kuna see vähe silma torkab; dilutsiooni märk oleks ainult sõnaraamatus omal kohal; aktsendi asemel tuleks aga kasutusele võtta soome kirjaviis. (Ahrens 1843: 22; tõlge Ross 2003: 108)

Edaspidi nihkus kirjaviisivaidlustes põhitähelepanu soomepärasele hääliku-pikkuste märkimisele ning palatalisatsiooni küsimus jäi tagaplaanile.

5. Palatalisatsiooni märkimine meetrikaraamatutes

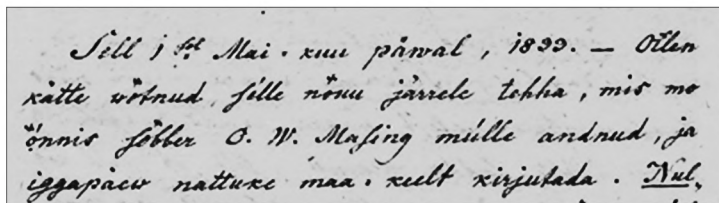
Kui baltisaksa estofiilid olid „avastanud” eesti keele palatalisatsiooni ning Masing oli välja pakkunud sobiva märgi selle kirja pildis tähistamiseks, oleks võinud eeldada, et nad hakkavad seda järjekindlalt kasutama ka oma ametlikes dokumentides, näiteks meetrikaraamatutes. On ju eesnimedegi hulgas selliseid, kus just palatalisatsioon eristab nime tavalisest sõnast, vrd näiteks *Mats* ja *mats*. Vaatasime nende pastorite meetrikaraamatuid, kes olid teadaolevalt Masingu mõttekaaslased (keda ta on kiitvalt või sõbrana maininud kirja des Rosenplänterile (vt Kirjad I–IV), kes huvitusid eesti keelest ja olid Beiträge kaastöölised või võtsid oma välja antud raamatutes kasutusele Masingu uuendusi; vt Lisa).

Äksi meetrikaraamatus (RA, EAA.1266.2.4) on Masing punktikest tähe all kasutanud alates 1820. aasta detsembrist. Esialgu on palatalisatsioonimärki väga harva. Sagedasemaks, aga mitte päris järjekindlaks muutub see alles 1822. aasta veebruarist. Sama nimi võib isegi järjestikustes sissekannetes olla kord punktikesega, kord ilma (pilt 4). Palatalisatsiooni on Masing märkinud näiteks nimedes *Jaḡn*, *Mart*, *Kḡddri*, *Kristjaḡn*, *Oṡt*, *Mḡtsi Jṡrri*, *Kḡndi Otto*, *Kḡlli Jṡrri*, *Pṡlsti Hanso Marri*, *Iwḡski Mart*, *Lṡttika Jṡrri*, *Kḡrtsi Ado*, *Sḡrtsi Tḡnno*, *Hindrik Kḡḡas*, *Juhhan Kṡrs*, *Tina Tḡrs*, *Tḡnno Wṡnt*.

Pilt 4. Palatalisatsiooni märkimise järjekindlusetus (vrd nimekujusid *Mart* ja *Mḡrt* ning *Jaḡn* ja *Jaan*)
Äksi 1824.–1833. aasta meetrikaraamatus (RA, EAA.1266.2.5, I 13p).

Rosenplänteri meetrikaraamatutes on palatalisatsiooni märkiv punktike selgelt olemas varem kui Masingul: alates 1820. aasta kevadest, näiteks *Mart*, *Sandi Matsi Witwe* 'lesk', *Kõtti Tõnnis*, *Oja Ain* (vt RA, EAA.1279.2.5, l 116, 117p; RA, EAA.1279.2.6, l 61p–64p). Rosenplänteri veendunud poolehoidu kirjaviisi-uuendustele näitab ka asjaolu, et oma 1833. aastal käsitsi kirjutatud päevaraamatus (pilt 5) kasutab ta üsna järjekindlalt nii konsonandi pikkuse kui ka palatalisatsiooni-märki.

Pilt 5. Rosenplänteri päevaraamatu algus (EKM EKLA, f 192, m 86:1 (M.A)).

Pärast Masingu surma 1832. aasta märtsis ja enne Äksi uue pastori Franz Akermanni ametisse asumist 1834. aasta mais on Äksi meetrikaraamatusse sissekandeid teinud seitse Tartu praostkonna pastorit. Nende hulgast ainult Jacob Wilhelm Reinhold Ewerth on palatalisatsiooni märkinud (pilt 6; vt ka Lisa). Oma koguduse meetrikaraamatus teeb ta seda juba 1821. aasta sügisel (nt *Sulbi*, *Lässi*, *Kussi*, *Matsi*), olles suvel hakanud kasutama ka õ-märki (vt RA, EAA.1256.2.6, lk 215–223). Meetrikaraamatutes märgivad palatalisatsiooni ühesilbilistes perekonnanimesedes üsna järjekindlalt ka Carl Friedrich Kolbe, näiteks *Kõll*, *Kõrk*, *Wask*, *Hunt*, *Karm* (vt RA, EAA.1261.1.59, l 7p, 8p; RA, EAA.1261.1.60, l 21–22; RA, EAA.1261.1.68, l 15p) ning Paul Gottlieb Georg Ewerth, näiteks *Unt* ja *Kask* (vt RA, EAA.1258.2.9, lk 9, 12, 26).

<i>Frangi Marti Mikael</i>	<i>Äks - . 15.</i>	<i>Äks. T. Lijo.</i>
<i>M. Ann</i>		<i>Wauk Äks. 2. Äks</i>
<i>Jaanis Jõnn O. Mart</i>	<i>Mart 16.</i>	<i>Kam Mart 3. Kõll</i>
		<i>Äks M. Krööt.</i>
		<i>Äks. Äks. Äks.</i>

Pilt 6. Jacob Wilhelm Reinhold Ewerthi sissekanne Äksi meetrikaraamatus 22. mail 1831, palatalisatsioon on märgitud neljal korral nimes *Mart*, näha on ka tildega õ-d nimes *Krööt* (RA, EAA.1266.2.5, l 162p).

On mõneti üllatav, et Masingu kirjaviisi pole kasutama hakanud tema sõber, naaberkihelkonna Kursi pastor Adam Johann Schubbe, keda Masing ise nimetab oma kõige tublimaks liitlaseks (Kirjad II: 77, 81). Meetrikaraamatutes ei märgi palatalisatsiooni needki pastoriid, kes seda mõnes raamatus või Beiträge artiklis on teinud, kuigi see kirjaviisitäpsustus võiks olla vajalik just sakslastele, osutamaks nimede õiget hääldust (vt Lisa).

6. Palatalisatsioon talurahva kirjapanekuis

Beiträge XIII vihikus on Masingu õ-tähte kiitnud koolmeister Kõrendu Kaarel (Rosenplänter 1821: 62), aga sarnaseid seisukohavõtte palatalisatsiooni märkimise kohta pole talurahva seast teada. Masingu õ-märke leidub vennastekoguduse Kõrendu palvemajast säilinud paberites (EKM EKLA, f 252, m 63:2) ja sama kandi meeste kirja pandud Kaiavere ajaraamatus (Feldbach 2013), kuid palatalisatsiooni-märke neis materjalides pole. Seejuures on õ neis allikais mitte tilde, vaid ristikesega, nagu oli Masingu esialgne soov. Seega on tõenäoline, et talumehed omandasid õ käsi-kirjalise kuju kas otse Masingult või näiteks oma kirikuõpetajalt P. G. G. Ewerthilt, kes ka just sellist õ-märki kasutas. (Rosenplänteri „Kirjutusse-lehtedelt” oleksid nad tõenäoliselt ära õppinud hoopis mõne trükistes leiduva õ variandi.) Lahtiseks jääb, kas palatalisatsioonimärki ei tutvustatud talumeestele samal ajal kui õ-d või ei pidanud nad ise seda vajalikuks.

1825. aastal avaldas Rosenplänter ajakirjas Beiträge näitlikud vallakohtu-protokollid, et mõisavalitsused saaksid oma vallakirjutajatele selgitada, kuidas peab protokolle vormistama. Neis näidisprotokollides on kasutatud Masingu kirjaviisi-uuendusi (vt Rosenplänter 1825). Ometi pole õnnestunud leida ühtegi päris vallakohtuprotokollit, ei artiklis vaadeldavast perioodist (1820–1850) ega hilisemast ajast, kus leiduks palatalisatsioonipunktike või akuut häälikupikkuse märkimiseks (vt Vallakohtud).

Palatalisatsiooni on märkinud vaid nendelt murdealadelt pärit kirjutajad, kus konsonandi palataliseerimise asemel hääldatakse selle ette *i* – niisugune epenteetiline *i* on XIX sajandi teise poole protokollides ja ka hiljem vahel kirjagi pandud, näiteks *ruill* (Tori khk, Tori v, 1858), *kuihi* (Saarde khk, Laiksaare v, 1864), *kuilt* (Pärnu Elisabethi khk, Sauga v, 1874), *aisja* (Kullamaa khk, Kohatu v, 1876), *haill* (Kullamaa khk, Käända v, 1884), *tuinnistab* (Lääne-Nigula khk, Oru v, 1910; kõik näited allikast Vallakohtud). Samasugune *i* on teada ka vähemalt ühes XVIII sajandi lõpu kirjutises – Läänemaalt Mihkli kihelkonnast pärit hernhuutlase Georg Pilderi (1716–1793) eluloos on see näiteks sõnades *pöilw* ja *laisk* ’lasi’ (EKM EKLA, f 252, m 29:3).⁷ Epenteetiline *i* niisugusel märkimisel kirjas pole aga seost Masingu kirjaviisiuuendusega ja süstemaatiliselt me selliseid murdesõnu ei otsinud.

Kokkuvõte

XIX sajandi alguskümnendite ortograafiauuenduse taustal oli valgustuslik arusaam keele arendamisest rahva vaimu harimise eesmärgil. Estofiilidest baltisakslased ei lähtunud enam üksnes sakslaste, vaid üha enam ka eestlaste keelelistest vajadustest. Eestlastel pidi häälduslähedasem ortograafia hõlbustama lugema õppimist ning toetama selle kaudu rahva harimist. Sakslastele oli täpsustatud ortograafia tarvilik kahe keele häälduserinevustele tähelepanu juhtimiseks.

⁷ Täname Annika Vihti, kes sellele dokumendile tähelepanu juhtis.

Olud keele arendamiseks olid soodsad: talurahva pärisorjusest vabastamine, rahvahariduse edendamine, baltisaksa estofiilide innustunud võrgustiku olemasolu ning uuenduste levitamiseks sobilike väljaannete (Beiträge, Marahwa Näddala-Leht, kooliraamatud, kalendrid) ilmumine. Uuenduste edukus sõltus siiski kasutajaskonna valmidusest neid omaks võtta.

Entusiastlik eesti kirjakeele arendaja Otto Wilhelm Masing mõjutas oluliselt oma lähivõrgustiku, eelkõige Johann Heinrich Rosenplänteri keeleteadust. Masingu algatusel kasutusele võetud õ-täht juurdus kirjakeeles, kuid palatalisatsiooni märkimine kasutusele ei jäänud. Autorid, kes pooldasid õ-tähte, märkisid seda enam-vähem järjekindlalt igas õ-häälikuga sõnas, aga palatalisatsiooni tähistavat punktikest vokaali all kasutati ebajärjekindlalt. Ei kujunenud selgeid reegleid, millal palatalisatsiooni märkida, millal mitte. Ebajärjekindel oli ka Masing ise. Lihtsate juhiste puudumine võis olla üheks takistuseks palatalisatsioonimärgi üldisel kasutuselevõtul kirjakeeles. Siiski võib Masingu tegevuse tulemusena rääkida paarikümne aasta pikkusest perioodist, mil tema lähivõrgustikku kuulunud haritlased vähemasti püüdsid palatalisatsiooni kirjakeeles märkida. Nii peegeldab Masingu tegevus seda, kuidas isiklik initsiatiiv ning veendumus, et keelt saab arendada, võib tuua kirjakeelde uusi tähistusviise ja algatada ühiskonnas olulisi keelearutelusid.

Talurahvale jäid Masingu ideed siiski kaugeks. Aabitsatest võib palatalisatsiooni tähistavat punktikest leida küll veel XX sajandilgi, aga see oli mõeldud abiks algajale lugejale, mitte tavatekstides kasutamiseks. Talurahva enda kirjanekutesse märk nähtavasti ei jõudnud.

Palatalisatsioonimärgi kinnistumist kirjakeeles võisid takistada piirkondlikud ja individuaalsed häälduserinevused, trükitehnilised raskused, lisamärkidega kirjaviisi keerukus, kuid eelkõige siiski selgete tähistuspõhimõtete puudumine ning uuenduse vajalikkuses veendunud kasutajaskonna vähesus.

Artikli valmimist on toetanud Tartu Ülikooli rahvusteaduste baasfinantseerimise projekt „XIX sajandi eesti kirjakeel sotsiokultuurilisel taustal“ (PHVEE24911).

Lisa. Ülevaade palatalisatsioonipunktikese kasutamisest artiklis käsitletud literaatide ja pastore tekstides

Valge taust – palatalisatsiooni on märgitud; hall taust – palatalisatsiooni pole märgitud.

Nimi	Kogudus	Trükised (v.a aabitsad) ja trükikojad	Meetrikaraamatud	Murre
J. H. Rosenplänter (1781–1846)	Pärnu Elisabethi	märgitud alates 1823; Beiträge XVI 1845 Borm 1845 Borm	RA, EAA.1279.2.5 RA, EAA.1279.2.6	läänemurre (Pärnu)
C. F. Lorenzsonn (1811–1880)	–	1839 Marquardt 1841 Borm 1842 Borm 1843 Lindforsi pärija 1844 Borm 1844 Schünmanni lesk		
J. Fr. Sommer (1777–1851)	–	1841 Borm 1843 Borm 1844 Borm		
O. W. Masing (1763–1832)	Äksi	märgitud alates 1822	RA, EAA.1266.2.4 RA, EAA.1266.2.5	
F. v Akermann (1801–1855)	Äksi	1839 Lindforsi pärija 1855 Schünmann	RA, EAA.1266.1.72	
A. F. J. Knüpfner (1777–1843)	Kadrina	1827 Beiträge XVIII 1830 Schünmann	RA, EAA.1227.2.1	
A. J. Schubbe (1785–1845)	Kursi		RA, EAA.1257.1.35 RA, EAA.1257.1.83	keskmurre
J. J. A. Hirschhausen (1773–1837)	Kuusalu		RA, EAA.1216.2.1	
E. J. Assmuth (1792–1854)	Torma, Lohusuu		RA, EAA.1265.1.66 RA, EAA.1265.1.67	idamurre
J. W. R. Ewerth (1775–1837)	Kodavere	1825 Beiträge XVII	RA, EAA.1256.2.6	
P. G. G. Ewerth (1772–1843)	Maarja-Magdaleena	1823 Beiträge XVI	RA, EAA.1258.2.9	
H. G. v Jannau (1789–1869)	Laiuse	1837 Lindforsi pärija	RA, EAA.2434.2.7	
C. F. Kolbe (1792–1849)	Palamuse		RA, EAA.1261.1.59 RA, EAA.1261.1.60 RA, EAA.1261.1.68	
K. E. v Berg (1773–1833)	Halliste, Karksi; Sangaste	1823 Beiträge XVI 1827 Schünmann	RA, EAA.1276.2.4 RA, EAA.1275.2.7 RA, EAA.1298.2.6	
C. H. C. Gehewe (1796–1856)	Tartu Jaani	1830 Schünmann 1836 s. n. 1844 Schünmann	RA, EAA.1298.2.6	lõunaeestimurded
G. A. Oldekop (1755–1838)	–	1822 Schünmann 1823 Beiträge XVI		

J. F. Heller (1786–1849); C. G. G. Masing (1789–1859)	Räpina; Vastseliina	1822 Schünmann	RA, EAA.1269.3.7	lõuna- eesti murded
		1831 Schünmann	RA, EAA.1269.1.765	
		1834 Müller	RA, EAA.1271.2.4	
		1835 Peters-Steffen- hagen	RA, EAA.1271.1.6	
C. G. Reinthal (1797–1872)	Rõuge	1842 Laakmann		
		1843 Laakmann		
		1832 Beiträge XX	RA, EAA.1268.1.26	
		1849 Schünmanni lesk 1850 Schünmanni lesk ja Mattiesen 1851 Laakmann 1855 Laakmann	RA, EAA.1268.1.36	
C. J. Schubbe (1786–1857)	Helme		RA, EAA.1296.1.142	

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 252 – Vennastekogudus

f 192 – Õpetatud Eesti Selts

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.1216 – EELK Kuusalu kogudus

EAA.1227 – EELK Kadrina kogudus

EAA.1256 – EELK Kodavere kogudus

EAA.1257 – EELK Kursi kogudus

EAA.1258 – EELK Maarja-Magdaleena kogudus

EAA.1261 – EELK Palamuse kogudus

EAA.1265 – EELK Torma kogudus

EAA.1266 – EELK Äksi kogudus

EAA.1268 – EELK Rõuge kogudus

EAA.1269 – EELK Räpina kogudus

EAA.1271 – EELK Vastseliina kogudus

EAA.1275 – EELK Halliste kogudus

EAA.1276 – EELK Karksi kogudus

EAA.1279 – EELK Pärnu Eliisabeti kogudus

EAA.1296 – EELK Helme kogudus

EAA.1298 – EELK Sangaste kogudus

EAA.2434 – EELK Laiuse kogudus

VEEBIVARAD

Vallakohtud = Vallakohtute ühisloome. <https://www.ra.ee/vallakohtud/>

KIRJANDUS

- Ahrens, Eduard 1843.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. 1. osa. Formenlehre. Reval: Heinrich Laakmann.
- Akermann, Franz 1841.** ABD ja Luggemisse Ramat. Tartu: H. Laakmann.
- Akermann, Franz 1855.** Luggemisse ramat laste kolitamisse tarwis. Tartu: H. Laakmann.
- Annus, Endel (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Anvelt, Leo 1979.** O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. Tallinn: Eesti Raamat.
- Bergs, Alexander 2005.** Social Networks and Historical Sociolinguistics: Studies in Morpho-syntactic Variation in the Paston Letters (1421–1503). Toim Elizabeth Closs Traugott, Bernd Kortmann. (Topics in English Linguistics 51.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110923223>
- Deutschbein, Karl 1883.** Über die Resultate der Lautphysiologie mit Rücksicht auf unsere Schulen. – Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, XXXVII, kd 70, lk 39–72.
- Feldbach, Eduard 2013.** Õ-täht tuli Kõrenduselt. – Vooremaa 4. V, lk 4; 11. V, lk 4.
- Gehewe, Carl Heinrich Constantin 1841.** Luggemisse Ramat laste kolitamisse tarwis. Eddimänne jaggo. Tartu: H. Laakmann.
- Gutslaff, Johannes 1998 [1648].** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tlk, koost Marju Lepajõe. Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Helle, Anton Thor 1732.** Grammatica Esthonica oder: Eine Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. – Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Välja andnud E. Gutsleff. Halle: Stephan Orban, lk 1–80.
- Heller, Johann Friedrich 1822.** Versuch über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XV v, lk 1–42.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1821.** Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der ehstnischen Orthographie. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XIII v, lk 1–27.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1827.** Ausführliche Anzeige und Beurteilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing. Reval: Johann Herrmann Gressel.
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: J. G. Wilcken.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

- Ickelsamer, Valentin 1881 [1534].** Valentin Ickelsamers Teutsche grammatica. Toim Ludwig Kohler. Freiburg i. B. – Tübingen: Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (P. Siebeck).
- Kirjad I–IV = Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832.** I: 1814–1818 (1995); II: 1819–1820 (1996); III: 1821–1823 (1996); IV: 1824–1832 (1997). Koost Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Laanekask, Heli 2003.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 129–180.
- Laugaste, Gerda 1956.** Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles. (TRÜ toimetised 43. Ajaloo-keeleteaduskonna töid.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 74–85.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1816.** Orthographischer Vorschlag. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, VI v, lk 48–49.
- Masing, Otto Wilhelm 1816.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. 1. v. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1820.** Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1821a.** Luggemisse lehhed. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1821b.** Õppetuse kuidas neid luggemise lehti kassuga prukida. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1822.** Kirja ja õppetuse asjust. – Marahwa Näddala-Leht 8. II, nr 6, lk 42–46.
- Masing, Otto Wilhelm 1823.** Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida. Tartu: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1824.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat: Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1827.** Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie, erschienenen Bemerkungen vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie. Pernaui: G. Marquardt.
- Milroy, James 1992.** Linguistic Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English. (Language in Society 19.) Oxford, UK – Cambridge, USA: Blackwell.
- Nevalainen, Terttu; Raumolin-Brunberg, Helena 2012.** Historical sociolinguistics: Origins, motivations and paradigms. – The Handbook of Historical Sociolinguistics. (Blackwell Handbooks in Linguistics.) Toim Juan Manuel Hernández-Campoy, Juan Camilo Conde-Silvestre. Chichester: Wiley-Blackwell, lk 22–40.
<https://doi.org/10.1002/9781118257227.ch2>
- Piits, Liisi; Kalvik, Mari-Liis 2019.** Palatalisatsioonist ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades. Roos närtsis, sest vaas oli tühi. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 513–533.
<https://doi.org/10.54013/kk740a1>
- Praakli, Kristiina; Pae, Taavi 2021.** Õ. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1035–1057.
<https://doi.org/10.54013/kk768a1>
- Prillop, Külli 2020.** O. W. Masingu kirjaväsi. – Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Koost Valve-Liivi Kingisepp. Toim Külli Habicht, K. Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 17–25.

- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Reinthal, Carl Gottlieb 1845.** Tartu maa-keele Abits kost latse wõiwa täwweste lugemist opi. Tartu: Laakmann.
- Romaine, Suzanne 2009.** Socio-Historical Linguistics: Its Status and Methodology. (Cambridge Studies in Linguistics 34.) Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511720130>
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813.** Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, I v, lk 107–123.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1818–1820.** Kirjutusse-lehhed. Reval: D. Heinz.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XIII v, lk 47–73.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822a.** Acht und sechzig gelegentliche Sprachbemerkungen aus Briefen des Herrn Propsts, Ober-Consistorial-Assessors und Ritters O. W. Masing. Gesammelt und nebst einer Bitte mitgetheilt von dem Herausgeber. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XV v, lk 42–61.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822b.** Welche Wörter mit einem *õ* geschrieben werden müssen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XIV v, lk 145–148.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1823.** Aaäbd ... Perno: J. G. Marquardt.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1825.** Schema für die ehstnischen Protocollführer in den Gemeindegerichten. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XVII v, lk 129–143.
- Ross, Kristiina (koost, toim) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist: Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Teras, Pire 2018.** /õ/ häälduse varieerumine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 221–239.
<https://doi.org/10.3176/esa63.10>
- Unbekannte 1825.** Giebt es wircklich eine bestimmte und unbestimmte Declination in der ehstnischen Sprache, und sind wohl alle Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend, annehmbar? – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache, XVII v, lk 1–25.

Küllil Prillop (snd 1974), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti fonoloogia teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

Küllil Habicht (snd 1964), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Kristiina Praakli (snd 1977), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi rakenduslingvistika kaasprofessor (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praakli@ut.ee

Marking palatalization: A study of early 19th-century orthographic reform in Estonian

Keywords: Estonian orthography, palatalization, historical sociolinguistics, Otto Wilhelm Masing, 19th century, document analysis

Palatalization is not indicated in standard Estonian orthography. In the 1820s, Otto Wilhelm Masing proposed marking palatalization with a small dot placed beneath the vowel preceding the palatalized consonant. This article examines the extent to which Masing's proposal was adopted and explores the reasons why the palatalization mark ultimately failed to become part of standard written Estonian. Masing also introduced the letter *õ* to distinguish between the sounds *ö* /ø/ and *õ* /ɤ/ in writing. That innovation was successful, even though – much like palatalization – *õ* varied regionally in pronunciation and the new character made printing more costly.

Only a few printers and authors experimented with the palatalization mark, and all but two soon abandoned it. The only ones who remained committed to the idea were Heinrich Rosenplänter and Masing himself. However, they were unable to provide clear rules for when the palatalization mark should be used and were inconsistent in applying it. As a result, neither any printed texts nor the spoken language of the time offered a reliable model or standard for marking palatalization. Although the palatalization mark never caught on in general writing, it was adopted to some extent by authors of primers, who used it in the earliest stages of reading instruction.

Küllil Prillop (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Researcher of Estonian Phonology (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

Küllil Habicht (b. 1964), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Associate Professor of Estonian Language (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.habicht@ut.ee

Kristiina Praakli (b. 1977), PhD, University of Tartu, Associate Professor of Applied Linguistics (Jakobi 2, 51005 Tartu), kristiina.praakli@ut.ee

Milleks piibel ja kuidas seda lugeda?

Pietistlikud eessõnad ja lugemisjuhised Eesti- ja Liivimaa piiblites

TIINA-ERIKA FRIEDENTHAL

Eestikeelseid piibleid on seni uuritud peamiselt eesti piibli- ja kirjakeele kujunemise vaatepunktist ja seda on teinud ka teoloogid (Paul 1999; Roosimaa 2004), väga harvadel juhtudel on tähelepanu pööratud väljapoolse piibliteksti jäävatele aspektidele ja lisamaterjalidele. Varauusaegsed piiblid sisaldasid aga üldjuhul peale põhiteksti ka eessõnu, lisasid ja muid lugemise abivahendeid, mõnikord koguni kuni piibliteksti ületavas mahus. Eesti- ja Liivimaal koostati XVII ja XVIII sajandil piibliväljaandeid nii saksa, läti kui ka eesti keeles ning nendegi juurest võib leida teoloogiliselt, kultuurilooliselt ja raamatulooliselt huvitavat lisamaterjali. Osaliselt on seda märgatud (Beyer 2013, 2014; Daija 2021), kuid eessõnade teoloogiline sisu on jäänud üldjuhul uurimata (erandiks Paškevica 2023: 61–62). Saksa teoloogid on aga rõhutanud teema huviväärsust ning andnud välja varauusaegsete saksaakeelsete luterlike piiblite eessõnade ülevaateid ja käsitlusi (nt Quack 1975; Reinitzer 1983; Köster 1984; Wallmann 2010). Ülevaade nii kogu siinse regiooni peamistes keeltes välja antud piibliväljaannetest (täispiibel või Uus Testament) kui ka nende eessõnadest on seni puudunud.

Artiklis antakse lühike sissejuhatus luterlike piiblieessõnade teemasse üldiselt, põhiosa moodustab Eesti- ja Liivimaa piiblite pietistlike eessõnade ülevaade, mille kaudu selgitatakse pietismile eriomaseid jooni võrreldes Martin Lutheri õpetuse ja luterliku ortodoksia, ning viimaks lühidalt ka vennastekogudusega selle liikumise esikümnenditel. Artikli eesmärk on nende lisade põhjal selgitada, kuidas Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi viimases kolmandikus alustatud ja 1739. aastal lõpule viidud piiblite väljaandmist kohalikele rahvastele saab vaadelda pietistliku suurprojektina, mis tervikuna vaadates langeb ajaliselt täpselt kokku ajaloolise pietismi perioodiga selle algusest 1675. aastal kuni selle kui uuendusliikumise suhteliselt järsu lõpuni ligikaudu aastal 1740. Piiblieessõnu on siinses käsitluses kasutatud ennekõike luterliku ortodoksia ja pietismi erinevuste väljatoomiseks pühakirja küsimuses. Vastust küsimusele, milleks piibel ja kuidas seda lugeda, võib pidada nende kahe sel perioodil omavahel karmilt konkureeriva teoloogilise voolu keskseks erinevuseks. Artiklis juhitakse tähelepanu sellele, et igasuguste ressursside poolest jätkuvalt väga nappides tingimustes pidi just pietistlik arusaam piibli vältimatust rollist inimese hingeõndsuse jaoks andma olulise tõuke selleks, et ortodoksia perioodil alustatud piiblitõlkimisega otsustavalt edasi liiguti. Selle üle, kes ja kuidas esimesi eesti- ja läti-keelseid piibliraamatuid tegelikkuses lugeda võis, on arutletud mujal (Beyer 2014; Põldvee 2017).

Lutheri piibli lisad

Et igaüks pidi oma emakeeles pühakirja lugeda saama, kuulus Lutheri algatatud reformatsiooni põhisõnumite hulka. Ent lugemine ei pidanud toimuma mitte ilma õpetatud suunisteta, mille Luther lisas piibli raamatutele eessõna vormis. Kanoonilise 1545. aasta Lutheri piibli juures on pikemad eessõnad kogu Vana Testamendi (edaspidi VT) ja prohvetite raamatute ees ning lehekülg kuni paar eraldi igale VT apokrüüfile; lühem eessõna kogu Uuele Testamendile (edaspidi UT) ja eraldi igale epistlile, mille hulgas tõuseb esile pikem, kogu Pauluse teoloogiat selgitav eessõna Rooma kirjale, mida Luther eriti kõrgelt hindas; pea niisama pika eessõna lisas ta Johannese ilmutusraamatule, mida ta üldse ei hinnanud. Iga eessõna võtab lühidalt kokku raamatu sisu ja põhiküsimused, tähelepanu on eeskätt teoloogilistel (mitte filoloogilistel ega ajaloolistel) aspektidel. Lutheri eessõnade ülesanne on aidata lugeljal tekstist õigesti aru saada. Ühiseks peateemaks on sõnum evangeeliumist, mis pole mitte kirjatäht ega teade, vaid elav sõna, mida kuulutatakse suuliselt ja kuulatakse kõrvaga (Karpp 1980: 70–71). Evangeelium on mõlema testamendi tuum ning sellest tuumast lähtub ka eessõnades väljendatav kaanonikriitika: Luther eemaldas VT osast Esra raamatu 3. ja 4. peatüki ning osad apokrüüfsetest Makkabea raamatutest, UT osas paigutas ta sisukorras numereerimata kujul nimekirja lõppu (justkui kaanonist väljapoole) kirja heebrealastele, Jaakobuse ja Juuda kirjad ning Ilmutusraamatu. Nii eessõnad kui ka (ilma värsinumbriteta) pühakirjatekst on 1545. aasta väljaandes kummalgi pool teksti varustatud rikkalikult ääremärkustega: paralleelkirjakohad, peatükkide sisukokkuvõtted, lugemist hõlbustavad märksõnad ja nummerdused, sõnaseletused ja raskete kohtade lühikommentaariid.

Kui reformatsioonisajandil ilmus suuremates keeleroomides pühakirjast üha uusi tõlkeversioone, siis XVII sajandiks oli igal konfessioonil välja kujunenud oma kanooniline piibel – luterlastel Lutheri viimane, 1545. aastal valminud tõlge –, mida enam ei uuendatud (Sheehan 2005: 15). Pühakirjateksti juures ja ümber paiknevad lisandused olid seevastu pidevas muutumises. Veel kuni XVIII sajandini kuulusid Lutheri 1545. aasta piibli eessõnad ja ääremärkused – sõltuvalt väljaande formaadist, eelarvest ja sihtrühmast – tervikuna, osaliselt või tsitaatidena siiski saksakeelse luterliku täispiibli ja ka paljude teistesse keeltesse tõlgitud luterlike piiblite juurde (Quack 1975, 13). Aga juba XVI sajandil tehti ääremärkustesse täiendusi ja jäeti osa neist lisamata ning Lutheri arvukad eessõnad asendati üha sagedamini ühe kokkuvõtliku eessõnaga mõnelt kaasaegselt silmapaistvalt teoloogilt (Reinitzer 1983: 301–305).

Luterliku ortodoksia piiblieessõnad

Usupuhastusliku teoloogia kaitseks töötasid luterlased ja reformeeritud (st Šveitsi usupuhastus) välja põhjaliku õpetuse pühakirjast kui usu ja õpetuse ainsast allikast ja normist. Katoliiklusele ning erinevatele (protestantlikul pinnal levinud) piibli-kriitilistele suundadele seadis luterlik ortodoksia vastu kirjapandud sõna autoriteedi ja põhjendas seda verbaalinspiratsiooni õpetusega (Karpp 1980: 77). Ortodokssetes

piiblieessõnades kinnitati piiblisõna autoriteeti, ülistati Lutherit ja tema piiblitõlget ning esitati kokkuvõtteid luterlikust õpetusest, igauht manitseti ka hoolsalt pühakirja lugema ja sellest õpetust võtma (Quack 1975: 166–168).

Pühakirja asjakohane tõlgendamine nõudis aga hulka erinevaid teadmisi ja algkeelte oskust ning oli seega praktilistel põhjustel üksnes vastava haridusega teoloogide pärusmaa. Seepärast ei rõhutatud ortodoksia ajal ülemäära kogu pühakirja lugemise vajalikkust. Ilmikutel tuli tingimata tunda ja lugeda neid kohti piiblist, mille juurde neil oli võimalik saada pädevaid selgitusi. Kõige tähtsamate kirjakohtade valikut koos sobiva tõlgendusega pakkus esimese astmena katekismus, mis oligi sageli omandanud nii-öelda ilmikutepiibli staatuse. Katekismuse peatükkide selgitamine oli olulisel kohal ka jutlustes ja individuaalseks lugemiseks mõeldud usulises kirjanduses. Teise tähtsa valiku moodustasid iga kirikuaasta pühapäeva ja püha jaoks määratud kirjakohtad evangeeliumidest ja epistlitest, mis kordusid aastast aastasse ja millele kirikuõpetaja jutlust pidades andis ajakohase tõlgenduse. Ilmikuid võidi julgustada enne jutlust või isegi selle ajal iseseisvalt (kaasa) lugema perikoope ja teisi kirjakohti, mida pastor jutluses puudutas (Dunte 1632: 170). Ka pietismi üheks eelkäijaks peetav Johann Arndt, kes kutsus üles igapäevaselt piiblit lugema ja jumala sõna üle mõtisklema, andis selleks ette kindlad kirjakohtad (Quack 1975: 232).

Siiski pingutati ka XVII sajandil selle nimel, et teha tervikpiibli iseseisev lugemine tõesti igauhe jaoks võimalikuks. Tuntud näiteks on 1641. aastal Weimaris välja antud nn Kuurvürstipiibel, mille eessõnas kinnitas väljaandja Salomon Glassius, et piibli kirjakohta (ühemõttelise) tähenduse mõistmiseks tuleb arvesse võtta: 1) ajaloolisi asjaolusid, 2) kirjakohta konteksti piiblis, 3) algkeeli ja 4) paralleelkirjakohti (Quack 1975: 193). Nendest eeldustest lähtudes oli lugejat hädavajalike andmetega varustada püüdnud kommentaare piibliteksti sisse ja juurde paigutatud sedavõrd palju, et piibliteksti ennast jäi leheküljele vaid kitsas riba ning sulgudes selgitused paiknesid kohati lausa iga sõna järel. Kogu seda vaeva oli nähtud selleks, et noored ja harimatud „saaks kogu pühakirja igasuguste arusaamist takistavate tõrgeteta läbi lugeda ja teada, mis on raskete kohtade õige tähendus” (tsiteeritud Reinitzer 1983: 307 kaudu).

Pietismi muutunud suhe piibliga

Pietistliku uuendusliikumise tõmbas käima Philipp Jakob Speneri 1675. aastal Frankfurdis avaldatud programmiline tekst „Pia desideria” (vt nt Wallmann 2004), millest sai alguse piibli spetsiifilisel viisil kogu kristliku elu keskmesse paigutamine. Pietistid pöördusid Lutheri piiblikeskuse juurde tagasi selles mõttes, et hakkasid uuesti rõhutama piibli terviktekstide lugemise kesksust kõigi kristlaste jaoks sõltumata nende vanusest ja haridusest. Ent nende arusaam piiblist oli teistsugune kui Lutheril, sest nad tunnistasid verbaalinspiratsiooni ja arendasid seda ortodoksia õpetust veel jäigemas suunas edasi, nii et piiblist sai pietistlikus tõlgenduses kõige muu kõrval ka Jumala õndsusplaani kodeeritud ilmutus (Wallmann 2010: 292). Spener luges pühakirjast välja Jumala plaani kohta ühiskondlikul tasandil, et enne viimsetpäeva oli oodata veel „paremaid aegu” (Iisraeli pöördumist ja Paabeli ehk

Rooma paavstikiriku langemist); üksikisiku tasandil aga seda, et Jumal viib oma lunastusplaani inimese juures läbi kindla korra kohaselt. Selle korra teadmine võimaldas pietistidel teha kindlaks, kes on ja kes pole õigeks mõistetud, ning ühtlasi suurendada inimese rolli (põhimõtte järgi üksnes Jumalast sõltuva) lunastuse saamisel. Omast jõust inimene ennast paremaks muuta ei suuda ning pietistid rõhutasid, et langusjärgne inimene peab läbi elama täieliku (korrakohase) uuestisünni. Ent kui ortodoksse arusaama kohaselt sai inimene Jumala päästetegevust enda juures üksnes takistada, siis pietismi järgi saab inimene end sihiteadlikult ja süstemaatiliselt Jumala tegevusele ka avada, end uuestisünniks n-ö ette valmistada (vt nt Spener 1694). Nii ettevalmistuse kui ka uuenemise juures oli aga vältimatu võtmeroll intensiivsel individuaalsel tööol just nimelt kirja pandud jumalasõnaga (vt nt Köster 1984: 39–55).

Kui Speneri 1670. aastal alustatud *collegium pietatis*¹’es loeti algusaegadel pühendumuskirjandust, siis 1674. aasta lõpus mindi üle piibli lugemisele, mida pidas silmas ka „Pia desideria” üleskutse „jumalasõna rikkalikumalt inimeste juurde tuua”. Pietismi peavoolus tehti see teoks, levitades massiliselt piiblit koos uuest eeldustest lähtuvate pietistlike juhistega selle iseseisvaks lugemiseks. Lutheri piiblitõlke korrigeerimise vajadus oli XVII sajandi lõpus tugevalt päevakorda tõusmas ja XVIII sajandil tehti pietismi radikaalsetel äärealadel huvitavaid tõlkeeksperimente (äärmusliku sõnasõnalisuse poole), ent Spener leidis, et õndsuseks vajalikes asjades on Lutheri tõlge täielikult piisav (nendel teemadel lähemalt: Sheehan 2005: 54–92; Reinitzer 1983). Speneri ülimõjuka õpilase, Halle pietismi rajaja August Hermann Francke asutustes¹ anti XVIII sajandi jooksul välja üle miljoni UT ja kaks miljonit täispiiblit, mis tõlke poolest olid peaaegu kõik Lutheri piibli revideerimata väljaanded. Francke nõudmisel pidi 1710. aastal Halles rajatud Cansteini trükikojas trükitavatele piiblitele lisatama ka kolm Lutheri eessõna – mõlemale testamendile ja Rooma kirjale, ent seda nõuet järgiti vaid esimeste väljaannete puhul. Pietistlik arusaam pühakirjast ja selle rollist (tõelise) kristlase elus andis piiblieessõnadele teistsugused ülesanded. Õige arusaamine raamatu kristlikust sisust (keskne Lutherile ja ortodoksiale) ei olnud pietistide jaoks enam piisav või – kuna õpetuslikud vaidlused pühakirja tõlgendamise üle olid toitnud konfessioonidevahelist vastandumist ja vaenu – isegi oluline. Pühakirja lugemine pidi praktilises mõttes töötama, st juhatama inimese läbi Jumala poolt ettenähtud päästekorra astmete: oma patuse ära tundmine ja sellest kohkumine, oma patuse sügav kahetsemine, Jumala armu igatsemine ja anumine, ning lõpuks õigeks mõistu (subjektiivne, afektiivne, empiiriline) kogemine, millest peab vältimatult alguse saama järkjärguline pühakssaamine (sks *Heiligung*) ehk eluviisi täielik muutus ilmalikust kristlikuks. Oma piiblieessõnades ja lugemisujuhistes kuulutasid pietistid pühakirja lugemise mingil muul viisil ja eesmärgil mitte üksnes kasutuks, vaid otse kahjulikuks. Seejuures oli UT eelisseisundis ja selle lugemine selgelt tähtsam kui VT lugemine, kuigi põhimõtteliselt rõhutasid pietistid kogu piibli tähtsust (Spener 1694; vt ka Wallmann 2010: 296).

¹ Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (varem: Glauchasche Anstalten) koosnevad mitmesugustest kultuuri-, teadus-, haridus- ja sotsiaalasutustest. Need asutas 1698. aastal teoloog ja pedagoog August Hermann Francke. Francke pietistlikud koolid ja sotsiaalsed algatused (esimesena rajati vaestekool) saavutasid rahvusvahelise tähtsuse ja tegutsesid ajaloolistes hoonetes praeguseni.

Esimene pietistlik piibel: Johann Fischeri eessõna ja lugemisjuhised (Riia 1677)

Piibli iseseisev lugemine või pigem sellega töötamine muutus pietismis niisiis otseks õndsusküsimuseks iga inimese jaoks. Õndsusküsimuseks muutus ka lugemis- oskus ja seda nii otseses kui ka edasijõudnud tähenduses. Speneri 1673. aastal Liivimaale saabunud mõttekaaslane Johann Fischer, kellest sai Liivimaa superintendent (1674–1700), alustas kohe – samal ajal kui Spener Frankfurdis pietistlikku uuendust välja töötas ja katsetas – koolivõrgu ja piiblite väljaandmise korraldamisega neljas kohalikus keeles. Kaks aastat pärast Speneri „Pia desideria” ilmumist andis Fischer Riias välja kõige esimese pietistliku piibli, mis oli ühtlasi kõige esimene siinmail trükitud saksa täispiibel (Biblia 1677). Tõlke poolest oli tegemist kanoonilise Lutheri piibliga, pietistlikuks tegid selle piibli uuendusliikumise vaimus lisad. Kitsa formaadi ja pisikese kirjaga reisipiibli lisade komplekt koosneb neljast tekstist – kahest eessõnast, laulu- ja palveraamatust. Piibliraamatute järel asub „Püha doktor Lutheri lauluraamatuke” 119 lauluga ning Johann Habermanni ülipopulaarne „Hommi-ku- ja õhtupalved igaks nädalapäevaks” (esimene trükk Wittenbergis 1567. aastal), mida võib leida ka mõnede teiste XVII sajandi piiblite juurest (Schulz 1983, 114; vt ka Friedenthal, Friedenthal, 2024). Ka Johann Arndti (või talle omistatud) „Informatorium biblicum” oli olnud lisatud mõnedele piiblitele XVII sajandi alguses, aga vahepealsel ajal enam mitte (Quack 1975: 266, 231–240). Arndti tekst, algse nimetusega „Piibli ja meie kristluse lühike sisu ja määratlus”, on kokkuvõtte kristlikust õpetusest käsitlusena kristlikust elust, ning selles tegeletakse õndsakssaamise (sks *Seligmachung*) ja pühakssaamise (*Heiligung*) teemadega. Selles tuuakse välja rida piiblikohti, mille üle tuleks igapäevaselt mõtiskleda ja mida harjutada ehk tegudes järgida.

Nii Luther, Habermann kui ka Arndt on pietismi ja luterliku ortodoksia vagaduse ühisvara – viimase kohta on kasutusel ka selline mõiste nagu *ortodoksne arndtianism* (nt Kirn, Ritter 2019: 11). Pietistlikkuse seisukohast oli Fischeri piibli kõige olulisemaks kaastekstiks tema enda kirjutatud 10 lehekülge pikk eessõna, mis oli vormistatud pühendusena Liivimaa kindralkubernerile Krister Horn af Åminnele ja tema abikaasale Annale. See algab sõnadega „Tõelise pühakssaamise vajalikkusest...” („Der wahren Heiligung Nohtwendigkeit...”) ja selle võib jagada neljaks enam-vähem võrdses osaks, mis selgitavad nelja põhiväidet: 1) ilma pühakssaamiseta ei saa me Jumalat näha; 2) Jumal teostab selle pühakssaamise pühakirja kätkeatud sõna vahendusel; 3) piiblit tuleb lugeda nii, et see aitaks kaasa pühakssaamisele; 4) kui sel viisil enda ja pühakirjaga tööd teha, hakkab pühakssaamise protsess toimuma ja inimene veendub oma isikliku kogemuse põhjal, et piibel tõesti on Jumala sõna.

Fischeri eessõnas on seega olemas suur osa pietistlikust programmist. Piibli olemuse ja rolli osas on oluline, et erinevate heterodokssete suundade vastu rõhutab Fischer piibli identsust Jumala sõnaga ning möödapääsmatut rolli Jumala lunastusplaanis. Inimene ei uuene ilma Jumala abita ja selles protsessis on igal kolmainsuse isikul täita oma kindel roll, ent inimese enda sammudel on mingis mõttes siiski otsustav tähtsus, kuivõrd protsessi käivitamiseks peab inimene ise Jumala poole pöörduma ja abi paluma. Viimane väide on kooskõlas ka Arndti „Paradiisiaiakesega”,

mille uustrüki andis Fischer Riias välja piibliga samal aastal. Arndt rõhutas seal, et palveta ei anta meile midagi – Jumal tahab väga meile anda kristlikke voorusi, aga neid tuleb enne paluda (Arndt 1612, eessõna, B4–B4b). Veel kajastub Fischeri eessõnas valgustuslik-pietistlik arusaam sellest, et inimest peab millegi – isegi pühakirja – tõesuses (lõplikult) veenma mitte autoriteet, vaid isiklik kogemus (antud juhul sellest, et pühakirja töötused tõesti „töötavad”).

Üheks pietistlike piiblieessõnade eripäraks kujunes hõlmata arv praktilisi juhi-seid, milles püütakse kõige lihtsamal kombel kokku võtta, kuidas täpselt on (ainu)-õige piiblit kasutada: kirjeldatakse muu hulgas vajalikke hoiakuid, mõtteid, (näidis)-palvesõnu, lugemistempot, sobilikke reaktsioone, refleksioone. Juhiste komplektidel on sageli erinevad rõhuasetused ja omad eripärad ning nad on eri määral lahti kirjutatud.

Esimene piibel, millele on juurde pandud sellised juhised, ongi Fischeri piibel (Biblia 1677, eessõna). Juhiseid on seitse: kolm lugemiseks valmistumiseks (teadvustada, et pühakiri on Jumala sõna, millest sõltub hingeõndsus; tunda südames, et loetakse justkui Jumala suust selle kohta, kes ta on ja kuidas teda teenida tuleb; paluda Püha Vaimu abi loetu mõistmiseks), kolm lugemiseks (tähelepanelikult ja järele mõeldes lugeda, Püha Vaimu eesmärgi kohta küsida, oma eluks õpetust otsida). Pärast lugemist tuleb paluda, et Jumal loetu südamesse kirjutaks, nii et seda oleks meeles elus kasutada. Ennast petab see, kes on küll lugenud ja mõistnud, milline ta on ja milliseks muutuma peab, aga selle sealsamas unustab.

Käesoleva artikli eesmärkide raames ei ole oluline, mil määral ja kas Fischer esitas oma eessõnas ja lugemisjuhistes üksnes Speneri väljendatud mõtteid (nagu on väitnud Quack 1975: 265–266), nt eessõnades katekismustele (nende kohta vt Brecht 2004: 103). Fischeri tegevus Liivimaal ja tema mõtete ja tegude suhe Speneriga on üks teemasid, mis alles ootab uurimist ja selgitamist. Teine küsimus on varasemate eeskujude otsimine pietistlikele lugemisjuhistele, mis ühes viimastest kirikuloos standardteostest on (üksnes Francke juhiste sõnades) tagasi viidud Lutheri nõuannetele õigeks teoloogiastuudiumiks: *oratio, meditatio, tentatio* ('palve, meditatsioon, proovilepanek', Kirn, Ritter 2019: 34). Liivimaa materjalide põhjal võib öelda, et kuigi selliseid lugemisjuhiseid ortodoksia ajastu piiblieessõnadest ei leia, pärinevad need ometigi ortodoksest traditsioonist, kust võib leida samasugused reeglid jumalasõnaga kohtumise, selle vastuvõtmise ja ellurakendamise kohta, aga – rõhutatult – mitte pühakirja iseseisva lugemise, vaid jutluse, st suuliselt kuulutatava jumalasõna kuulamise juures. Nimetatud allikaks on Tallinna Oleviste kiriku jutlustaja Ludwig Dunte (1632) traktaat jutlustamisest.

Esimesed eesti- ja lätikeelsed piiblid ilma pietistlike kaaskirjadeta (Riia ja Tallinn 1685–1730)

Peagi jõudsid trükki esimesed läti- ja lõunaeestikeelsed piibliraamatud. Nende väljaandmise korraldas Johann Fischer ja ka suur osa tõlkijatest oli rohkem või vähem varapietismist mõjutatud, ent väljaannetes see otseselt ei väljendu, pietistlikke

kaaskirju neis pole. Põhjuseks võib oletada seda, et piibli tõlkimine ja väljaandmine kolmes kohalikus keeles kulges eri ressursside nappuse tõttu äärmiselt vaevaliselt, luterlik ortodoksia oli Rootsi impeeriumis kehtestatud riigiusuna ning Fischeri ja pietismi positsioon polnud selleks piisavalt tugev.

Vastavalt 1685. ja 1686. aastal välja antud läti- ja lõunaeestikeelse UT juures on üks ja seesama eessõna, mis on teadaolevalt Fischeri kirjutatud (Pöldvee 2024: 171), ja mõlemasse sihtkeelde tõlgitud pöördumine lätlastele adresseeritud pealkirjaga „Mihlais Latweeti” ja eestlastele „Armas Mamees”. Vaid paar lehekülge pikk tekst on täiesti ortodoksne: see selgitab UT olemust (töotuste täitumine Jeesuses Kristuses), päritolu (raamatu on kirja pannud mitte inimesed ega inglid, vaid see on Püha Vaimu kaudu antud Jumala Sõna) ja sisu (millest see koosneb). Mingeid lugemisjuhiseid maamehele ei anta, juttu pole ei pühakssaamisest ega ka loetu ellurakendamisest. Mõlema testamendi andis Riia trükkal Samuel Lorenz Fröhlich suures tiraažis minimaalsete kohendustega ning koos sama vana eessõnaga uuesti välja 1727. (lõunaeesti) ja 1730. aastal (läti).

Läti keeles sai Johann Ernst Glücki tõlkes juba aastatel 1689–1694 jaoks 1500 eksemplaris ära trükkida ka kogukas formaadis täispiibli (Ta Swehta Grahmata 1689). Peale sama eessõna Uue Testamendi ees alustab seda Fischeri saksakeelne pühendustekst kuningas Karl XI-le, mis rõhutab omakeelse piibli tähtsust ning läti rahva taibukust ja võimekust selle lugemisel, ülistab mitmel eri moel kuningat piiblitõlke kulude katmise eest, ennetab laitmajad ning tsiteerib oma väidete kinnituseks läbivalt pühakirja ja korduvalt Lutherit. Mingit lugemisjuhist ega muud eessõna, pöördumist, järelsõna ega isegi registreid läti täispiiblil ei ole, VT esimese osa ees puudub ka sisukord.

Rootsi riik jõudis sajandivahetuseks pietismi keelustamiseni ning Fischer ja tema mõttekaaslased sattusid üha tugevama surve alla. Fischer lahkus Liivimaalt (1699), ent pärast laastava Põhjasõja lõppu (1710) pietistlik projekt jätkus, kui piibli ja kirjaoskuse igaüheni viimise teatepulga (koos tühjaks jäänud pastorikohtadega) võtsid Eesti- ja Liivimaal suure innuga üle mehed, kes olid pietistlikud vaated ja oskused omandanud pietismi kõrgajal kas otseselt August Hermann Francke käe all Halles või siis mõnes teises saksa ülikoolis. Et eesti- ja lätikeelsed pietistlikud kaastekstid kirjutatakse alles XVIII sajandi teisel ja kolmandal kümnendil, on järgnevalt heidetud pilk enne neid Saksamaal ilmunud mõjukatele piiblieessõnadele, mis on olulised ka Eesti- ja Liivimaa jaoks.

Mõjukad pietistlikud lugemisjuhised

Nii Speneri kui ka tema õpilase Francke esimesed piiblieessõnad koos lugemisreeglitega ilmusid 17 aastat Fischeri omast hiljem, mõlemad 1694. aastal. Mõlemad olid Fischeriga samas traditsioonis nii reeglite arvu (seitse) kui ka ülesehituse osas: mida teha ja mõelda enne lugemist, mida lugemise ajal, mida pärast seda.

Speneri 1694. aasta ülimalt mahuka (tihedas kirjas 30 lk) piiblieessõna (Spener 1694) kohta on öeldud, et see läheb Fischeri omaga võrreldes tunduvalt kaugemale

ortodokssest traditsioonist (Quack 1975: 269, 243, 241–263). Spener selgitab ka eriliste lugemisreeglite vajalikkust, viidates Lutheri eristusele pühakirja välisest ja sisemisest selgusest: esimene käib teema kohta, teist aga saab (loomuldasa pimedusega löödud) inimene oma südame sügavuses taibata ja mõista vaid juhul, kui Jumala vaim tal seda teha laseb. Spener kinnitab, et niisiis on vähe sellest, kui me pühakirja lugedes „üksnes paljaste sõnade tähendust” mõistame, kui õigupoolest on tarvis taibata „kirjasõna tõde”, mis on võimalik üksnes „kõrgemas valguses”, mille allikaks on Püha Vaim. Erinevalt suurest osast ortodokssest leerist andis see argument Spenerile usu, et ilmikud saavad pühakirja mõista – see toetus usule Püha Vaimu tegevusse, kes vajaliku mõistmise lihtsale inimesele võimalikuks teeb. Pietismile iseloomulikult saab ja peab inimene Vaimu selle juures teadlikult ja metoodiliselt abistama, olema ise aktiivne ja seisma hea selle eest, et tema pühakirja lugemine vilja kannaks, st teda täielikult muudaks. Selleks ka juhised, mis Speneril on esitatud väga pikkade ja põhjalike käsitlustena. Ortodoksiaga võrreldes uueks ja radikaalseks peetakse nende juures 2. ja 3. reeglit, mille kohaselt tohib pühakirja lugemisele asuda üksnes kahetseva südamega Jumala Sõna igatsedes ning kindla kavatsusega teha oma elus teoks kõik see, mis pühakirja lugedes Jumala tahtena ära tuntakse (Quack 1975: 255). Speneri reeglite hulka kuulus aga ka abi otsimine kogenumate kristlaste käest, piiblikommentaaridest (sh eelmainitud Kuurvürstipiiblist) ja jutlustest, mida võiks pidada lausa ortodoksseks lähenemiseks.

Francke samal 1694. aastal ilmunud lugemisreeglid olid aga need, mis saavutasid üldise tuntuse ja mida kasutati ka mujal kui Halles välja antud piiblite juures. Francke „Lihtne õpetus, kuidas pühakirja lugeda tõeliseks pühendumuseks [*Erbauung*] / neile, kes ihkavad kogu oma kristlikkust kallile jumalasõna alusele rajada” (Francke 1694) annab igas reeglis lühikese selgituse ja rea näiteid, kuidas selgitatut konkreetsetel juhtudel läbi viia. Francke juhised eeldavad, et piiblit saab mõista vaid uuestisündinud ja vaimulikult õnnistatud (*geistbegabt*) inimene ning ta juhendab seega üksnes „valguse laste” kasvamist (Brecht 2004: 105). Kõigepealt peab lugeja hoolega kindlaks tegema, ega tal piibli lugemiseks parajasti sel hetkel südames mõnd salajast valepõhjust või mingit väärat eesmärki pole, sest ainus õige põhjus ja eesmärk on saada usklikuks ja pühendunud kristlaseks selle sõna tõelises jõus ehk loetu järgi ka elada püüdes. Üle poole kogu tekstist moodustavad 4. ja 5. reegel, kus selgitatakse, kuidas lugemist saata valjude palvete ja ohkamiste, tänu ja ülistusega ning kuidas teha seda käsikäes sisevaatlusega (*Betrachtung*). Viimane on kõige mahukam. Siin tsiteerib Francke kõigepealt Lutherit (evangeelium on nii selge, et see ei vaja palju tõlgendamist, vaid mediteerimist, süvenemist, sügavale südamesse võtmist), siis aga järjepidevalt Clairvaux Bernard'i (keda peetakse pigem luterliku ortodoksia jaoks oluliseks teoloogiks; vt Wallmann 2010: 102), suunates lugejat müstilise traditsiooni vaimus palvega vaheldumisi teksti üle mediteerima ja sel viisil samm-sammult üha kõrgemale vaimsele tasemele tõusma. Seitsmes reegel on Franckele eripärane: see kuulutab piibli mõistmisel eriti tugevaks abivahendiks Jumala poolt just selleks saadetud proovilepanekud (*Anfechtung*), kinnitades kõige lõpuks (võib-olla tõesti Lutherile toetudes), et „palve, sisevaatlus ja proovilepanek on need kolm asja, mis teevad õige usuteadusliku haridusega mehe”.

Teistsuguse ülesehitusega reeglistik kuulus 1704. aastal Stuttgartis ilmunud nn Hedingeri UT (Hedinger 1704) juurde, mida peetakse pietistlike piiblite hulgas kõige tähtsamaks (Quack 1975: 283). On iseloomulik, et kõige olulisem pietistlik piibli-raamat on UT ja selle juures on ohtralt kaastekste ja lisasid: peale lugemisjuhiste mitu eri pöördumist lugeja poole, Arndti „Informatorium Biblicum”, eraldi eessõna iga raamatu ees selle autori ja kirjutamise asjaolude kohta, Lutheri eessõna Rooma kirjale, kõige lõpus registrid ja evangeeliumide kronoloogia, tekstis endas kommentaaride ja oluliste kohtade paksenduste kõrval ka „kasutusjuhised” (*Nutzenwendungen*) neis kohtades, „kus koostaja Jumala hea käe all tegutsedes lugedes ja mediteerides tugevamat südameliigutust tundis” (Hedinger 1704). „Mõningad reeglid nende jaoks, kes pühakirja ja eriti Jeesuse Kristuse Uut Testamenti kasuga ja vilja kandes lugeda tahavad” on kokku surutud kahele leheküljele ning see koosneb üheksast selgelt nummerdatud, lühidalt sõnastatud ja kirjakohtadega varustatud punktist, kus loetakse üles hoiakud ja tegevused, mida kristlik lugeja pühakirjaga töötades peab järgima. Sõnastuse juures torkab silma müstilisele traditsioonile omane kujundlikkus: Püha Vaimu palutakse, et see lugeja „meelt ja südant valgustaks, avaks pühakirja pitseri ning võtaks ära katte näolt ja südamest”, ning pannakse südamele, et „seda taevast toitu tuleks tulise, armastava, tänuliku ja pidevate õhkamistega pühitsetud sisevaatlusega otsekui mäluda ja usuga kokku segada”. Pietismile iseloomulikult manitsetakse hoiduma erilistest omatõlgendustest ja püsima üldkristliku õpetuse raames. Üleüldise preesterluse teemal minnakse Spenerist samm edasi ning kristlasi kohustatakse pühendumuslike vestlustega kasvatama lisaks endale ka teiste pühendumust („Endlich, solle man auch andere erbauen”).

Vennastekoguduse rajaja krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi 1726/1727. aastal Ebersdorfis välja antud täispiibli (Biblia 1727) eessõnad loetakse samuti tähtsamate pietistlike eessõnade hulka (Quack 1975: 283). Selle algtekstide põhjal korrigeeritud Lutheri piibli paljude kaastekstide seas on ka kolm Lutheri eessõna (VT-le, UT-le ja Pauluse kirjale roomlastele) ja Arndti „Informatorium Biblicum”. Kahes eessõnas pöördub Zinzendorf kõigepealt üleskutsuvalt mitteusklike (*Liebe Menschen*) ja alles seejärel usklike (*erleuchteten Christen*) poole. Lugemisjuhised on pealkirjastatud kõiki kaasavalt „Mõtteid pühakirja erinevate lugejate ees” ning üks 13 „mõttest” on (12 alapunktiga) neile, keda ta nimetab „veel pöördumata, aga õpihimulisteks pühakirjaõpilasteks”. Zinzendorfi 13 juhust on sõnastatud praktilisel kogemusel põhinevate soovituslike nõuannetena, mida julgustab proovima. Vastupidiselt Fischerile, Spenerile ja Franckele ja ilmselt just viimase vannutustele vastandudes rõhutab Zinzendorf ühes neist: „Ei pea mõtlema, et pühakirja ei tohi enne lugema hakata, kui seda tõesti Jumala sõnaks peetakse.” Ta julgustab avatud südamega ise järele proovima, mida pühakirjas leida on. Juhistes pannakse lugejale südamele, et raskete piiblikohtade tõlgendamisel ei tohiks oma arvamusest liiga kinni hoida ega seda teistele peale suruda ja et kirikuloost tuleb õppida kõige nähtava (kiriku) puudulikkust (vrd Arnold 1699).

Oma algust 1727. aastast lugev vennastekoguduse liikumine jõudis kiiresti ja jõuliselt Eesti- ja Liivimaale, kus krahv Zinzendorf liikumise juhina tegi 1736. aastal ringreisi, julgustas lätikeelse piibli kordustrüki väljaandmist ja aitas kokku saada

vajaliku raha esimese eestikeelse täispiibli trükkimiseks. Hoolimata Zinzendorfi mõjust ja menust Eesti- ja Liivimaal, tuleb kohe öelda, et nii julgeid juhiseid eesti ja läti talupoegadele ei anta.

Põhjaeestikeelne Uus Testament (Tallinn 1715): esimesed maakeelsed pietistlikud lugemisjuhised koos saksakeelse ortodoksse eessõnaga

Põhjaeestikeelse UT väljaandmise nimel oli kokku juba üle poole sajandi vaeva nähtud ning 1680. aastatel taheti töö kindlasti lõpule viia. Säilinud on erinevate tõlgete käsikirju, ent trükist ilmus see alles 1715. aastal (UT 1715). Seda väljaannet on Kristiina Ross nimetanud „ühenduslülilis 17. sajandi (rootsiaegse) ja 18. sajandi (veneaegse pietistliku) eestikeelse kirjasõna vahel” (Ross 2004: 5). See on tabav ka piiblieessõnade ja lisade osas, sest väljaandes on kaks ortodoksset ja üks pietistlik kaastekst. Üks neist ortodokssetest eessõnadest on seejuures nüüd juba kolmas tõlge pietist Fischeri pöördumisest maarahva poole aastal 1685. Praost Christian Hoppiuse pikem saksakeelne tekst on selgelt adresseeritud pastoritele. Sisu poolest võiks selle pealkirjastada kui „Uue Testamendi jõudmine Eesti maarahva keelde Jumala äraütlemata suure ja meile täiesti teenimatult antud armu läbi” ning siin pole midagi õigeksmõistetud inimese järkjärgulise uuenemise vajadusest ega pühakirja õigel viisil tarvitamise kesksest rollist selles protsessis. Pietistlike lugemisreeglite asemel, mille varal peab lugeja end metoodiliselt jumalasõna toimele avatuks tegema ja võtma enda peale tingimusteta kohustuse omandatud teadmised ellu rakendada, lõpetab Hoppius eessõna üleskutsega lugeda (ette) pühakirja ja mitte takistada selle mõjujõudu, jättes (vaimulike, isandate ja pereisade-emade) meetodi valiku igäihe enda otsustada.

Aastal 2004 välja antud faksiimiletrükises on Hoppiuse tekst tõlkeloo pärast isegi eesti keelde tõlgitud, ent tähelepanuta on jäänud UT ette paigutatud kaheleheküljeline tekst „Mönnigad Öppetussed nende ees / ke pühha Kirja ja issiärranis meie Issanda JEsusse Kristusse Ue Sädusse-Ramato õige Kassoga ja omma Hinge Önnitusseks tahtwad luggeda”. Välja on toodud, et XVIII sajandi teise kümnendi lõpuks oli Tallinna kogunenud tegusate pietistlike pastorite ring, kes hakkas tegema põhjaeestikeelse UT tõlke revideerimisega ja uustrüki korraldamisega (Ross 2004: 6). Teksti „Mönnigad Öppetussed” olemasolu 1715. aasta UT juures osutab aga sellele, et pietismil õnnestus endast märk maha panna juba esmatrükis, sest tegemist on eespool tutvustatud Hedingeri UT (1704) üheksa lugemisjuhise pisut kohendatud tõlkega. Tema-vormi asemel on sina-vorm ning reegleid on kohati lühendatud ja lihtsustatud: välja on jäetud metafoorne kõne ja müstika poole kalduvad väljendused, nagu „nälg salajase taevamanna järele”, ning kirjakohtad. Pisut neutraalsemaks toimetatud juhised on küll pietistlikud, aga mitte liiga silmatorkavalt ega rõhukalt. Vähemalt osadele 1715. aasta UT köidetele (sh 2004. aasta faksiimiletrüki aluseks olnud eksemplarile) on lisatud veel üks pietistlikuna tõlgendatav tõlketekst, millest lähemalt allpool.

Järgmisena tulevad käsitlemisele pietistliku perioodi viimased kolm piibli-raamatut Eesti- ja Liivimaal. Üsna täpselt ajaloolise pietismi valitsusaja lõpuks suudeti rasketest majanduslikest oludest hoolimata kõik sel ajal vajalikuks peetavad piiblitõlked välja anda. VT tõlkimist lõunaeesti keelde enam ei toetatud. (Ross 2005: 139) Pietistliku piibliprojekti uhke lõppakordi moodustavad 1729. aastal ilmunud põhjaeesti UT teine trükk (UT 1729), 1739. aastal ilmunud põhjaeesti täispiibel (Piibli Ramat 1739) ja läti täispiibli 2. trükk (Biblia 1739). Uhke on see asjaolu tõttu, et kirjakeelelaste uuenduste kõrval on need kolm väljaannet erineval määral varustatud ka pietistlike lisadega. Pietistlike pingutuste kroonijuveeliks võib sellest vaatepunktist pidada neist kõige esimesena ilmunud põhjaeestikeelset UT-d.

Põhjaeestikeelse Uue Testamendi teine trükk (Tallinn 1729): kõige pietistlikum piibel kogu piirkonna ajaloos

Eestimaal tõlketegevust edendavad pastorid olid 1721. aastal pannud alguse konsistooriumi kirjastuskassale, mille ülesanne oli kanda hoolt eestikeelse vaimuliku kirjanduse väljaandmise eest. 1723. aastal oli põhjaeestikeelse UT uustrüki jaoks moodustatud revisjonikomisjon, mis oli küll kokku pandud nii pietistidest kui ka ortodoksistest, kuid töö tegid lõpuks ikkagi kolm kohalikku päritolu pietistlikku vaimulikku, kes tegelesid samal ajal ka eesti kirjakeele ja talurahva hariduse edendamisega (Ross 2004: 5). Need olid Wittenbergi haridusega Tallinna Pühavaimu koguduse pastor Eberhard Gutsleff vanem (1654–1724), tema poeg, Kieli ülikooli haridusega Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff (1680–1747) ning ettevõtmise juhina tuntud, Kielis hariduse omandanud Jüri koguduse pastor Anton Thor Helle (1683–1748). Tulemuseks oli Eesti- ja Liivimaa kõige rõhukamalt ja rikkalikumalt pietistlik UT. Eesti- ja Liivimaa oli sel ajal puruvaene sõjast laastatud maa ning väljaande sihtrühm mis tahes sakslastega võrreldes tunduvalt keerulisemas sotsiaalses olukorras, ent kõike seda arvestades võiks 1729. aasta põhjaeestikeelset UT-d lisade rikkalikkuse poolest võrrelda 1704. aasta Hedingeri UT-ga, mida on ilmselt ka ühe eeskujuna kasutatud. Et aga tõlke poolest jäi UT osa 1739. aastal valminud esimeses eestikeelses täispiiblis (Piibli Ramat 1739) samaks, siis on ühtlasi tegemist väljaandega, millest on seni täielikult mööda vaadatud. Ometi on just selle väljaandega nähtud eriti suurt vaeva, et pärisorist talupoega iseseisvale piiblit lugemisele innustada. Suurt tähelepanu on pööratud nii lugemist hõlbustavale kaunile kujundusele kui ka lisadele, mille seast tõstetakse tiitellehel esile ristviiteid ja konsistooriumi manitsust kahes keeles. Juba sisukorda koostades on mõeldud algajale lugejale, kellele selgitatakse sisukorra põhimõtet, selles on antud nii raamatute täisnimed kui ka lühendid ja lisaks leheküljenumbriid koos selgitusega, mida need numbrid näitavad. Samal ajal ei ole piiblitekst kommentaaridega koormatud, alternatiivseid tõlkevariante on vaid vähesel määral, paksendatud kirjaga on esile toodud tähtsamaid kirjakohti, nagu oli tehtud ka Hedingeri UT-s.

Kogu väljaanne kannab tugevat Jeesus-vagaduse pitserit, mis on pietismis küll väga levinud, ent vältimatult keskne vennastekoguduses. Vaselõikes frontispiss,

millega „Meie Issanda Jesusse Kristusse uus Testament” algab, kujutab paljajalu mööda teed lähenevat Jeesust, tema kohal seisab kiri „Minna ollen se ma-ilma Walgus. Joan. VIII,1” ja tema all kutse „Tulge Minno jure [---] Matt XI, 28–29”. Kohe esimeses eessõnas pöördub lugeja ehk Eestimaa rahva poole Jeesus ise:²

Minna se Issand / Jesus Kristus / tõssine Jummal ja Innimesse / Poeg / ja keikide innimeste Lunnastaja / tullen nüüd omma Sannaga / Teid / Eesti-maa Rahvast / walgustama ja teie silmad lahti teggema / et teie moistaksite pöördä / pimmedussest walguse pole [---] (UT 1729: 3)

Kaunilt kujundatud kaheksa lehekülge pikas pöördumises loetleb Jeesus 51 piiblis leiduvat nimetust (koos viidetega) selle kohta, kes ta inimesele on, kutsub tungivalt pöörduma ära patust (mis on: armastuse puudumine, südame koormamine liias söömise, joomise ja peatoiduse pärast muretsemisega) ning leidma temas rahu ja hingamist. Kui otsida selle UT juurest Zinzendorfi (piiblieessõnade) mõju, siis võib seda ehk näha eessõnade ülekaalukalt kutsuv-julgustavas toonis ning pöördumistes erinevate lugejarühmade poole. Ka Jeesus tutvustab end kõigepealt kogu maarahvale, pöördub siis eraldi kurjategijate ja patuste („Teid ollen Minna tulnud pattustpöörmisest pole kutsma”, UT 1729: 5), siis kõigi poole, kes „waevatud ja kooramatud”, ning seejärel nende poole, kes „usklikud ja Waggad siin meie Eesti-maal” (UT 1729: 7), lõpetades taas üleskutsega kogu rahvale:

Nüüd / Eesti-maa-Rahvas! / touse ülles sa walgeks / sest / Minna so walgus tullen / ja tousen kui Issanda au sinno ülle. / Sepärrast / Palluge / siis peate teie Mind sama; / Otsige, siis peate teie Mind leidma; / Kopputage / siis peab keik se taewa riik / teile lahti tehtama. / Kellel kõrvad on kuulda / see kuulgo / mis / Eesti-ma-Rahva Koggodustele / kulutab / nende / JESUS. (UT 1729: 10)

Teisena saab sõna konsistoorium, kes pöördub armsa maarahva poole väga pika eestikeelse tekstiga (UT 1729: 11–34), mille koostamisel võib olla kasutatud ka Fischeri pöördumist maarahva poole (1685) ja Hoppiuse saksakeelset eessõna (1715). Selles on lihtsustatud ülevaade maailma õndsusajaloost; põhjustest, miks pole piibel seni veel eesti rahvani jõudnud, tõlkimise pikast takistusterohkest protsessist ning viimaks UT sisust ja tähtsusest. Pietismile osutab selles tekstis näiteks see, kuidas puhast õpetust kirjeldades räägitakse pühakssaamisest („kuida need innimesed selle kalli Jesusse lunnastamisse läbbi peawad õigeks, pühhaks ning õnsaks sama”, UT 1729: 16), või subjektiivse kinnituse hädavajalikkusest õigeks usuks: „Siis olli paks pimmedus ma peäl risti-innimeste süddame sees, et nemmad ei sanud egga jutluste sees kuulda egga ramatutte sees luggeda sedda õiget usko Jesusse sisse, ehk kuida innimenne omma iggawesse hinge õnnistusse pärrast peab kinnitust ommas süddames sama” (UT 1729: 16).

² Minu teada ei ole kuigi palju neid varauusaegseid ja varasemaid tekste, kus on Jeesus ise piiblivälises kontekstis kõnelema pandud.

Kolmanda kaastekstina järgnevad lugemisjuhised juba tuttava pealkirjaga „Mõningad Õppetussed...”. Hedingeri UT juhiste eeskuju on endiselt äratuntav, aga neid on nüüd palju rohkem töödeldud: juhiseid on kümme, neid on nii lühendatud ja lihtsustatud kui ka täiendatud ja ümber tõstetud. Nagu 1715. aasta väljaandes, kasutatakse ka siin sina-vormi, Hedingeri metafoorne kõne on endiselt välja toimetatud, ent keel on nüüd lausa koduselt lihtne ja toon peaaegu intiimne.

Edasi tuleb neljanda kaastekstina saksakeelne eessõna (sakslasest) kristlikule lugejale sellelt samalt Eestimaa keiserlikult provintsiaalkonsistooriumilt (UT 1729: 35–46). UT esmatrükk tunnistatakse üheks meie aja suurematest Jumala heategudest, aga uustrükk on ehk „veel õilsam Jumala and meie vaesele talurahvale”, kui võrd see on hinna poolest kättesaadavam³ ja tekst on algteksti järgi revideeritud. Tõlke revideerimise kohta väljendatakse siin pietistliku piiblitõlke põhimõttelist prioriteeti tõlkida (pietistliku arusaama kohaselt Püha Vaimu dikteeritud) heebrea- ja kreeka-keelset algteksti võimalikult sõnasõnaliselt: „Jumala armu läbi on püütud Pühale Vaimule tema keeles nii täpselt kui vähegi võimalik justkui jalajälgedesse astuda ja seejuures teksti võimalust mööda ikkagi puhtal kõneviisil sundimatult voolata lasta.”

Suuremas osas koosneb saksakeelne tekst siiski manitsustest ja üleskutsetest selle maa ja „vaeste eestlaste” isandatele. Märksõnad, mis paksus kirjas kogu teksti läbivad, on „selle ajastu märgid” (Mt 5:3–6) ja „vaestele kuulutatakse evangeeliumi” (Mt 11:5). Lugejaid kutsutakse üles neid märke Eesti maarahva juures nägema ja mõistma, millega nemad saavad Jumala tööle kaasa aidata (st peavad aitama). Konkreetsed tegutsemisjuhised moodustavad poole kogu tekstist: kristlikust valitsusviisist alustades liiguvad juhised talupoegade lugemisoskuse edendamise asjus samm-sammult kuuenda punktini, kus lehekülgede kaupa ja pikalt Lutherit tsiteerides käsitletakse koolide rajamise vajalikkust, ähvardades ülemaid selle kohustuse täitmata jätmise eest (paksus kirjas) saatana ja viimsepäevakohtuga (UT 1729: 42–43). Viimasena manitsetakse samal viisil – meelitades, julgustades ja hoiatades – ka kohalikku vaimulikkonda.

Viies lisatekst on eesti keelde tõlgitud Lutheri eessõna Rooma kirjale, mis XVIII sajandi kontekstis viitab samuti pietismile (Quack 1975: 13). Sellest tähtsast tekstist on eesti keelde tõlgitud ainult esimene pool, kus Luther selgitab, kuidas kasutab Paulus seaduse, patu, armu, usu, õiguse, liha ja vaimu mõisteid, tõlkimata on jäetud teine pool, kus Luther kogu Rooma kirja peatükkhaaval läbi käib. Et selle tõlke olemasolust ei olnud ilmselt teadlikud Lutheri esimeste eestikeelsete tekstide väljaande koostajad (Luther 2012), võiks näidata seda, mil määral on 1729. aasta UT unustusse jäänud, ent selle teksti võib leida ka vähemalt osast 1715. aasta UT köidetest, nagu on märganud Jürgen Beyer (2014: 41) selle väljaande eri köiteid uurides. Mõlemas UT trükkis asub tekst omal kohal Rooma kirja ees, aga 1715. aasta UT puhul on Beyer selle kategoriseerinud eraldi trükiseks, sest Lutheri eessõna on teisel paberil, teise trükitüübiga ja lahus ülejäänud raamatu paginatatsioonist.

³ Väljaannet trükiti 10 000 eksemplari ja seda levitati võimalikult madala hinnaga ja osaliselt tasuta.

Eestikeelne täispiibel (Tallinn 1739): jätk ja täiendus Uuele Testamendile

Helle juhtimisel töötas sama seltskond edasi VT tõlke ja (põhja)eestikeelse täispiibli esmakordse väljaandmise nimel, mille juures saadi abi nii Hallest kui ka Zinzendorfit. 1739. aastal Tallinnas ilmunud esinduslik piltidega piibel (Piibli Ramat 1739) kuulutab pealkirjas, et on „keik se Jummal Sanna, mis Pühhad Jummal Mehhed / kes pühha Waimo läbbi juhhatud / Wanna Seädusse Ramatusse Ebreä Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis / Jummal armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele / Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsä salmiga ärraselletud. Essimesses otsas on Üks õppetud ja maenitsus nende heaks, kes Jummal sanna omma hinge kassuks püüdwad luggeda”. Vaselõikes frontispiss kujutab eestikeelse pühakirja pealkirja ümber seatud piibli võtmesündmusi kristotsentrilisest perspektiivist, ning see kõik saab kahel leheküljel eraldi lahti seletatud. Kaastekst kinnitab pühakirja inspireeritust ning seletab küllalt keeruliselt ja detailselt pildil kujutatud tegelasi, kirjakohti ning nende tähendust: Jumala tall, Mooses ja Aaron, Taavet ja teised prohvetid, Jeesus jüngritega, „[e]t sanna kuuldes kõik Sind tundwad tõeste” (selgitus: me peame mitte üksnes jumalasõna kuulama, vaid ka Jeesust tundma õppima; seda teed juhataw õpetaja peab ise olema Jumalast õpetatud, tundma ja nägema oma Õnnistegijat südames, ja siis vast mõistab tema teistele ka seda asja kuulutada), ärapetetur Aadam ja Eeva, Jeesuse sünd, madu ridva otsas, Jeesus ristil, Joonas ja kala, ülestõusnud Kristus.

Väljaande ainsast eessõnast oleks tiitellehe järgi oodanud juba tuttavat lugemisjuhist, ent tihedas kirjas kaheksaleheküljeline teie-vormis tekst „Armad Ma-Rahwas / ja sõbrad!” ühendab endas ülevaate eesti rahva vaimulikust ajaloost (mis seni on kulgenud täispiiblita) ning selgituse pühakirja olemusest, ülesandest ja absoluutsest hädavajalikkusest igale inimesele ja rahvale nii vaimse kui ka ihuliku olukorra päästmiseks ja parandamiseks koos üldiste põhimõtetega selle lugemiseks. Vaade nii eesti rahva ajaloole kui ka pühakirja kasulikkusele on läbivalt ja ühemõtteliselt pietistlik: terav kriitika varasema kiriku suhtes (ei suudetud eestlastele jumalasõna kuulutada, sest et kuulutajad ise õieti Kristuse õpetust ei tundnud), südameusk („agga se eest ei kantud ennemuiste mitte suurt hoolt, et Jesusse lunnastamisse armo ja wägge südames õiete pidid tuntama”), patsifism, inimese enda ettevalmistav roll lunastuse toimimisel, pühakirja (mitte ainult katekismuse) lugemise kesksus ja kindel õige viis selle kasutamiseks, uuestisündinud inimese elu täieliku uuenemise nõue, väheste pääsemine ja pidev usuvõitlus, üldine preesterlus, juutide pöördumine ja paavstluse langemine enne viimset päeva (st tuhandeaastase rahuriigi ootus ehk kiliasm). Täispiiblit esitatakse juba ilmunud UT jätkuna, selgitades kogu pühakirja prohvetusluse võtmes: „Agga nüüd ei pakkuta teie kätte mitte ükspäines need õppetused, mis tullewad asjad ette tähhendawad, waid ka need asjad, mis wannast on ettetähhendatud [---]” (Piibli Ramat 1739:)(2)).

Ettevalmistus pühakirja õigeks lugemiseks („Agga katske hästi, et teie pühha kirja nenda wottaksite luggeda, et se Jummal tahtmisse järrele teie hinge õnnistuseks siggib”) on siin lühidalt (kolmel leheküljel) öeldud, viidates sellele, et varem on

eesti keeles juba antud lühem juhatus katekismuses ja põhjalikum 1729. aasta UT juures, ning „üks pissoke ramat peab ka pea teie kätte sama, kust teie woite õppida, mikspärrast Jummal oma pühha sanna on käsknud kirjasse üllespana” (oletatavasti mõeldud: Vierorth 1740, mille autor võis olla Helle). Nagu UT-s, algab juhatus ka siin (uuesti) Jeesuse Kristuse kesksuse kuulutamisest, kinnitades pühakirja kohta: „Keik ramatud on kui koor, ja Jesus Kristus on nende tuum. Temma paistab kirjas otsekui koidotäht, ja tedda tunnukse wimaks õigussepäikesse ollewad.” Nummerdamata kujul on selgitatud nelja üldist põhimõtet piibli lugemise eesmärgist, selle tegevuse hädavajalikkusest – rõhutatult igäihele sõltumata seisusest ja päritolust – ning tulemustest.

Lätikeelse täispiibli teine trükk (Königsberg 1739)

Samal 1739. aastal anti teist korda välja lätikeelne täispiibel (Biblia 1739). Seda oli nüüd täiendatud nelja uue lisatekstiga, mis ei moodusta küll samasugust kontseptuaalset tervikut kui kahe eestikeelse väljaande kokku kuus kaasteksti. Kolmele saksakeelsele tekstile (kaks pühendust ja üks eessõna) on alla kirjutanud väljaande eestvedajana Jacob Benjamin Fischer, 1705. aastal Saksamaal surnud Johann Fischeri poeg, kes oli hariduse omandanud Halles ning kes täitis Liivimaa ülem-superintendendi ametikohta alates 1736. aastast. Ainsa lätikeelse (anonüümse) eessõna autor on teadaolevalt (Paškevica 2023) ligikaudu 15 aastat Liivimaal vaimulikuna tegutsenud Friedrich Bernhard Blaufuß, kes oli August Hermann Francke isikliku hoolealusena Halle asutustes üles kasvanud. Mõlemad riialased olid isiklikult kohtunud ka 1736. aastal Riias viibinud krahv Zinzendorfiga ning Blaufuß on oma eluloos rääkinud ülemsuperintendendi heatahtlikust hoiakust krahvi vastu ning omaenda suurest sümpaatiast nii krahvi kui ka tema juhitava vennastekoguduse liikumise suhtes (Paškevica 2023). Blaufuß, kes oli lätikeelse piibli väljaandmise ettevalmistamise juurde kutsutud 1738. aastal ja oli Fischeriga Riias usalduslikes suhetes, käis vennastega tihedalt läbi ja mingil perioodil tõenäoliselt ka kuulus nende hulka.

J. B. Fischeri eessõnades leidub küll kokkulangevusi eelkirjeldatud tekstidega (näiteks märksõna „selle ajastu märgid”), ent nende sisu ja toon on kaugel sellest ülevast ja tungivast pietistlikust kuulutustööst, millega eesti piiblite väljaandjad oma sihtrühma(de) poole on pöördunud. Kahes pühendustekstis kroonitud peadele manitsusi ega ähvardusi ei esitata. Vastupidi, kui Eestimaa isandatele osutati eestlaste seas toimuvale ärkamislainele kui Jumala märgile, siis siin on Issanda armuaja märgiks keisrinna Anna rahutoov valitsus, mille ajal on eestlastele esimest korda antud kogu piibel ja lätlastele selle uustrükk samaaegselt võiduga kristluse ürgvaenlase Osmanite üle. Teine pühendustekst tänab Kuramaa hertsogit Ernst Johann von Bironit osutatud abi eest ja avaldab lootust, et trükis leviks ka Kuramaa kirikutes ja koolides. Eessõnas „armsale lugejale” saab muu hulgas esitatud läti piibli tõlkelugu, ent J. B. Fischer teeb seda Hoppiusega (UT 1715) võrreldes pisut kummalises stiilis. Esmatrüki juures keskendub ta oma isa tegevusele talurahvahariduse edendamisel ja

piibli trüki korraldamisel (koos imelise looga Alžeeria mereröövlite kätte langenud ja siis jälle nende käest pääsenud paberilaadungist), mainimata tõlkijaid; toonast olukorda kirjeldades aga säilinud eksemplaride vähesusele ja koolide viletsale seisule. Pärismaalaste suhtes jääb kõlama pisut pessimistlik noot. J. B. Fischer on tahtnud „Jumala tahte elavaks tundmiseks” vähemalt piibli talurahvale kättesaadavamaks teha, et julgustada neis, kel vähegi võimalik, „iha Jumala tahte uurimise ja harjutamise järele”, väljendudes kuidagi löödult: „Ehk annab ustav Jumal armu, et kui tema Sõna rikkalikumalt nende keskel elaks, nad ka tahaksid saada enam ja enam tunda armastust Jumala vastu ja igatsust oma hinge pääste järele.” Oma kavatsuse esimese toetajana nimetab ta Zinzendorfi tolle Liivimaa-ringreisi ajal 1736. Edasi annab Fischer faktitiheda ülevaate uustrüki korraldamisest nii rahalisest küljest (piibel pidi tingimata välja antama 1) soodsa hinnaga, 2) piisaval hulgal) kui ka sisuliselt, nimetades kõiki abilisi nimepidi ja loetledes seitse parandust, mis pühakirja uustrüki jaoks tehtud. Viimaste hulgas nimetab ta ka lugemisjuhiseid: „on heaks arvatud lisada talupoegade peadele vastavalt [*nach dem Captu der Bauern*] kõige lihtsamal viisil koostatud sissejuhatus pühakirja pühendumuslikuks lugemiseks.”

Lubatud lihtsad juhised („Juhatus, kuidas pühakirja lugeda nii, et inimesele saab osaks hingeõndsus ja igavene elu”) leiab Blaufuši lätikeelsest eessõnast. Alles siin läheb läti piibel oma eestikeelsete kaaslastega ühele lainele: keel on vaimustusest laetud, nii ortodoksiale kui nüüd juba ka valgustusteoloogiale vastanduvad pietistlikud arusaamad on rõhukalt esil ning fookus on järjekindlalt Jeesuse Kristuse kuulutamisel: „Seepärast on Jumala suur halastus ka see, et ta on andnud meile oma kallid sõnad Pühakirjas. Sest nendega ei anna ta meile mitte ainult Päästja tundmise, vaid nende kaudu äratada ta ka meie südames usu temasse, sedasama pimedat südant valgustades ja pöörates meie patuse meelega Kristuse poole, kelle kaudu me tõelises usus saame kõik hinge voorused ja igavese elu.” Mis saaks olla väärtuslikum Jumala sõnast? Et ühed on laisad ja panevad jumalasõna pahaks, teised küll tunduvad seda austavat ja kasutavat, aga ei tee seda nii nagu tarvis, „seepärast on vaja laisku julgustada ja teadmatuid õpetada ja kõigile näidata, kuidas Jumala Sõna kasutada ja lugeda, et see inimest teeniks tõesti hinge kasuks ja igaveseks eluks”.

Blaufuši järgib oma õpetaja Francke „Lihtsa õpetuse” (1694) ülesehitust, arendades kuus juhust koos näidetega pikemalt välja (kaheksa tihedas kirjas lehekülge), ent see pole kindlasti üksnes tõlge, vaid konkreetset sihtrühma arvestav isikupärane ja ka muudest allikatest ammutav kompilatsioon. Hiljuti avaldatud Blaufuši eluloost saab lugeda, kuidas ta just lätikeelse piibli välja andmise ajal püüab ühelt poolt olla lojaalne vana Francke mälestusele ja teiselt poolt tunneb üha suuremat ühendust (Hallega konflikti läinud) Zinzendorfi ja vennastekoguduse liikumisega (Paškevica 2023: 245). Ka Blaufuši lugemisjuhiseid saab mõista selles võtmes, sest seal, kus Blaufuši läheb lahku Franckest, läheneb ta Zinzendorfile.

Kui Francke „Lihtne õpetus” pöördus pühendunute poole ja alustas hoiatusega (mitte lugeda valel põhjusel), siis Blaufuši pühendab hakatuseks pea kaks lehekülge läti talupoja hingestatud ja innustavale veenmisele, et too pühakirja julgelt kätte võtaks ja seda jõudumööda, aga järjekindlalt lugema hakkaks ega kardaks, et ta seda teha ei mõista – see on Jumala sõna ja see on mõeldud igale inimesele, nii targale

kui ka rumalale. Järgneb küll tavapärase nimekiri ebasobivatest põhjustest ja eesmärkidest piibli lugemiseks (ajaviiteks, teiste ees targutamiseks, ajalooliste teadmiste saamiseks; viimase hoiatuse taustaks vt Sheehan 2005: 182–222), ent rõhutades kahju asemel pigem seda, et kui ei loeta südamega ega otsita pühakirjast Jumalat ja Jeesust Kristust, pole sellest hingele mingit kasu. Igavest elu igatsedes aga taipab inimene peagi, et ta omast jõust pühakirja ei mõista ning peab pöörduma Püha Vaimu poole. Palve osa on pikem nagu ka Franckel, ent kui Francke kõneleb siin üksnes näidetega, siis Blaufuß kasutab lisaks põhjalikult võimalust õpetada lätlasele, kuidas õigesti palvetada: oma sõnadega, lihtsalt ja südamest nagu laps isa poole pöördudes. Ta toob (rõhutatult üksnes näitena) samasuguse palve lugemise alustuseks, nagu on 1729. aasta eestikeelses UT-s, ning lisab lõpuks Francke stiilis (aga mitte samu) näiteid sellest, kuidas Püha Vaim õpetab järjepidevat palvetajat ka pühakirja lugema koos (lõpuks spontaanse, südame sunnil toimuva) palvega.

Lätis on seda eessõna tunnustatud kui esimest lätikeelset juhatust individuaalseks vaikseks lugemiseks ja isikliku suhte loomiseks loetavaga (Paškevica 2023: 61). Selle poolest on Blaufuß kahtlemata väga lähedane Franckele, kelle reeglite juures on samuti pearõhk palve ja sisevaatluse koostööl. Blaufußi juhiste kõige mahukam osa on pühendatud sisevaatlusele ehk loetu üle mediteerimisele nagu ka Franckel, kes kasutas pika traditsiooniga mõistet *Betrachtung*, mille vasteks on Blaufuß läti keeles valinud *apdomasana* ('kontemplatsioon', tänapäevases kirjaviisis *apdomāšana*). Kui Francke tsiteeris otsesõnu Clairvaux Bernardi, siis Blaufuß läti talupoegadele allika viiteid ei anna, aga Francke omast pikemas selgituses paistab Blaufuß ka iseseisvalt toetuvat bernardiliku Jeesus-vagaduse traditsioonile. Üsna ilmselt ei ole see juhuslik kokkulangevus, et Blaufuß andis samal aastal Riias välja lätikeelse tõlke (Luther 1739) noore Lutheri eksplitsiitselt Bernardile toetuvast ja väga laialt levinud traktaadist selle kohta, kuidas hingele kasu tooval viisil mediteerida Kristuse kannatuste üle (Luther 1519). Lutheri traktaadis läbib sisevaatleja Kristuse kannatustee samm-sammult, kõigepealt tundes enese ära patuse ja surmamõistetuna ning liikudes sealt Jeesuse Kristuse (Lunastaja) kaudu edasi Jumala äratundmiseni armastava Isana (vt sel teemal pikemalt Friedenthal 2023a, 2023b). Blaufußi palvenäited ning seaduse ja evangeeliumi vahekorra selgitamine paistavad järgivat Lutheri traktaati ning Blaufuß rõhutab sama järjekindlalt kogu piibililugemise eesmärgina Kristuse tunnetamist ja rõõmu tema sõnumist. Siin läheb Blaufuß Francke reeglitest lahku. Francke kuues reegel oli küll samuti lõpetamine palvega, et Jumal kõik vajaliku südamesse kirjutaks, aga Blaufuß laiendab seda viisil, mis läheb hoopis teises suunas kui Francke seitsmes punkt Jumala poolt piibliõppe eesmärgil saadetud kannatuste ja katsumuste erilisest armust. Selle asemel räägib Blaufuß hinge usaldusest ja armastusest Jeesuse vastu, jumalasõna vägevusest julgustuseks ja lohutuseks raskustes, ning kuulutab ilmselt juba vennaste vaimus taevast rõõmu ja rahu, mis saab Jumala sõnale järgnevale usklikule osaks juba selles maailmas.

Lõpetuseks

1739. aastal, mil lisadega eesti- ja lätikeelsed täispiiblid välja anti, olid Halle pietismi ja Zinzendorfi juhitava vennastekoguduse suhted juba konfliktised, aga piirjooned kahe liikumise vahel polnud kuigi selged ning vennaste mõju on neis tekstides märgatav. 1740. aastate teises pooles nn sõelumisajaga tipnev terav vastandumine pietismile, nagu ka vennastekoguduse suured äratuslained Eesti- ja Liivimaal ning liikumise keelamine Vene impeeriumis 1743. aastal, seisid veel ees. Halles jälgiti hoolsalt vagaduse püsimist luterliku ortodoksia väljatöötatud õpetuslikes raamides ning usklikelt nõuti nii sisemise kui ka välise elu askeetlikku distsiplineerimist. Paljudel sõelumisaja entusiastidel olid traumaatilised mälestused oma varasemast pietistlikust eluperioodist, mis oli täidetud piinavalt üksikasjaliku süümeuurimise ja pideva patukahetsusega (Peucker 2015: 65). Zinzendorfi taotlused olid kiriklikus mõttes pigem oikumeenilised ning üksikisiku osas oli rõhuasetus pideva patukahetsuse asemel igapäevaselt kogetaval armul ja intiimsel lähedusel oma Lunastajaga. Kõike muud varju jättes tõusis tähelepanu keskmesse Kristuse lunastustegu. 1740. aastatel nimetati vennastekoguduses pietistideks – taas kord halvustavalt – neid, kes on kinni surnud kirjatähes ning pole jõudnud tõelise usu ja vabastava armutunnetuseni. Pietistlik piibli tervikteksti järjepidev lugemine taandus vennastekoguduses muude praktikate ees: kõige kõnekamaks materjaliks vennastekoguduse usuelus ja selle uurimisel võib pidada hoopis nende lauluvara.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG1106 „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel“). Artikkel on kohendatud versioon saksakeelsest artiklist „In Estland und Livland herausgegebene pietistische Bibeln – Vorreden und Leseanweisungen“, mis ilmus esmalt Läti Rahvusraamatukogu väljaandes: *Piētisms Baltijas vēsturē – pētnieciskās aktualitātes un detaļpētījumi* (17.–20. gs.). *Der Pietismus in der baltischen Geschichte – Neue Fragestellungen und Fallstudien* (17.–20. Jahrhundert). *Pietism in the Baltic History – current issues and case studies* (17th–20th century). (Latvijas Nacionālā bibliotēka. Zinātniskie raksti. *Proceedings of the National Library of Latvia* 13 (33).) Toim Beata Paškevica. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2024, lk 28–64.

KIRJANDUS

- Arndt, Johann 1612.** *Paradiß Gärtlein / Voller Christlicher Tugenden*. Magdeburgk: Schmied.
- Arnold, Gottfried 1699.** *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*. Leipzig–Frankfurt am Main: Fritsch.
- Beyer, Jürgen 2013.** Mereröövliste panus Johann Fischeri kirjastustegevusse varauusaegses jututraditsioonis. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012. Annales Litterarum Societatis Esthonicae*. Peatoim Heiki Valk, toim Kadi Kass, Pille-Riin Larm, Marten Seppel, Tõnu Tannberg. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 181–196.
- Beyer, Jürgen 2014.** *Undeutsche Bibeln für Deutsche? Zur Benutzung der ersten lettischen, dörptestnischen und revalestnischen Bibeldrucke (1685–1715)*. – *The German Book in Wolfenbüttel and abroad: Studies Presented to Ulrich Kopp in his Retirement*. (Studies in

- Reading and Book Culture 1.) Toim William A. Kelly, J. Beyer. Tartu: University of Tartu Press, lk 37–82.
- Biblia 1677** = Biblia Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Altes und Neues Testaments. Riga: Wilcken.
- Biblia 1727** = Biblia, Die gantze Göttliche Heilige Schrifft Altes und Neues Testaments. Ebersdorff: Abraham Gottlieb Ludewig. <http://digital.slub-dresden.de/ppn322216885>
- Biblia 1739** = Biblia, tas irr: Ta Swehta Grahmata. Kõnsbergâ: drikõhts pee Jahña Indrikõ Artunga.
- Brecht, Martin 2004.** Die Bedeutung der Bibel im deutschen Pietismus. – Glaubenswelt und Lebenswelten. (Geschichte des Pietismus 4.) Toim Hartmut Lehmann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 102–117.
- Daija, Pauls 2021.** The development of peasants' reading habits in Courland and Livonia in the 18th century. – Knygotyra, nr 76, lk 27–50.
<https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2021.76.74>
- Dunte, Ludwig 1632.** Buccina Evangelii. Lübeck: J. Embs.
- Francke, August Hermann 1694.** Einfältiger Unterricht / Wie man die Heilige Schrifft / zu seiner wahren Erbauung / lesen solle / Für diejenigen / welche begierig sind / ihr ganzes Christenthum auff das theure Wort GOTtes zu gründen. Halle: Salfeld.
<https://digital.francke-halle.de/mod3a/content/pageview/100376>
- Friedenthal, Tiina-Erika 2023a.** Poetry about the Passion of Christ in seventeenth century Estonia, Livonia, and Courland. – Journal of Baltic Studies, kd 54, nr 4, lk 727–743.
- Friedenthal, Tiina-Erika 2023b.** Psalmi- ja passiooniluule: kaks vaimuliku luule žanri varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arenguajooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 219–249.
- Friedenthal, Tiina-Erika; Friedenthal, Meelis 2024.** „Palve hädalipp”. Palveraamatud Eesti- ja Liivimaal ning David Kellneri palveraamat. – Acta Historica Tallinnensia, kd 30, nr 2, lk 179–211. <https://doi.org/10.3176/hist.2024.2.02>
- Hedinger, Johann Reinhard 1704.** Das Neue Testament Unsers HERRn und Heylandes JESU Christi. Stuttgart: Rößlin. <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN660141752>
- Karpp, Heinrich 1980.** Bibel IV. Die Funktion der Bibel in der Kirche. – Theologische Realenzyklopädie. VI kd. Bibel – Böhmen und Mähren. Toim Gerhard Krause, Gerhard Müller. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 48–93.
- Kirn, Hans-Martin; Ritter, Adolf Martin 2019.** Geschichte des Christentums. Kd IV, 2. Pietismus und Aufklärung. (Theologische Wissenschaft.) Stuttgart: Kohlhammer.
<https://doi.org/10.17433/978-3-17-033679-7>
- Köster, Beate 1984.** Die Lutherbibel im frühen Pietismus. (Texte und Arbeiten zur Bibel 1.) Bielefeld: Luther-Verlag.
- Luther, Martin 1519.** Ein Sermon von der Betrachtung des heyligen leidens Christi. Strosburg: [Knobloch].
- Luther, Martin 1739.** Ta Zeeniga Mahzitaja un DEewa Kalpa Martiņa Luterus Mahziba, Kà To swehtu Zeeschanu Ta Kunga Kristus pareisi buhs apdohmaht. Tlk Friedrich Bernhard Blaufuß. Riga: Frölich.

- Luther, Martin 2012.** Valitud tööd. (Avatud Eesti raamat.) Toim Urmas Petti, tlk Anne Burghardt, Meelis Friedenthal, Marju Lepajõe, U. Petti. Tartu: Ilmamaa.
- Paškevica, Beata (toim) 2023.** Frīdrihs Bernhards Blaufūss. Dzīvesgājums. Friedrich Bernhard Blaufuß. Lebenslauf. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Peucker, Paul 2015.** A Time of Sifting: Mystical Marriage and the Crisis of Moravian Piety in the Eighteenth Century. (Pietist, Moravian, and Anabaptist Studies.) University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Piibli Ramat 1739 = Piibli Ramat / se on keik se Jummala Sanna.** Tallinn: Jakob Joan Köler.
- Põldvee, Aivar 2017.** Mittesaksakeelsed Piiblid mittesakslaste jaoks. Asitõendeid lugemise ajaloost. – Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. (Rahvusarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae 1 (32).) Koost Katre Kaju. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 349–375.
- Põldvee, Aivar 2024.** „Noored eestlased” Rootsi aja lõpul. – Keelde. Keelel. Keelest. Pühendus-teos Külli Habichtile 60. sünnipäevaks. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 84.) Koost, toim Külli Prillop, Annika Viht. Tallinn: EKSA, lk 159–183.
- Quack, Jürgen 1975.** Evangelische Bibelvorreden von der Reformation bis zur Aufklärung. (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 43.) Gütersloh: Mohn.
- Reinitzer, Heimo 1983.** Die Revision der Lutherbibel im 16. und 17. Jahrhundert. – Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. 6. kd. Toim Paul Raabe. Frankfurt am Main: Klostermann, lk 299–311.
- Roosimaa, Peeter 2004.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuens 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ross, Kristiina 2004.** Eessõna. – Uus Testament 1715. Faksiimile. Toim Inna Saaret, Urve Sildre. Tallinn: Euroimmobiliare, Eesti Rahvusraamatukogu, lk 3–7.
- Ross, Kristiina 2005.** Miks ja millal kaotati esimene lõunaestli kirjaakeel? – Vikerkaar, nr 7–8, lk 130–139.
- Schulz, Frieder 1983.** Gebetbücher III. Reformations- und Neuzeit. – Theologische Realenzyklopädie. 12. kd. Gabler-Gesellschaft/Gesellschaft und Christentum V. Toim Gerhard Krause, Gerhard Müller. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 109–119.
- Sheehan, Jonathan 2005.** The Enlightenment Bible: Translation, Scholarship, Culture. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Spener, Philipp Jacob 1694.** Vorrede. Dem Christlichen Leser. – Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrifft Altes und Neues Testaments / Teutsch D. Martin Luthers. Leipzig: Heinen. <http://digital.slub-dresden.de/id37104443X>
- Ta Swehta Grahmata 1689 = Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds / Kas Preeksch un pehz ta Kunga JESus Kristus swehtas Peedsimschanas no teem swehteem Deewa-Zilwekeem / Praweescheem / Ewangelisteem jeb Preezas-Mahzitajeem un Apus-tuleem usrakstihts / Tahm latweeschahm Deewa Draudsibahm par labbu istaisita.** Rīga: Wilcken.
- UT 1715 = Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament.** Tallinn: Johan Kristow Brendeken. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100558>

UT 1729 = Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE Uus Testament. 2. tr. Tallinn: Joan Köler.

Vierorth, Albert Anton [Helle, Anton Thor?] 1740. Wiis head jutto Ûhhe Öppetaja ja usklikko Tallopoia wahhel. Nende Juhhatamisseks üllespandud / Kes süddamest püüdwad uskudes ja Jummalat Jesusse nimmel palludes pühha kirja luggemissest omma hingle tössist kasso sada. Tallinnas: Jakob Juhhan Köler.

Wallmann, Johannes 2004. Frömmigkeit Und Gebet. – Glaubenswelt und Lebenswelten. (Geschichte des Pietismus 4.) Toim Hartmut Lehmann. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 83–101.

Wallmann, Johannes 2010. Pietismus und Orthodoxie. (Gesammelte Aufsätze 3.) Tübingen: Mohr Siebeck.

Tiina-Erika Friedenthal (sünd 1974), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi baltisaksa kirjanduse teadur (Ülikooli 16, 51003 Tartu), tiina-erika.friedenthal@ut.ee

Why the Bible, and how to read it? Pietistic prefaces and reading guides in Estonian and Livonian Bibles

Keywords: history of literature, theology, Early Modern intellectual history, Pietism, Moravian Brethren, Estonia and Livonia

Estonian Bible research has predominantly focused on the development of biblical and literary language, with little attention given to paratextual elements such as prefaces and reading aids, despite their considerable presence and volume in early modern Bibles.

The Pietistic renewal, initiated by Spener's *Pia desideria* (1675), placed the Bible at the very centre of Christian life. Independent engagement with the Bible became soteriologically indispensable for everyone. Spener's associate Johann Fischer, who had arrived in Livonia in 1673, began organizing a school network and Bible publication in four local languages, parallel to Spener's work in Frankfurt. The first, a German Bible (Riga, 1677), is considered the earliest Pietistic Bible, featuring a Lutheran text augmented with Pietistic supplementary materials.

The first Latvian and South Estonian biblical books followed soon (between 1685 and 1694). Despite the Swedish state, committed to Lutheran orthodoxy, banning Pietism and putting pressure on Fischer, the "Pietistic Bible project" continued after his departure (1699) and the end of the Great Northern War (1710 in Estonia and Livonia). Now under Russian rule, the task of disseminating the Bible and basic literacy in Estonia and Livonia was enthusiastically taken up by men who had absorbed Pietistic views and methods during Pietism's heyday, directly under Francke in Halle or at other German universities. Despite economic constraints, Bible translations appeared both in Estonian and Latvian. The period culminated with the North Estonian New Testament (2nd ed., 1729), the complete North Estonian Bible, and

the complete Latvian Bible (2nd ed., both 1739). All three were, to varying degrees, equipped with Pietistic supplementary materials.

This article argues that Bible publishing for the local populations in Estonia and Livonia was a major Pietistic undertaking, unfolding in exact temporal alignment with historical Pietism (1675–c.1740).

Tiina-Erika Friedenthal (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Research, Research Fellow in Baltic German literature (Ülikooli 16, 51003 Tartu),
tiina-erika.friedenthal@ut.ee

Ilmalikud laulud infoallikate ja haridusvahenditena talurahvavalgustuse ajal

MĀRA GRUDULE

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguskümnenditel toimus läti kultuuris kolm olulist üleminekut: esiteks, vaimulikult kirjanduselt ilmalikule, kuigi vaimulik jäi siiski domineerima ja mõjutas tugevalt ilmalikku; teiseks, sakslaste juhitud kirjandusprotsessilt lätlaste omale, olgugi et kogu protsess oli endiselt suuresti baltisakslaste kontrolli all; ja kolmandaks, suuliselt teabeedastuselt raamatute ja perioodika lugemisele, kuigi suur osa Läti ühiskonnast oli endiselt koolihariduseta. Niisiis võib XIX sajandi nelja esimest aastakümnet läti kultuuris pidada uuenduste algusajaks. Üleminek suuliselt kultuurilt lugemiskultuurile toimus järk-järgult ja aegamisi. Näiteks on etniliste lätlaste esimestes kirjanekutes kuulmismeelel ikka veel selgelt olulisem roll kui nägemismeelel. Hea näide on Kalniešu Jēkabsi nimelise hernhuutlase laulu-raamat (Kalnietis 1782), milles mõned tekstid on kirja pandud silbitatult – need on mõeldud eeskätt laulmiseks, mitte lugemiseks ja mõtisklemiseks.

Rahvavalgustaja Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) pani aluse läti ilmalikule kirjandusele. Tema laulud, nn *ziņģe'd* (Stender 1774, 1783, 1789), said lätlaste seas populaarseks, levides suuliselt – tõenäoliselt saksa mõisatest – laulmise kaudu. Nende laulude sisu oli tundeküllane, kuid samas õpetlik: need hoiatasid alkoholitartvitamise tagajärgede eest, rääkisid tasakaalustatud suhetest eri ühiskonnakihtide vahel, rõhutasid kaalutletud abikaasavaliku tähtsust, kiitsid kooliharidust jne, toimides seega omamoodi magusa arstirohuna (Arp 1998: 565). Kui mitte laulud ise, siis vähemasti nende meloodiad ringlesid läti raamatutes veel XX sajandi hakul.

Varasema ja tänapäeva ühiskonna infotöötuse erinevusi kirjeldades rõhutab raamatuajaloolane Henri-Jean Martin mnemovõtete – sealhulgas rütmi ja kindlate vormelite – tähtsust teadmiste kuulmispõhisel omandamisel.

Neil oli pikka aega raske mõista, et kirjalik tekst võib olla kõnest sõltumatu. Nende kuulmismälu oli rohkem arenenud kui meil ning sageli toetas seda fikseeritud vormelite rütm, mis hõlbustas kuuldud või loetud info meeldejätmist. [...] Kirjutamise vorm vastas tugevalt rütmistatud valjusti lugemise vormile. (Martin 1994: 73)

Martini tähelepanekud lähevad kokku rahvavalgustajate ja hiljem esimeste läti haritlaste valitud lähenemisega. Nimelt andsid nad harimata inimestele teavet edasi laulude kaudu – see žanr oli lätlaste seas väga populaarne kogu XIX sajandi vältel ja veel XX sajandi alguseski. Nende laulude vorm, mis oli laenatud kirikulauludest, Stenderi *ziņģe'd*est või rahvalauludest, oli kuulajaskonnale sageli juba tuttav.

Saksa rahvavalgustuse (sks *Volksaufklärung*) kirjandustraditsiooni mõju on samuti vaieldamatu. Läti kogudustes töötanud pastorid tõlkisid ja kohandasid väljaandeid, mis olid algselt mõeldud napi haridusega saksa lugejale, näiteks Rudolph Zacharias Beckeri (1752–1822) teose „Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute” („Häda- ja abiraamatuke talurahvale”, 1788; Daija 2024). XIX sajandi esimestel kümnenditel sisaldasid meelelahutusliku sisuga läti lauluraamatud viiteid ka Beckeri teosele „Mildheimisches Lieder-Buch” („Mildheimi lauluraamat”, 1799), mis ilmus saksa keeles kaheksas parandatud ja täiendatud trükis (1800–1837). Raamatu sisese juhatuses ja sisus väljendatud ideed laulu kui informatiivse ja didaktilise vahendi, selle vormi, temaatilise ulatuse ja stiililiste tunnuste kohta avaldusid ka lauludes, mida Liivi- ja Kuramaa koguduste pastorid esitasid läti talurahvale. Need laulud olid alati rütmilised, lõppriimilised ja lihtsas keeles, mida mõnikord rikastasid usutekstidele omased metafoorid ja epiteedid. Niisiis hõlbustas tuttav väljenduslaad info edasiandmist.

Veel 1859. aastal tõdes läti haridustegelane ja Valmiera õpetajate seminari juhataja Jānis Cimze (1814–1881), et laulud – kindla sisuga viisistatud tekstid – on lätlastele lihtsamini omandatavad kui raamatutest saadud teave. Ta märkis: „Raamatud jäävad härrasrahva riiulitele ega lasku maapinnale, sest neil puuduvad trepid – see tähendab viisid. Laul ilma viisita on talupojale nagu ihu ilma hingeta.”¹ (Cimze 1859)

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses leidsid Balti aladel aset olulised ajalooolised muutused: peaaegu kogu ala liideti Vene keisririigiga, Napoleoni väed lähenesid Venemaa piirile, Kuramaal, Liivimaal ja Eestimaal kaotati pärisorjus ning järk-järgult kujunes välja talurahvakoolide võrk. Esiti baltisaksa pastorite juhitud rahvavalgustuse ülesande võtsid üle esimesed läti haritlaste põlvkonnad. Saksa kirjandusteadlane Thomas Taterka kirjeldab selle perioodi ühiskondlikke muutusi Balti ühiskonnas järgmiselt:

Pärast pärisorjuse kaotamist sai Balti rahvavalgustus tublisti hoogu juurde, tehes lätlaste ja eestlaste majandusliku ja sotsiaalse emantsipatsiooni taustal lõpuks läbi põhjaliku muutuse. Esiotsa võõraste rahvaste harimise projektina alanud ettevõtmine, millest saksa haritlaskond üha enam taandus, muutus umbes 1840. aastast [täpsus-taksin: 1830. aastatest – M. G.] haritud mittesakslaste – *Nationaler*, nagu neid nüüd nimetati – juhitud liikumiseks, mille eesmärk oli endiste alamrahvuste majanduslik, sotsiaalne, kultuuriline ja intellektuaalne emantsipatsioon. Selle raames jätkus Balti rahvavalgustus, mida algselt edendasid sakslased tahes-tahtmata koloniaalkultuurilise projektina, läti ja eesti rahvavalgustusena. See kestis 1870. ja isegi 1880. aastateni, haakudes üha enam rahvuslikus-kultuurilises võtmes toimuva haridusliikumisega. Sellest sai lahutamatu osa rahvusliku ärkamise liikumistest, mille olid tahtmatult käima lükanud saksa valgustajad ise. (Taterka 2012: 331)

¹ „[---] bet grāmatas paliek kungu plauktos un nekāpj zemē, jo viņā trepu, proti meldiņu trūkst. Dziesma bez meldiņa ir priekš zemnieka kā miesa bez dvēseles.” – Lätikeelsed tsitaadid, raamatute ja artiklite pealkirjad ning väljaannete ja isikute nimed on artiklis esitatud uues kirjaviisis.

Taterka mainitud rahvuslased (sks *Nationaler*) tegelesid samuti laulude levitamisega, et nende kaudu infot edastada. Kuigi need laulud olid temaatiliselt sarnased oma eelkäijatega, erinesid need eesmärkide ja vaatenurkade poolest. Laule avaldati raamatutes ja esimestes lätikeelsetes ajalehtedes, mõnikord koos meloodiaga, ning neid levitati ka lendlehtedel (lt *ziņģu lapas*).

Raamatuid ja lendlehti kandsid laiali rändraamatukaupmehed ning neid müüdi turul – üsna samamoodi, nagu rahvavalgustajate kirjandust levitati saksakeelsetel aladel (Weissert 1966: 140). Need väljaanded olid suhteliselt odavad ja küllaltki populaarsed. Läti kirjanik Augusts Deglavs (1862–1922) kirjeldab 1860. aastaid käsitlevas kultuuriloolises romaanis „Rīga” (1911) stseeni, kus äsja maalt saabunud talupojad on turul lummatud rändraamatukaupmehest, kes müüb lendlehti.

Seal olid ka trükitud riimid pikkadel paberiribadel: „Aadlik Plāterist” ja „Kas armastus on siis võimu asi” [---] Talupojad oleksid neid meeleldi ostnud, kuid ei teadnud nende viise. Müüja laulis ette. Ostjad ja kõrvaltvaatajad hakkasid kaasa laulma, summutades kooris peagi isegi lähedalasuva leierkasti mängu. Kui viis oli nõnda kaaskiskuv, küll siis pidid talupojad endalegi eksemplari ostma.² (Deglavs 1951: 24)

Need laulud olid kogu XIX sajandi vältel suunatud napi hariduse ja tagasihoidlike ootustega publikule. Kunstiliselt olid need üsna keskpärased. Läti kirjandusteadlaste huviorbiidist jäid need välja ning on senini peaaegu uurimata. Ainsa XIX sajandi *ziņģe*’sid – eriti alates 1860. aastast – käsitleva põhjaliku uurimuse on avaldanud kultuuriloolane Andrejs Johansons (1922–1983; vt Johansons 1967). Uurimuses annab ta ülevaate žanri ajaloost Euroopa kontekstis ning kirjeldab *ziņģe*’de vormi ja keelt, kuid ei analüüsi kuigivõrd nende informatiivset ja didaktilist sisu, vaid käsitleb neid eelkõige meelelahutusžanrina. See on mõisteta, sest *ziņģe*’de sisu muutus XIX sajandi jooksul pidevalt. Kui haridustase hakkas sajandi keskpaigas ja eriti teisel poolel tõusma, kasvas Läti ühiskonnas nõudlus perioodika ja raamatute järele, mis vähendas järk-järgult *ziņģe*’de informatiivset funktsiooni, kuid säilitas nende meelelahutusliku rolli. Seetõttu keskendun oma uurimuses just XIX sajandi esimese poole *ziņģe*’dele, eriti nendele lauludele, mis andsid kuulajatele teavet ühiskondlike muutuste kohta Balti kubermangudes, selgitades sündmuste kulgu ja langetatud otsuseid, mis võisid otseselt mõjutada põlisrahva elu.

Saksa filosoof Wolfgang Welsch kirjeldab tabavalt nägemise (kirjakultuuri) ja kuulmise (suulise pärimuse) põhimõttelisi erinevusi: „Nägemine on individuaalne meel, kuulmine on ühiskondlik meel [---] nägemine on olemuslikult seotud teadmiste ja teadusega, kuulmine aga usu ja religiooniga” (Welsch 1996: 247, 250). Analüüsitud tekstides ilmnevad vastandlikud vaatenurgad: ühelt poolt baltisaksa vaimulikkond, kes esindab ühiskonna kõrgemaid kihte ja eeldab kuulajatelt

² „Tad vēl drukāti rīmēs uz garām papīra strēmēlēm „Par lielkunu Plāteru” un „Vai tad mīlēt kādi varas darbi” [---] Laucenieki būtu labprāt pirkuši, bet nezināja tās meldijas. Pārdevējs izdziedāja priekšā. Pircēji un apkārtējie sāka raut līdzī, tā ka korī pārspēja pat netālās leijerkastes dūkoņu. Ja tik braša meldīņa, tad jau laucenieki nopērk arī pa gabalam.”

tingimusteta nõustumist; teiselt poolt esimene põlvkond läti haritlasi, kelle arvamused põhinevad sündmuste subjektiivsel tõlgendusel.

Olen valinud kolm teemat, mille kajastumist lätikeelsetes lauludes analüüsin põhjalikumalt: 1) Napoleoni sõjakäigud Euroopas ja lätlaste sundvärbamine, 2) pärisorjuse kaotamine ning 3) koolihariduse edendamine.

Napoleoni sõjad ja talupoegade sundvärbamine Venemaa keisririigi armeesse

Napoleoni sõjad Euroopas sundisid Venemaa keisririiki oma sõjaväge moderniseerima. Esimesed värbamislained Balti kubermangudes leidsid aset juba 1793. aastal Liivimaal ja 1797. aastal Kuramaal (Svarāne 1994: 56). 1806. aasta novembris kuulutas Venemaa Prantsusmaale sõja, mistõttu tuli moodustada kohalikest elanikest täiendavaid sõjaväeüksusi. Sama aasta 30. novembril andis keiser Aleksander I välja ukaasi ajutise maakaitseväge ehk maamiilitza moodustamiseks. Liivimaa läti- ja eesti-keelses osas tuli sõjaväkke värvata kokku 20 000 meest, Kuramaal aga 12 000 maakaitseväelast, kes pidid ohu korral regulaarmee tegevust toetama (Briedis 2018: 510). Suuremahuline sundvärbamine kuulutati Liivimaa ja Kuramaa elanikele välja juba 1806. ja 1807. aasta talvel. Lätlased said olukorrast teada kirikujutluste kaudu (Huhn 1806).

Ikšķile koguduse pastor Christian Wilhelm Brockhusen (1768–1842) avaldas kakskeelse maakaitseväelaulu nii saksa kui ka läti keeles: „Zuruf an die Landmiliz Livlands im Fall sie gegen den Feind zöge. Vidzemes sargiem, kad karā būtu jāiet” („Korraldus Liivimaa maakaitseväele juhuks, kui nad vaenlasele vastu marsivad. Liivimaa kaitsjaile, kui nad peavad sõtta minema”, 1807). Laul oli seatud saksa helilooja Christian Daniel Friedrich Schubarti (1739–1791) laulu „Auf, auf! Ihr Brüder, und seid stark” („Tõuske, tõuske! Vennad, olge tugevad”) viisile. Lätikeelne tekst järgib täpselt saksakeelset originaali ja on patriootliku alatooniga: sõda on õiglane, vaenlane ähvardab isamaad, võitlus peab tooma edu ning vaenlane tuleb välja ajada. Laul lõpeb patriootliku töotusega viia noorem põlvkond langenute ja lahingute mälestuspaikadesse: „Ja neisse paikadesse noori / Viime igal aastal; / Ja, nagu nende isad, seista / Teie ristide juures nad töotavad / Me nii neid õpetame”³ (Brockhusen 1807). Autor mõtles laulu kirjutades ilmselgelt saksa publikule, arvestades, et XIX sajandi alguse talurahvale võis kangelaskultuse loomine jääda üpris arusaamatuks.

1807. aasta märtsiks oli maakaitseväkke värvatud 21 620 meest, kuid kuna kõiki üksusi ei rakendatud lahingutegevuses, siis peagi maakaitseväelaste arvu vähen-dati: osa neist liideti regulaarmeelega, teised saadeti koju. 1807. aasta juunis sõlmis Prantsusmaa Tilsitis vaherahu nii Preisimaa kui ka Venemaaga, kuid sõjaks valmistumine jätkus ja 1812. aastal tungisid Prantsuse väed Venemaale. Talupoegade nekrutiks võtmine saavutas haripunkti 1813. aastal, kui Vene armee jälitas prantslasi sügavale Lääne-Euroopasse. Talupoegi püüti nekrutiks peamiselt ööpimeduse

³ „Un tādās vietās jauneklūs / Ik gadus vedīsim; / Un – kā tie tēvi turēties / Pie Jūsu krustiem apņemties / Mēs viņus mācīsim.”

varjus – nad vältisid värbamist, põgenesid, peitsid end, osutasid vastupanu ning isegi vigastasid end meelega. Soldatilaulud jõudsid kirikulaulude kogumikesse, neid avaldati lendlehtedena ning tõenäoliselt levisid need ka suuliselt. Kõige sagedamini seati need mõne vaimuliku laulu viisile, järgides selle vormi ja säilitades sisus kristliku raamistuse.

Apriki kihelkonnast pärit luuletaja Indriķis (1783–1828), tuntud ka kui Pime Indriķis, kirjutas laulu „Oda uz Tilzītes mieru” („Ood Tilsiti rahule”, 1807), kasutades ladinakeelse koraali „Te Deum” vormi. Tõenäoliselt kirjutas ta selle oma patrooni, Apriki pastori Karl Gotthard Elverfeldi (1756–1819) õhutusel. Võib eeldada, et populaarse vaimuliku laulu viisi valik polnud juhuslik – eespool mainitud „Mildeheimi lauluraamatus” on sama viisiga ka laul „Danklied für den Frieden” („Tänulaul rahu eest”; Becker 1801: 222–223).

Indriķis väljendab oma tekstis koguni saksa lauluga sarnaseid mõtteid, näiteks arusaama sõjast kui Jumalast kaugenenud ja seeläbi „verejanuliseks muutunud” (lt *asinskārīgs prātā top*) inimese süüst, kuigi teost ei saa siiski pidada saksakeelse laulu ümberjutustuseks. Laul avaldati nii originaalis kui ka saksa keelde tõlgituna kohalikus väljaandes Wöchentliche Unterhaltungen (Elverfeld 1807). Sissejuhatavas osas kutsus pastor üles Indriķise laule lätlaste seas levitama, „et tuua rõõmu ja ühtlasi jagada häid õpetussõnu” (Elverfeld 1807: 299). Kuigi mul otseseid tõendeid selle kohta pole, võib oletada, et laulu esitas ka luuletaja ise.

Nagu Elverfeld oma esimeses Indriķist käsitlevas kirjutises (1806) märkis, võeti tema laulud Apriķis väga soojalt vastu, kui neid lauldi kindlate viiside järgi. Uue teema – sõja ja sellele järgnenud rahulepingu – tutvustamiseks kasutas Indriķis lätlastele tuttava koraali viisi ja vormi. Üleva tooni tõttu oli „Te Deum” hea valik. Pealegi kujutas see rahu kui Jumala armu (vastupidiselt sõjale), kasutades sealjuures Piiblist tuttavaid metafoore, nagu „metsaline” (lt *elles zvēri*) ja „surmavauld” (*nāves bedre*). Laul tuletas meelde, et nii sõda kui ka rahu sõltuvad valitsejatest ja kuningatest ning seetõttu peaksid inimesed palvetama, et valitsejatel ei oleks „verejanuline meel” (*asinskārīgs prāts*), vaid et nad laseksid „kuldsel rahul öitseda” (*zelta mieram zelt*).

Kokkuvõttes kandis laul suulise kultuuri tunnuseid: uue teabe vahendamiseks kasutati tuttavat vormi ja kujundikeelt. Seda võib pidada ka mnemovõtteks, mis aitas teavet suuliselt etenduslikus vormis levitada ning kinnistada ühiskonnas, kus teadmisi omandati valdavalt kuulmise teel (Ong 2002: 34). Vaimulike lauluviiside kasutamine ilmalike teemade käsitlemiseks annab omakorda tunnistust sellest, et rahvavalgustus oli järkjärgulise ilmalikustumise ajastu (Häntzschel 1971: 12*).

Alates 2. augustist 1829 hakati kindralkuberner Filippo Paulucci (1779–1849) korraldusel nekrutiks võtma liisuheitmise teel, mida viidi hingeloendi alusel läbi kihelkonnakohtutes. 1831. aastast kehtestati korraline nekrutikohustus: iga 1000 hingeloendis oleva mehe kohta tuli anda kuus meest. 1834. aastal vähendati teenistuse pikkust 25 aastalt 20 aastale.

1835. aastal kirjutas läti õpetaja ja luuletaja Ansis Līventāls (1803–1878) arvatavasti oma toetaja ja kirjandusliku nõuandja, baltisaksa pastori Jakob Florentin Lundbergi (1782–1858) õhutusel laulutsükli „Trīs dziesmas par jaunu zaldātu

būšanu" („Kolm laulu nekrutiks saamisest”) järgmiste pealkirjadega: „I. Dziesmiņa, kad uz rekrūšu lozēšanu iet” („Lauluke liisuvõtmisele minekust”; Līventāls 1835a), „II. Jauna zaldāta šķiršana” („Nekruti hüvastijätt”; Līventāls 1835b) ja „III. Jauna zaldāta dziesmiņa” („Nekruti lauluke”; Līventāls 1835c). See, et laulud olid mõeldud mõjutama kõiki lätlasi, ilmneb asjaolust, et need avaldati paralleelselt Kuramaal ja Liivimaal ainsates lätlastele suunatud Läti ajalehtedes Latviešu Avīzes ja Tas Latviešu Laužu Draugs.

Esimene ja kolmas laul käsitlevad hüvastijätku lähedaste ja kodumaaga. Nende meeliülendavad read „auväärsest ametist” (lt *goda amats*) rõhutavad, et armee võib olla karjäärivõimeline. XIX sajandi esimesel poolel said kümned lätlased tööpoolest ohvitserideks (Jēkabsons 2022). Lauludes rõhutatakse kohustust kaitsta kodumaa piire ning kiidetakse sõduri väliseid tundemärke, nagu munder, särav mõök ja läikiv püss, ülistades samas ka tema inimlikke omadusi: lahket südant ja autunnet. Laulu-tsükli keskmine laul „Nekruti hüvastijätt” kujutab noormeest ütlemas lahkumissõnu oma perele, sõpradele, sugulastele, naabritele, kirikule, pastorile ja pruudile. Eriti tähelepanuväärne on laulu algus: esimeses salmis jätab noormees hüvasti isakoduga. Luuletaja rõhutab sügavat patriootilist ühtekuuluvustunnet oma maa ja rahvaga. Sellised teemad nagu valu ja igatsus kodumaa järele kõnetavad publikut sügavalt, seondudes tärkava rahvusliku ärkamise meeleoludega: „Nüüd jumalaga, isatalu, / Jääd pühaks minu südames [---] / Vaimus kõnnin veel su radu, / Magades sind unes näen, / Ja seisan su ukse ees / Vaatan kalleid koduseid.”⁴ (Līventāls 1835b)

Lauludel pole viise märgitud, kuid juba pealkirjas esinev sõna *dziesma* 'laul' viitab esituslikule aspektile. Pealegi algab teine laul „Nekruti hüvastijätt” fraasiga *Nu ar Dievu* 'Nüüd jää jumalaga' – see on parafras läti rahvalaulust „Nu ar Dievu Vidzēmitē” („Nüüd jää jumalaga, Liivimaa”), mis on läti rahvakultuuris tuntud sõduri hüvastijätulaul. Väärrib märkimist, et XIX sajandil oli see rahvalaul lätlaste seas ülimalt populaarne; selle arranžeeris eespool mainitud läti õpetaja ja helilooja Cimze. Laul kuulus ka Riias toimunud esimese Läti üldlaulupeo repertuaari (1873).

See ei ole Līventālsi ainus informatiivne laul. 1840. aastal tähistati Euroopas ja ka Balti regioonis laialdaselt Johannes Gutenbergi (?1393/1406–1468) trükipressi leiutamise 400. aastapäeva. Selle sündmuse auks ilmus Läti ajakirjanduses hulk tekste, nende seas Līventālsi laul „Uz Gūtenberga piemiņu, kas 1440. gadā izgudrojis grāmatu driķēšanu” („1440. aastal raamatute trükkimise leiutanud Gutenbergi mälestuseks”; Līventāls 1840). Gutenbergile ja tema leiutisele pühendatud laul oli tegelikult kolmas osa Līventālsi kontseptuaalsest laulutsüklist, mis põhines Friedrich Schilleri teose „An die Freude” („Rõõmule”, 1785) vormil. Tsükli esimene osa (Līventāls 1833) kutsus lätlasi üles ühiste eesmärkide nimel koonduma ning teine osa (Līventāls 1839) tutvustas lätlastele nende enda ajalugu ja kritiseeris kohaliku saksa ülemkihi ebaõiglust, vastandades seda Vene valitsejate heasoovlikkusele ja lahkusele. Kolmandas laulus ei rõhutanud Līventāls üksnes Gutenbergi leiutise tähtsust, vaid tõi sisse ka lätlaste kui rahvuse emantsipatsiooni motiivid (Grudule 2023).

⁴ „Nu ar Dievu, tēva sēta / Būsi manai sirdij svēta [---] / Vēl tev garā apstaigāšu, / Guļot par tev sapņošu, / Un priekš tavām durvīm stāšu, / Savus mīļos skatīšu.”

Pärisorjuse kaotamine

Eestis kaotati pärisorjus 1816. aastal. Kuramaal töötas kohalik aadel välja pärisorjuse kaotamise kava, mille keiser Aleksander I 1817. aasta augustis heaks kiitis. Järgmisel aastal, teel Aacheni kongressile, kuulutas ta selle Jelgava Püha Kolmainuse kirikus ametlikult välja. Sellele järgnes vastuvõtt aadli ja talupoegade esindajatele Jelgava lossis. Liivimaal kaotati pärisorjus 1819. aastal; otsus kuulutati välja 1820. aasta 6. jaanuaril Riia Püha Jakobi kirikus. Latgale jaoks koostati 1819. aastal samalaadne kava, kuid see lükati tagasi.

Pärisorjuse kaotamise protsess kestis mitu aastat, talupojad said järk-järgult isikliku vabaduse, kuid jäid maata ning pidid mõisnikega sõlmima üürilepingud. Kui talupoeg oma talust lahkus, siis leping lõpetati. Nii Kuramaal kui ka Liivimaal puhkesid mitmel pool rahutused. 10. novembril 1822 korraldasid Liivimaa talupidajad nn mardipäeva ülestõusu, keeldudes lepinguid sõlmimast ja oma maad loovutamast. Valitsus vastas sõjaväe kohalesaatmisega. 1823. aasta jüripäevaks ehk kevadiseks kolimispäevaks (lt *Jurgi*) oli Kuramaal oma kodust lahkunud 97 ja Liivimaal 404 talupidajat, neist 110 Läti osast. Grenčis takistasid talupojad mõisnikke oma vallasvara konfiskeerimast, samas kui Talsis, Kuldīga, Grobiņa ja Aizputes väljendati valjuhäälselt pahameelt selle üle, et mõisnikud tagandasid talurahva valitud kohtuametnikke. Lätlased kaldusid pidama pärisorjuse kaotajaks Vene keisrit, mitte kohalikku aadlit, kes seisis järjekindlalt vastu sellele, et talurahvas saaks õiguse maale ja varale. 1830. aastate alguseks oli pärisorjus lõplikult kaotatud ning Läti ajaleht *Latviešu Laužu Draugs* avaldas oma 1834. aasta lisas selle kohta allegoorilise pildi (Eggink 1834).

XIX sajandi esimesel poolel kujutati pärisorjuse kaotamist mitmes informatiivses laulus, mille autorid olid kolm baltisaksa pastorit, kihelkonnakirjutaja ja kaks läti luuletajat. Avalike ettekannete ega publiku reaktsioonide kohta andmeid ei ole, kuid laulude avaldamine läti ajalehtedes, vahel lausa esiküljel, näitab teema aktuaalsust. Kõik kolm pastorit mainisid õigustatult Aleksander I-t ja Jumalat, kuid rõhutasid protsessi peamiste edendajatena kohalikke võime, aadlit (Berent 1828; Launitz 1819) ning Liivimaal ka kindralkuberner Pauluccit (Tiedemann 1821). Kihelkonnakirjutaja tänas oma laulus Jumalat, keisrit ja aadlit, kuid kiitis eelkõige koole kui lätlastele enim kasu toonud hüvet (Brunnow 1846). Kõige teadlikumad ja rahvuslikus mõttes ärksamad lätlased hoidsid oma tänusõnad järjekindlalt üksnes keisrile.

Nihe baltisakslastelt keisrile ja Jumalale kui pärisorjuse kaotamise ainsatele toetajatele tuleb selgelt esile õpetaja Matiss Fitiņš (tuntud ka kui Matiss Vitiņš, Matthies Vieting, 1795–1861) laulus, mis avaldati juba 1824. aastal ning millele järgnesid veel kaks laulu: 1830. ja 1846. aastal (Vieting 1824, 1830, 1846). Tema tekstides puuduvad viited aadlile täielikult – nimetatakse ainult Jumalat ja keisrit: lauludes mainitakse Aleksander I-t, keda kutsutakse „Venemaa koidutäheks” (lt *krievu zemes auseklis*), ning pärast viimase surma keiser Nikolaid (Vieting 1830). Fitiņš kutsub üles kuulekusele ja rahule.

Kõigist nendest lauludest informatiivseimad olid kaks teksti, mis avaldati 1822. aastal pärisorjuse kaotamise protsessi ajal. Nende autor oli seesama pime luuletaja

Indriķis Apriķist, kellest oli juttu juba eespool. Mõlemad ilmusid läti ajalehe Latviešu Avīzes esiküljel. Laulud viitasid otseselt maapiirkondades aset leidvatele sündmustele ja olid tõenäoliselt kirjutatud Apriķi pastori Elverfeldi tellimisel.

Esimene laul rääkis pärisorjuse kaotamise protsessist. Indriķis kutsus üles kannatlikkusele ja tasakaalukusele. Laulu teises pooles maalis ta värvikaid allegoorilisi pilte neist, kel võis tekkida kiusatus seaduse vastu tõrkuda, mõisnikke maha jätta või mässata, kirjutades: „ärge raevutsege pimedas meeles / kõrgete seaduste vastu”⁵ (Indriķis 1822a). Ta kasutas allegooriaid, mis olid talurahvale tuttavad kirikulauludest, jutlustest ja rahvalauludest: „Kes pesast on välja kukkunud / Ei suuda sinna enam tagasi ronida. / Hulgub nõrkenult siia-sinna – / Mis head sellest võiks tõusta?”⁶ (Indriķis 1822a) Samuti hoiatas ta tulevaste põlvede needuse eest. Pärast moraallugemist ja rangeid manitsusi lõppes laul üleskutsega lepitusele: „Oh, vennad! Vennad! Hoiduge tülide õhutamisest!”⁷ (Indriķis 1822a)

Teine laul oli üles ehitatud rollimänguna ning seda kirjeldati kui valmi (lt *līdzība*; Indriķis 1822b). Tegelasteks olid vaene pruut (talupojad), peigmees (õnnis vabadus), peigmehe sõbrad (aadel) ning pruudi kasuisad ehk auväärased isandad, kes olid soovunud talupoegadele vabadust (Indriķis 1822b). Laulu eesmärk oli näidata aadli rolli pärisorjuse kaotamisel, rõhutades kontrasti „vaese õnnetu orvu, vaese pruudi” ja nende vahel, „kellele Jumal on andnud suure rikkuse”⁸ (Indriķis 1822b). Vaese orvu vaatepunktist näis täielik alistumine loomulikuna. Ometi mõjus liialdatud sentimentaalsus, kontrastide ülemäärane rõhutamine ja ootamatult varjamatu üleolekutunne eemaletõukavalt.

Oma rollimängulise ülesehituse poolest meenutas laul informatiivset ja didaktilist näitemängu rõugevaktsiini propageerimiseks, mille kirjutas Indriķise patroon pastor Elverfeld (1804). Kaudsete allikate kohaselt tormasid Apriķi talupojad pärast Elverfeldi näidendi etendust end vaktsineerima (Brīvnieks 1932). Ei ole aga andmeid selle kohta, et laulud oleksid avaldanud sarnast mõju – pole teateid, et mässumeelsed talupojad oleksid taltunud või oma nõudmistest loobunud.

Haridus

Kui Liivimaal võttis maapäev koolivõrgu rajamise otsuse vastu juba 1765. aastal ning hariduse arengus mängis olulist rolli ka vennastekogudusliikumine, siis Kuramaal edenes talurahvakoolide rajamine visamalt. Liivimaa pärisorjuse kaotamise seadusesse olid sisse kirjutatud sätted kihelkonna- ja kogudusekoolide asutamiseks ühes kindlaksmääratud õppekava ja eesmärkidega, Kuramaal pöörati samas seaduses aga koolidele oluliselt vähem tähelepanu: kogudusekoolide loomine ei olnud üldse kavas ning asutatavate kihelkonnakoolide hulk oli Liivimaaga võrreldes märksa väiksem.

⁵ „tumšā prātā netrakot / pret augstiem likumiem”

⁶ „Kas ir no ligzdas krituši / Vairs nespēj iekšā kāpt / Tek šurp un turp novārguši / Kāds labums tiem var būt?”

⁷ „Ak brāļi! Brāļi! Sargaties, no ķildu celšanas!”

⁸ „pliko un nabago sērdieni, nabaga brūti”, „Kam Dievs ir vēlējs / Daudz lielas mantas krāt”

Ometi loodi õpetajate seminarid Liivimaal ja Kuramaal peaaegu samal ajal: vastavalt 1838. ja 1839. aastal. Läti koole ja haridust puudutavad küsimused olid Balti kultuuri-ruumis, õpetatud seltside koosolekutel ning kohalikus saksakeelses ajakirjanduses pidevalt päevakorral. Läti ajalehtedes käsitleti talurahva haridust enamasti kristlikus kontekstis. 1830. aastate keskpaigaks hakkas kujunema uus läti ühiskonnakiht, kuhu kuulusid näiteks elukutselised kirjutajad ja koolmeistrid. Nende jaoks oli vaimutööl keskne roll.

1838. aasta jaanipäeval rajati Riia suurima lätikeelse koguduse kool, Riia Läti Jaani kool (Rīgas Latviešu Jāņa skola). Kooli rahastati kirikule tehtud annetustest ja linnavolikogu iga-aastasest toetusest. Algatus tuli koguduse pastorilt Karl Hieronymus Schirrenilt (1796–1848). Kooli õppekava oli oluliselt laiem kui tavalisel algkoolil: õpetati läti keeles lugemist ja kirjutamist, aritmeetikat, katekismust, piiblitlugusid ja kirikulaule. Poistele õpetati lisaks vene keeles lugemist ja kirjutamist, tüdrukutele käsitööd. Kooli peamine õpetaja oli aastaid lätlane Jānis Rātminders (1812–1880). Aja jooksul kujunes Riia Läti Jaani koolist Riia lätlaste vaimuelu keskus, mis hoidis sidemeid ka Liivimaa ja Kuramaa lätlastega (Apinis 2000). Kool vastandas end aktiivselt tavapärasele arusaamale, et haritud lätlane peaks assimileeruma saksa kultuuri. Samal ajal valitses saksa vaimulike seas arusaam, et kool on vaid tee kiriku juurde ja et haritud lätlane osaleb usuelus paremini. Saksa pastorete vaatenurk kajastus ka paljude läti koolmeistrite kirjutistes. Riia Läti Jaani kooliga seotud kirjamehed, nende seas Ernests Dinsbergs (1816–1902), püüdsid aga juurdunud arusaama vaidlustada.

Traditsiooniliselt seati kooliga seotud, uue kooli avamisele pühendatud või koolis laulmiseks mõeldud laulud koraaliviisidele. 1838. aasta teisel poolel, kui Riia Läti Jaani kool oli äsja tegevust alustanud, avaldati ajalehes *Latviešu Avīzes* erakordselt palju kooliteemalisi laule, mille autorid olid saksa pastoriid. Läbi üheteistkümneme numברי ilmus Kuramaa pastori Liebegott Otto Konrad Schulzi (1731–1840) koraalitsükkel „Svētas dziesmas, skolās dziedamas” („Pühad laulud koolis laulmiseks”; Schulz 1838a). Need laulud olid selgelt kristlikud ning õppimist seostati neis kiriku ja pastoriga.

Teine Schulzi laul „Veca zemnieka domas ziedu mēnesī” („Vana talumehe mõtted lehekuul”; Schulz 1838b) avaldati mõni päev pärast uue kooli avamist ning selles rõhutati arusaama, et hariduse peamine väärtus seisneb koraalide laulmises ja kodus jutluste lugemises. Laulu sõnade kohaselt on koolis omandatud oskustest praktilist kasu üksnes aritmeetikast, et mitte poes petta saada. Laulu lõpus hoiatas Schulz kõrkuse ja põhjalikuma hariduse poole püüdlemise eest: „Härraste kõrgem haridus? / Jumal hoidku, me ei taha seda, / Meil pole seda vaja – ega sellest kasu.”⁹ (Schulz 1838b) Sarnane hoiak ilmneb ka pastor Karl Hugenbergeri (1784–1860) neljaosalises laulutsükklis „Skolas dziesmas” („Koolilaulud”; Hugenberger 1838a, 1838b), kus kooli iseloomustatakse sõnadega „kool – lapse esimene kirik” (*It skola – bērnu pirmā baznīca*; Hugenberger 1838b).

1847. aastal avaldas Kuramaalt pärit lätlastest koolmeister Dinsbergs ajalehes *Latviešu Avīzes* laulu „Par skolu” („Koolist”; Dinsbergs 1847). Laul ilmus kolmes

⁹ „Augstas kungu mācības? / Dievs lai pasarg, negribam, / Ne mums vajag – ne der kam.”

ajalehenumbris, võttes igaühes enda alla tervelt kaks lehekülge, kokku üle 600 rea. Dinsbergs mainis laulmist, mis viitab, et laulu esitati suuliselt, ning nimetas isennastki lauljana. Nagu kõiki Dinsbergi laule, iseloomustavad sellegi ülesehitust lühikesed värsiread ja lihtne rütm – sarnaselt saksa *Knittelvers*'i ja läti *zingē*'ga – ning lõppriimid.

See pole Dinsbergi ainus informatiivne luuleteos. Ta täiendas oluliselt koolmeister Mārcis Reinbergi (1826–1861) laulu Riiast ja sealsest linnaelust (Reinbergs 1860), kiites Riiat kui saksa ja läti kultuuri, teaduse ja tehnoloogiliste uuenduste keskust (Dinsbergs, Reinbergs 1865). Ta rõhutas linnakeskuse moderniseerumist ning andis üksikasjaliku äärelinnade kirjelduse. Dinsbergi täienduste varal paisus see laul ligi poolteise tuhande reani. See ilmus XIX sajandil neljas trükis (kaks korda 1865. aastal, lisaks 1868. ja 1875. aastal) ning oli tuntud ka XX sajandi lugejate seas (trükid 1967., 1975., 1994. aastal). Viimati ilmus see trükis 2017. aastal (Dinsbergs, Reinbergs 2017).

Laul „Koolist” koosneb neljast osast, millest esimene „I. Cik vaijadzīga skola ir un kāds labums no viņas nāk” („Kui vajalik on kool ja mis kasu sellest tõuseb”) on ajalooline ülevaade, milles Dinsbergs kurdab lätikeelse hariduse aeglase arengu üle, eriti Kuramaal. Ta pakub välja kaasaegse mitmekesise õppekava, lükates kristliku kasvatus tagaplaanile ning rõhutades selle asemel näiteks maailma geograafia ja ajaloo ning saksa keele oskuse tähtsust.

Teine osa „II. Kā latvieši skolu pazīst un kādas domas tiem no tās pašas ir” („Milisena lātlased kooli tajuvad ja mida nad sellest arvavad”) rõhutab hariduse väärtust ning mõistab hukka suulise pärimuse kui teadmiste edastamise vahendi, mis vaid süvendab ebausk, muinasjuttude uskumist ja rahvajuttude levikut. Dinsbergi sõnul ei saada aru, et õppimine on järkjärguline ja aeganõudev protsess, ning ta kritiseerib vanemaid, kes pahandavad lastega, kui need ei õpi lugemist või võõrkeelt paari nädalaga ära.

Kolmandas osas „III. Žēlošanās, ka latvieši skolu pareizi nepazīst” („Kaebelaul selle üle, et lātlased ei saa koolist õigesti aru”) käsitleb Dinsbergs probleemi, mis on aktuaalne ka tänapäeval: kooli ja õpetajate arvustamist pereringis, laste kuuldes. Ta juhib tähelepanu, et kui vanemlikku autoriteeti kasutatakse kooli suhtes negatiivsete hoiakute väljendamiseks, kinnistuvad need ka lastel. Dinsbergs kutsub vanemaid üles pöörama rohkem tähelepanu laste kasvatusale, distsipliini, jumalakartuse ja korraarmastuse sisendamisele, ning julgustab emasid lapsi kodus lugema õpetama. Laulu selles osas toob Dinsbergs välja võõrkeelte õppimisega seotud raskused: õige häälduse ja kirjutamisoskuse saavutamiseks ei tule saksa ja läti keele grammatika ning ortograafia erinevusi üksnes teada, vaid ka mõista. Selle osa lõpus apelleerib Dinsbergs lātlaste rahvuslikule eneseteadvusele, rõhutades hariduse keskset rolli rahva emantsipeerumises ja enda tundmises võrdsena teiste rahvaste seas.

Neljandas osas „IV. Mācība” („Õpetus”) rõhutab Dinsbergs, et teadmiste omandamine nõuab vähemalt kolm-neli aastat tõsist pingutust. Ta osutab ka rahva usalduse puudumisele õpetajate ja koolide vastu, tunnistades samas, et osa lātlasi juba adub ja hindab hariduse väärtust. Ta rõhutab aga, et seesugune suhtumine ja hariduse

väärtustamine peaksid saama üleüldiseks. Puuduvad andmed luuletuse retseptisiooni kohta, ent selle populaarsust lugejate seas kinnitab asjaolu, et see ilmus kahe väikeseformaadilise väljaandena (Dinsbergs 1863, 1868).

Kokkuvõte

Venemaa keisririigi Balti kubermangudes aset leidnud oluliste sündmustega käisid sageli kaasas lätikeeelsed laulud, millega jagati teavet ja õpetussõnu – see näitab suulise pärimuse püsivat tähtsust XIX sajandi Läti ühiskonnas. Esimestest lätlaste loodud lauludest nähtub nii varasemate, baltisaksa kirjandustraditsioonide jätkumine kui ka uute, rahvusliku ärkamise ideede esilekerkimine: armastus kodumaa vastu, läti keele au ja väärikus ning hariduse kasvav prestiiž. Laulude suulist levikut soodustas nende lõimimine tuttavatesse vormidesse, nagu vaimulikud ja rahvalaulud, ning neis kasutati sageli Piibli metafoore, traditsioonilisi kujundeid, samuti Stenderi *ziņģe*'dele ja saksa *Knittlvers*'ile omaseid riime ja rütme. Informatiivse sisuga luuležanrina kujunesid need laulud läti ajalehtede püsirubriigiks; neid trükiti brošüürides ja lendlehtedel kuni XIX sajandi lõpuni ning need pakkusid vähem haritud elanikkonnale teadmisi kultuuri, teaduse ja tehnoloogia kohta.

Nagu ajaloolane Andrejs Plakans (1940–2024) on osutanud, polnud Läti ühiskond XIX sajandi teisel poolel kaugeltki homogeenne. Peale kõrgelt haritud vaimuainemete – rahvusliku ärkamise eestvedajate – oli ka „kümneid tuhandeid läti keele kõnelejaid, kes ei pidanud end lätlasteks sellisel moel, nagu Riia Läti Selts seda oleks soovinud. Need inimesed rääkisid emakeelena läti keelt, kuid ei tundnud mingit rahvuslikku ühtekuuluvust” (Plakans 1996: 111).

Tõenäoliselt moodustas just see osa elanikkonnast XIX sajandi teisel poolel nende laulude ning konservatiivse, baltisakslaste kontrolli all oleva ajalehe Latviešu Avīzes peamise lugejaskonna. Ajalehe tiraaž kahekordistus 1880. aastatel, ületades selge rahvusliku suunitlusega lätikeeelsete ajalehtede oma. XIX sajandi lõpukümnetel oli Latviešu Avīzes koduks luuletajatele, kes pidasid end Stenderi (Peitāns 1884) ja *ziņģe* laulutraditsiooni (Schönberg, Vieting 1856, 1884) mantlipärijateks. Nende laulud kõnetasid laia vähem haritud elanikkonnakihti. Nagu saksa *Volksaufklärung*'i uurija Ursula Tölle (1994: 20) on märkinud, pakkusid nad „vastukaalu elitaarsele kirjanduse tarbimisele”. Nende tekstid, mis olid sageli viisiga varustatud, moodustasid tugeva allhoovuse, mis rikastas läti kirjandus- ja kultuuripärandit.

KIRJANDUS

- Apinis, Aleksejs 2000.** Rīgas Jāņa skola un latviešu literārā dzīve 19. gadsimta 30.–50. gados: apcerējumi. – A. Apinis, Soli senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās. Toim Anija Brice. Rīga: Preses nams, lk 201–226.
- Arp, Thomas R. 1998.** Perrine's Literature: Structure, Sound, and Sense. 7. tr. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.

- Becker, Rudolph Zacharias (koost) 1801.** Mildheimisches Lieder-Buch von 518 lustigen und ernsthaften Gesängen über alle Dinge in der Welt und alle Umstände des menschlichen Lebens, die man besingen kann. 3. tr. Gotha: Beckerschen Buchhandlung.
- Berent, Johann Teodor 1828.** Tāda dziesma, ko latvieši dziedās pēc 50 gadiem. – Latviešu Avīzes 19. VII, nr 29, lk 2–3.
- Briedis, Raimonds (koost) 2018.** Cilvēki un notikumi latviešu zemēs no ledus aiziešanas līdz Latvijas valstij: hronika. Rīga: Neputns.
- Brīvnieks, Kārlis 1932.** Kā radās pirmā latvju luga. – Jaunākās Ziņas 13. V, nr 106, lk 5.
- Brockhusen, Christian Wilhelm 1807.** Zuruf an die Landmiliz Livlands. Im Fall sie gegen den Feind zöge. Vidzemes sargiem, kad karā būtu jāiet. Rīga: Wilhelm Ferdinand Häcker.
- Brunnow, H. 1846.** Pateicība valdniekiem par brīvlaišanu un skolām, rakstīta tai brīvlaišanas pieminēšanas dienā. – Latviešu Avīzes 12. IX, nr 37, lk 146–147.
- Cimze, Jānis 1859.** Ziņa par jaunu grāmatu. – Mājas Viesis 27. IV, nr 17, lk 133.
- Daija, Pauls 2024.** The moderate enlightenment in the Baltic provinces: Gustav von Bergmann. – History of European Ideas, kd 50, nr 6, lk 1010–1028.
<https://doi.org/10.1080/01916599.2024.2319389>
- Deglavs, Augusts 1951.** Rīga. Romāns. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Dinsbergs, Ernests 1847.** Par skolu. – Latviešu Avīzes 17. VII, nr 29, lk 113–116; 24. VII, nr 30, lk 118–120; 31. VII, nr 31, lk 121–124.
- Dinsbergs, Ernests 1863.** Jauka rīme par skolu. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Dinsbergs, Ernests 1868.** Jauka rīme par skolu. 2. tr. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Dinsbergs, Ernests; Reinbergs, Mārcis 1865.** Rīga jeb ziņģe par Rīgu un viņas dzīvi. Rīga: E. Plates.
- Dinsbergs, Ernests; Reinbergs, Mārcis 2017.** Rīga jeb ziņģe par Rīgu un viņas dzīvi. Rīga: Biedrība „Atvērtās krātuves”.
- Eggink, Johann Leberecht 1834.** Aleksanders tas Pirmajs atlaiž Latviešu un Igaunu zemniekus par brīviem. – Tas Latviešu Ļaužu Draugs 27. XII, nr 52: Lisa.
- Elverfeld, Karl Gotthard 1804.** Tā dzimšanas diena. – Līgsmības grāmata. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls, lk 142–173.
- Elverfeld, Karl Gotthard 1806.** Nachricht an das Publikum, über einen blinden lettischen Dichter. – Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Rußland, kd 3, nr 9, lk 133–141.
- Elverfeld, Karl Gotthard 1807.** Lettisches *Te Deum* auf den Frieden. – Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Rußland, kd 6, nr 44, lk 292–299.
- Grudule, Māra 2023.** The transition from song to poetry in Latvian literature in the second half of the 19th century. – Interlitteraria, kd 28, nr 1, lk 49–63.
<https://doi.org/10.12697/IL.2023.28.1.5>
- Hugenberger, Karl 1838a.** Skolas dziesma. – Latviešu Avīzes 10. XI, nr 45, lk 195.
- Hugenberger, Karl 1838b.** Dziesma, kad skolu iesvētī. Skolas dziesma. Skolas vakara dziesma. – Latviešu Avīzes 17. XI, nr 46, lk 198–199.
- Huhn, Gotthard Friedrich Christian 1806.** Pēc priekšā lasītu visaugstāku vārdišku pasludināšanu no 3šās dienas decembra mēneša 1806tā gada no sprediķa krēsla draudzei pie sirds liekams. Jelgava: [Kurzemes Gubernas valde].

- Häntzschel, Günter 1971.** Nachwort. – Rudolph Zacharias Becker, *Mildheimisches Liederbuch*. Faksimiledruck nach der Ausgabe von 1815. Stuttgart: Metzler, lk 1*–37*.
- Indriķis 1822a** = Indriķis no Apriķes, No Jelgavas. Kāda dziesma uz iesākšanu no paskubināšanas tās brīvības. – *Latviešu Avīzes* 16. XI, nr 46, lk [1–2].
- Indriķis 1822b** = Indriķis no Apriķes, No Jelgavas [Brīvēstības precības]. – *Latviešu Avīzes* 28. XII, nr 52, lk [1–2].
- Jēkabsons, Ēriks 2022.** *Latviešu virsnieki Krievijas impērijas armijā. 19. gadsimta otrā puse – 1914. gads.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Johansons, Andrejs 1967.** *Vētrīgas ziņģu grāmata.* Bruklina: Grāmatu Draugs.
- Kalnietis 1782** = Jēkabs Kalnieša, *Dziesmu grāmata.* Kāsikiri. Latvijas Nacionālais Vēstures muzejs, VN 13579.
- Launitz, Christian Friedrich 1819.** No brīvēstības un viņas iecelšanas Kurzemē. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Līvontāls, Ansis 1833.** Bezvainība. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 25. VIII, nr 34, lk 135–136.
- Līvontāls, Ansis 1835a.** Trīs dziesmas par jaunu zaldātu būšanu. I. Dziesmiņa, kad uz rekrūšu lozēšanu iet. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 19. IX, nr 38, lk 152; *Latviešu Avīzes* 10. X, nr 41, lk 163.
- Līvontāls, Ansis 1835b.** II. Jauna zaldāta šķiršana. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 3. X, nr 40, lk 160; *Latviešu Avīzes* 24. X, nr 43, lk 171.
- Līvontāls, Ansis 1835c.** III. Jauna zaldāta dziesmiņa. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 17. X, nr 42, lk 168; *Latviešu Avīzes* 7. XI, nr 45, lk 178–179.
- Līvontāls, Ansis 1839.** Domas jaunā baznīcas gadā. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 30. XI, nr 48, lk 3–4.
- Līvontāls, Ansis 1840.** Uz Gūtenberga piemiņu. – *Latviešu Avīzes* 25. IV, nr 17, lk 67–68.
- Martin, Henri-Jean 1994.** *The History and Power of Writing.* Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Ong, Walter J. 2002.** *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word. (New Accents.)* London–New York: Routledge.
- Peitāns, Emīls Voldemārs 1884.** Mūsu lasītājiem! – *Latviešu Avīzes* 11. IV, nr 15, lk [1].
- Plakans, Andrejs 1996.** Rusifikācijas politika: latvieši. 1855.–1914. gads. – *Latvijas Vēstures institūta žurnāls*, nr 2, lk 107–132.
- Reinbergs, Mārcis 1860.** Rīga. – *Mājas Viesis* 4. IV, nr 14, lk 110–112; 11. VII, nr 28, lk 222–224.
- Schulz, Liebegott Otto Konrad 1838a.** Svētas dziesmas, skolā dziedamas. – *Latviešu Avīzes* 16. VI, nr 24, lk 99; 23. VI, nr 25, lk 102–103; 7. VII, nr 27, lk 111; 14. VII, nr 28, lk 114–115; 21. VII, nr 29, lk 118–119; 29. VII, nr 30, lk 122–123; 4. VIII, nr 31, lk 126–128; 11. VIII, nr 32, lk 131; 1. IX, nr 35, lk 145–146; 22. IX, nr 38, lk 158–159; 20. X, nr 42, lk 179–180.
- Schulz, Liebegott Otto Konrad 1838b.** Vēca zemnieka domas ziedu mēnesī 1838. – *Latviešu Avīzes* 30. VI, nr 26, lk 105–107.
- Schönberg, Ernst Ferdinand; Vieting, Matthies 1856.** Kabatas grāmātiņa ar daudz lustīgām ziņģēm. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Schönberg, Ernst Ferdinand; Vieting, Matthies 1884.** Kabatas grāmātiņa ar daudz lustīgām ziņģēm. 6. tr. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.

- Stender, Gotthard Friedrich 1774.** Jaunas ziņģes pēc jaukām meldeijām par gudru izlustēšanu. Jelgava–Aisputte: J. F. Hinz.
- Stender, Gotthard Friedrich 1783.** Ziņģu lustes I. Jelgava: J. F. Stefenhāgens.
- Stender, Gotthard Friedrich 1789.** Ziņģu lustes. Otrā daļa. Jelgava: J. F. Stefenhāgens.
- Svarāne, Melita 1994.** Latviešu rekrūtis cara armijā 19. gadsimtā. – Latvijas Vēstures institūta žurnāls, nr 3, lk 56–73.
- Taterka, Thomas 2012.** Das Volk und die Völker. Grundzüge deutscher Volksaufklärung unter Letten und Esten in den russischen Ostseeprovinzen Livland, Kurland und Estland (1760–1840). – Volksbildung durch Lesestoffe im 18. und 19. Jahrhundert. Voraussetzungen – Medien – Topographie. (Philanthropismus und populäre Aufklärung 5. Presse und Geschichte – Neue Beiträge 68.) Toim Reinhart Siegert, Peter Hoare, Peter Vodosek. Bremen: edition lumière, lk 323–355.
- Tiedemann, Paul 1821.** Tam žēligam Kungam Ģenerālgubernatoram Marķīz Pauluči. Rīga: Wilhelm Ferdinand Häcker.
- Tölle, Ursula 1994.** Rudolph Zacharias Becker: Versuche der Volksaufklärung im 18. Jahrhundert in Deutschland. (Internationale Hochschulschriften 124.) Münster–New York: Waxmann.
- Vieting, Matthies 1824.** Latviešu priecās dziesma zu to 30tu august mēneša dienu. – Latviešu Avīzes 4. IX, nr 36, lk [1].
- Vieting, Matthies 1830.** Latviešu priecās dziesma uz to 30tu augusta mēneša dienu. – Latviešu Avīzes 11. IX, nr 37, lk [3–4].
- Vieting, Matthies 1846.** Dziesma uz brīvlaišanas dienu (30tā august). – Latviešu Avīzes 19. IX, nr 38, lk 151.
- Weissert, Gottfried 1966.** Das Mildheimische Liederbuch: Studien zur volkspädagogischen Literatur der Aufklärung. (Volksleben 15.) Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde E. V.
- Welsch, Wolfgang 1996.** Grenzgänge der Ästhetik. (Reclams Universal-Bibliothek.) Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Māra Grudule (snd 1963), PhD, Lāti Ūlikooli vanemteadur ja professor (Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV-1050), mara.grudule@latnet.lv

Secular songs as information-sharing devices and tools of education during the peasant Enlightenment

Keywords: song, popular Enlightenment, Napoleonic Wars, recruitment, abolition of serfdom, schooling and education

The written and oral culture of the Baltic indigenous peoples underwent gradual changes in the late 18th and 19th centuries. According to Wolfgang Welsch, vision is linked with knowledge and science, while hearing relates to faith and religion (Welsch 1996: 248) – this distinction shaped the interaction between oral and writ-

ten culture. Among Baltic peasants, oral culture remained dominant until the mid-19th century, with the German clergy continuing to control the information space despite ongoing social change. During the Enlightenment, secular Latvian literature began to emerge. Gotthard Friedrich Stender (1714–1796), a German pastor from Kurzeme, laid the foundation for Latvian secular prose, poetry, and popular science literature. However, his songs, the so-called *ziņģes*, proved more influential than his prose. The songs combine entertainment with moral instruction on drinking, social harmony, and education. Around the turn of the 19th century, major transformations occurred: the territory of present-day Latvia was incorporated into the Russian Empire, Napoleon's campaigns threatened the region, serfdom was abolished, and a Latvian school network was created. The public demanded information, which was shared through church sermons and, from the 1820s onward, through Latvian newspapers. Supported by Baltic German pastors, the first generation of Latvian intellectuals emerged. By the 1830s, they actively sought to merge oral and written traditions, adapting elements of the Baltic Germans' peasant Enlightenment project for the purposes of the Latvian national awakening. This paper examines how three key events of the early 19th century – Napoleon's campaigns and Latvian recruitment into the Russian army, the abolition of serfdom, and the rise of Latvian schools – were reflected in Latvian songs. It analyzes songs published in Latvian newspapers, in books, and on flyers, and it explores the differing perspectives of Baltic Germans and Latvians.

Māra Grudule (b. 1963), PhD, University of Latvia, senior researcher, professor (Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV 1050), mara.grudule@latnet.lv

Pudemeid baltisakslaste igapäevasest kirjalikust eesti keelest XVIII–XX sajandil

REET BENDER

Selle artikli pealkiri võiks olla ka „pudemete pudemeid”, sest baltisakslaste igapäevase eesti keele kirjanekute teema on kauniste uurimata ning paljuski tulevad need pudemed päevavalgele juhu- või kaasuvate leidudena ja on päevavalgele tooja nägu, sõltudes uurija teemadest ja allikatest. Tutvustan ja käsitlen leide, mis siinkirjutaja ette on sattunud. Ühtlasi teen katse neid süstematiseerida ning ajaliselt järjestusse seada.

Kirjanduslikku mitmekeelsust on uuritud mitmel puhul. Ajalises vaates ülevaatliku pildi Baltikumis toimunud ja toimuvast leiab 2023. aastal ilmunud ajakirja *Journal of Baltic Studies* erinumbrist „Entangled languages in the poetry of the Baltic countries” („Põimunud keeled Baltimaade luules” (kd 54, nr 4)), mille toimetajaks oli Liina Lukas. Baltisakslaste harrastatud poolsaksakeelset ehk makaroonilist luulet käsitleti nii karnevalilikkuse kui ka identiteedikandjaks kujunemise võtmes (Aabrams 2023; Bender 2023). Varasematest baltisaksa makaroonilise luule käsitlustest tuleb esile tõsta Ilse Lehist (2000 [1965]) ja Maie Kalda (2000) kirjutatud. Uuritud on ka mitmekeelsuse tõlkimise viise baltisaksa kirjanduse eestindustes (Verschik, Saagpakk 2023) ja mitmekeelsuse ilminguid baltisaksa anekdootides (Jänes 2024).

Baltikumi ajaloolise kirjandus- ja kultuurivälja mitmekeelsusest lähtub, katsudes seda ühiselt ja läbipõimitult esitada, ka kaheksaköitelisena kavandatud Balti kirjakuultuuri ajalugu. Sellest on praeguseks jõudnud ilmuda esimene osa (Lukas 2021), järgmised on peagi tulekul. Toonasel mitmekeelsel kirjandusväljal ei märkinud keeled „mitte esmajoones rahvuslikke, vaid pigem stilistilisi vahekordi: kirjakuultuuri kõrgstiilne osa oli saksakeelne, madalstiilne osa eesti- ja lätikeelne” (Undusk 2011: 561) ja „kui eestlased tahtsid pöörduda haritud publiku poole, siis kirjutasi nad enamasti saksa keeles, kui sakslased kirjutasi harimata rahvale, siis tegid nad seda eesti või läti keeles”, mis tähendas, et „kohalik saksa- ja eestikeelne kirjandus toimisid ühe ja sellesama kultuurimälu vahendusel, ehkki erinevate funktsionaalsete rõhkudega, ning et ka tänase eesti kirjanduse mälu on oma vanemas osas suuresti saksakeelne” (Undusk 2008: 94).

Selle artikli eesmärk ei ole siiski suhestuda kirjandusliku mitmekeelsuse alase diskussiooniga, vaid vaadelda kultuurilooliselt baltisakslaste suulise ja argikasutuses olnud eesti keele kirjalikule kujule jõudnud kajastusi, nagu need nähtuvad paljuski juhuleidudena eri allikates. Ühtlasi on lootus tuua käibesse unustatud autoreid ja allikaid ning ärgitada teisi uurijaid samalaadseid kõrval- ja juhuleide esitlema. Nii võiks tekkida täielikum pilt omaaegsest eri rahvusgruppide läbikäimisest. Siegfried von Vegesacki „Balti tragöödiast” (2009 [1935]) tuntud klaasseina kujund, mis

eristas eri rahvusi ja seisusi, oli loomult rohkem klaassõel, millest mahtus läbi hulganisti kultuurilisi ja keelelisi laene, nii et argieluliste kontaktide hulk oli tihe ja mitmekesine. Ja nagu nendib Jaan Undusk „Balti tragöödia” eestikeelse tõlke saateesises, tuleks Vegesacki lugemise järel lugeda temaga populaarsuselt ja teoste tüseduselt võrreldava XIX sajandi baltisaksa kirjamehe Theodor Hermann Panteniuse romaani „Üksi ja vaba” („Allein und frei”, 1875, e k 1910–1911): „Mõlemas teoses mängivad tähtsat rolli lätlased, Panteniusel kui võimalikud elu- ja koostööpartnerid, Vegesackil kui seisusliku „klaasseinaga” eraldatud kodukari. Võetagu pärast Vegesacki ette vana Pantenius ning baltisaksa maailmapildi kaks poolust saavad paika.” (Undusk 2009)

Pudemeid eesti keele omandamisest baltisakslastel

See, et igapäevases sfääris pruukisid baltisakslased ka maakeelt, on teada erinevatest uurimustest (vrd Wilhelmi 2008: 128–129; Whelan 1999: 167) ja näiteid selle suulise kasutamise kohta leiab uuemast ja vanemast ajast rohkelt. Ühelt poolt oli tegu maakeele ehk eesti *resp.* läti keele kasutamisega igapäevases suhtluses, teisalt aga kohalikest keeltest pärinevate laenude ja tsitaatsõnadega, mida balti „keeltepaabelis” (Bender 2021) ka saksakeelsesesse kõnmesse pikiti. Ühe katuse all elasid erinevad seisused ning ka keeled ja rahvad ja toimis situatiivne funktsionaalne mitmekeelsus. Ilmselt tuntuim sellekohane näide on Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupeli nending: „Nii võib vahel maaoludes kuulda koguni isikuid, kes mitte pööbli hulka, vaid kogunisti õpetlaste klassi kuuluvad, ütlemas: „er fuhr mit einem W a n k e r in den K a s i k u m M a r j a d z u sammeln.”” (Hupel 1795: XIX).

Sakste lapsed omandasid, viibides esimestel eluaastatel palju kohalikest teenijate seas, esimese keele, nn ammede keelena (sks *Ammensprache*) eesti *resp.* läti keele. XVIII ja XIX sajandil oli valdav praktika, mille kohaselt ülemkihi naised küll sünnitasid lapsed, kuid nende eest hoolitsemine imiku- ja väikelapsepõlves oli rohkem teenijaskonna ülesanne (vrd Plath 2011: 154). Visamalt säilis selline komme aadli seas, seevastu kodanlikus miljöös ja linlikus keskkonnas kadus see järk-järgult XX sajandi alguses. Siiski oli teenijate olemasolu vähegi järjel olevates perekondades tavaline. Selline loomulikult vältimatu keeleõpe polnud eesmärgistatud, vaid jootus elukeskkonnast – eesti keele alal omandati eesti keel, läti keele alal läti keel. Ja kui juhtuti elama Peterburis, siis oli esimeseks keeleks tihti vene keel. Balti pastorisuguvõsast pärineva ja Peterburis sündinud Ingeborg Kentmanni (1916–1989) esimesteks keelteks olid kodune saksa ja lapsehoidja vene keel, sellal kui tema sajandi alguses veel Eestimaal sündinud vanemal õel-vennal konkureerisid omavahel saksa ja eesti keel:

Kui Ruth hakkas rääkima, õppis ta ära mõlemad keeled korraga – vanematega rääkis ta saksa keeles, teenijatega eesti keeles. Tema eeskujust nakatunult harjus nüüd ka Hans oma emakeelt omandama, siiski kippus ta ikka veel meelsasti eesti keeles kõnema. (Kentmann 1980: 31)

Teenijate keskel veedetud põnnipõlvele järgnesid aastad koduõpetajate käe all. Sellise lapsest peale valitseva mitme keele ristumise klassikaliseks kirjanduslikuks kajastuseks ja kokkuvõtteks on Teise maailmasõja järgse Saksa kirjanduse ühe edukaima naisautori, Tartus sündinud Else Hueck-Dehio (vt tema kohta: Schilling 2020) tuntud jutustus „Topsy’s sonderbare Liebesgeschichte” („Topsy iseäralik armulugu”).

Esialgu kasvas Topsy oma vanemate mõisas nii, nagu lugematud noored tütarlapsed tol ajal kasvanud olid. Eesti lapsehoidja äiutas teda oma prinkidel käsivartel esimesesse unedesse. Poolsaksa bonne harjas tal juukseid ja pesi tal käed, kui teda liivahunnikus mängimast lõunale kutsuti. Bonne kuivatas ka ta pisarad, kui tema suured vennad jälle kord ponide seljas „seitsme mäe ja mere taha” minema ratsutasid, pööramata tähelepanu käed õieli ahastavale tagatipsule. Siis tuli saksa guvernant, preili Magnus, kes tõsiduse ja rangusega Topsy hariduse nimel vaeva nägi, talle käesuudlemist ja teisi hästikasvatatud lapsele kohaseid viisakaid kombeid õpetas. [...] Lõpuks tuli veel *mademoiselle* Šveitsist, parleeris prantsuse keeli nagu vidistav aedlehelind, keeras endale õhtuti papiljotid ümber pisikese tumedajuukselise pea ja lõhnas ainuomaselt maikellukeste järele. (Hueck-Dehio 1956: 6–7).

Sellise keeleliselt kireva keskkonna ilmestamiseks on autor teksti lisanud ka paar markeeringut: peale prantsuskeelse *mademoiselle*’i ja baltisaksa keelepruugile omase, nn vanaisadeaegsele prantsuse keelemõju markeeriva verbi *parlieren* (vrd Bender 2021: 54) esineb tekstis ka pere noorimat tähistav eestilaenuline *Tagga-tips*. Kujul *Tagatip* on see olemas 1987 ilmunud Berend von Nottbecki sõnastikus „1001 Wort Baltisch” (Nottbeck 1987: 90), tähendades pere pesamuna, sõna oli olnud tuntud Eesti- ja Liivimaal ehk siis eesti keele alal. Olemas on see aga kohati praegugi – veel ka Baltikumis sündinud või sõjajärgsete baltisaksa põlvkondade koduses keeekasutuses. Nottbecki väike sõnastik (103 lk), mis kajastab viimase Baltikumis üles kasvanud baltisakslaste põlvkonna kõnekeelt, ei pretendeeri küll ilmtingimata teaduslikule täpsusele ja sealt võib leida ka kohati kaheldavaid etümoloogiaid. Ometi annab see ühisloomelise – „kaastööliste nimekiri nõuaks eraldi raamatut” (Nottbeck 1987: 13) – pildistuse Teise maailmasõja eelsest baltisaksa keelepruugist. Nottbeck iseloomustab oma kogumikku „kadunud aja ja kaduva keelelise eripära meenutamise leksikaalse festivalina”, nentides, et see keelepruuk pole muidugi enam kommunikatsioonivahend. Sõnastiku tekkimise ajendiks olnud tema sõnul aga „juhuslik, osaliselt amüseeritud, osaliselt nostalgiline tuju lasta meie kunagisel kõnekeelel selle skurriilsetes ja õrnades, markantsete ja võõrapäraselt tuttavates väljendites taas ilmuda” (Nottbeck 1987: 5). Nottbeck nendib ka eesti, läti ja vene lapsehoidjate mõju, mille tulemusena tekkis „muidugi hulk originaalseid uusi sõnu” – mis aga jäid pigem lastekeelde ja jõudsid harvem üldisesse kõnekeelde välja, kuid „kunas ja kus nii läks, on keeruline välja selgitada” (Nottbeck 1987: 11). Sõna *Tagatip* või *Tagga-tips* näikse aga olevat üks neist, mis jõudis üldisesse kõnekeelde.

Et ilukirjandusliku üldistuse alusmüüri nõnda loodetavasti suurema tõeväärtusega toestada, võiks ülaltoodud ilukirjandusliku mitme keele ristkasutuse

näite kõrvale sobida ka üks memuaarne tagasivaade lapsepõlve keeleolukordadele, nagu neid on meenutanud Järvakandi mõisaomaniku pojana kasvanud baltisaksa kirjanik Otto von Taube (1879–1973):

Ma mäletan veel aega, kui ma veel täiesti teenijate seas elasin, nõnda et eesti keel oli mulle kodusem kui saksa keel. Lisaks vanale lapsehoidjale tegeles minuga eriti üks blond teenijatüdruk Madli (Magdalena); ta oli noor ja värske; veel praegugi seisab ta mu silme ees roosa kleidi ja mitmes reas kuldpruunide klaashelmestega kaela ümber. Mulle ta meeldis, kuna ta oli lõbus ja oskas mind hästi lõbustada. Hiljem jäi eesti keel mulle võõramaks, siiski on mul veel meeles, kuidas ma juba palju suuremana koos ühe paljasjalgse linalakast eesti poisiga majast mitte kaugel oleval karjamaal, kus kasvasid ka lepad, lammaste järel jooksin ja mängisin. Ma justkui mäletaksin, et ta oli Pepiku talust ja oli mu piimavend. Veel enne kolmeseks saamist võtsid mu vanemad majja minu kasvatajaks preili Christophi, pastoritütret. [...] Mulle tundus ta võrreldes mu varasema ümbrusega rangena, küllap olin ka nõrduinud, et ei täitnud igat mu soovi, nagu mind hellitavad teenijad, hoidja ja muu teenijaskond. Ta suhtus minusse teatava põhimõttelisusega, ning minu „kroonprintsipositsioon” majas teda ei kõigutanud. (Taube 1944: 9)

Sellise isikliku idüllil tulemustele koolipingis andis oma üsna karmi hinnangu aga Kuramaal Liibavis sündinud, Miitavis gümnaasiumi lõpetanud, Liivimaal Tartus ülikoolis filoloogiat õppinud ja kõigis kolmes provintsis kooliõpetaja ning -juhatajana tegutsenud Carl Hoheisel (1823–1877). Ta otsis oma laia pedagoogilise kogemuse pealt ja kaunistest puristlikust vaimust kantuna selgitust olukorrale, kus Balti provintside os

hulk Saksamaal täiesti üldiselt teatud ja tuntud sõnu, kõnekäände ja väljendeid [...] peaaegu täiesti tundmatud või – juhul kui mõni haritud inimene on nende peale mõnes Saksamaal välja antud saksakeelses raamatus sattunud ja konteksti järgi neist aru saanud – meil mitte kasutusel või mitte levinud, nõnda et näiteks kooliõpetajal tuleb koolis selleks, et loetud tekstist üldse aru saadaks, esmalt hulk saksakeelseid sõnu ära seletada. (Hoheisel 1860: 5)

Ta põhjendab baltisaksa keelepruugile omast võõrsõnalembust saksa keele vähese oskusega:

Siinne sakslane tunneb end saksa keele nii lõputult rikka keelevaramu vaid üsnagi väikeses osas kodus olevat, mistõttu ta tarbetult nii tihti haarab võõrsõna järele, [...] mis, pärinegu see siis prantsuse, vene, ladina või ka eesti või läti keelest, on talle tuttavam ja suupärasem kui sellele vastav saksakeelne sõna (Hoheisel 1860: 5).

Baltisakslaste vähene saksa keele oskus tulenenud Hoheiseli arvates ühelt poolt isoleeritud geograafilisest asendist, teisalt aga pidevast kokkupuutest teiste keeltega, mistõttu korraloomine kooli keeletundides olevat keeruline, kui mitte võimata:

Balti lapsed ei õpi esimese keelena mitte saksa keelt, vaid hoopis eesti ja läti keelt teenijaskonnalt, hiljem õpetatakse lastele prantsuse keelt. [...] Teisalt on sakslased maakeeltest sisse piiratud – ja nii mõnigi haritud sakslane ise, näiteks kirikuõpetaja, on juba oma ameti poolest sunnitud oma elus palju rohkem eesti või läti kui saksa keelt rääkima ja kuulma. Lisaks tuleb veel vene keel, mis samuti ja mitte väikest mõju meie emakeelele avaldab. Sakslased Baltikumis ei oska ühtegi keelt õigesti, [...] kõige vähem õpitakse siin emakeelt põhjalikult ja õigesti ning enamik kõneleb elu otsa saksa keelt sama valesti ja viletsasti nagu prantsuse keelt, eesti või läti keelest rääkimata. [...] Meie noorsoo seas valitseb tõeline Paabeli segadus, kus kool vaid suurima vaevaga suudab mingil määral korda luua, kuid mida vaid harva on võimalik täiesti kõrvaldada. (Hoheisel 1860: 3–5)

Eesti keele mõju pidas Hoheisel millegipärast hullemaks kui läti keele oma – ja seda mõju olevat baltisakslaste keeles enim eest leida Eestimaa provintsis, põhjuseks geograafia ning ajalugu. Võimalik, et põhjuseks oli sakslaste väiksem arv eesti keele alal, mistõttu mõjud olid suuremad. Võõrmõjude poolest teisel kohal olnud Hoheiseli järgi igatahes Kuramaa, mis piirnes Ida-Preisimaaga, kus „kõneldakse kõige inetumat saksa keele dialekti”, ja Leedu aladega, kus „haritute seas saksa element pea täielikult kaob”. Puhtaima keelega provintsi tiitli pälvis Hoheiseli (1860: 6) arvates Liivimaa – ehkki selle põhjaosagi asus ju eesti keele mõjualas.

Akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanngi nentis, et üsna vähesed sakslased mõistavad õigesti kõneleda, ning tunnistas endagi libastumisi, vähemalt suulises kõnes:

Isegi kohalike saksa literaatide seas pole palju neid, kes näiteks „bringen” ja „holen”, „stellen“, „setzen” ja „legen” – „herum” ja „umher”¹ ning mõnda muudki alati õigesti kasutaksid. Ka ma ise ei julge ennastki nende väheste hulka rehkendada, vähemasti mitte s u u l i s e s kõnes, kus kõrv on igapäevase vigadesumina peale tõntsiks jäänud ja vähem tähele paneb, kui paremini treenitud silm kirjaliku keele puhul. (Wiedemann 1854: 94)

Hoheiseli traktaadi ilmunise aastal Tallinna toomkooli saksa keele ja usuõpetajaks saanud riigisakslane Carl Sallmann (1837–1904), kes kuni 1886. aastani völdanud koolitöö kõrvalt võttis pika perioodi kestel uurimise alla Balti provintside saksa keele grammatika ja leksika (Sallmann 1872, 1873, 1877, 1880, 1887), vormistades oma vaatlustulemused ka doktoritööks, leidis seevastu baltisaksa keele olevat „omapärase, terve, värske, täies lehes oleva oksa saksa keelepuul”, mis polevat aga siiski tingitud „soodsatest oludest, vaid pigem [...] saksa loomu ja hariduse tublist ning sitkest jõust”. Samas ei leia ta, et kohalikud omapärad, mida ta dialektiks nimetab, „puudulikud või kogunisti vigased” olla võiksid, sest omapära olevat alati „märk jõust”. Küll pidavat aga keeleõpetajate ülesandeks koolides olema hoolitseda selle eest, et „püsiks õige vahekord dialekti ja raamatukeele vahel” (Sallmann 1880: 5–8).

¹ 'tooma'; 'panema'; 'ringi' erinevate tähendus- ja stiilinüanssidega.

Eestimaa sakslaste suulise keelekasutuse enesestmõistetavat kirevust möönab ka Taube ja kõneleb vaevast selle tasandamisel, nimetades oma koduõpetaja ühe õppe-meetodina vendade Grimmide muinasjuttude ümberjutustamist:

Meie Tallinna linnakodanike saksa keel kubises alamsaksa ja eesti päritolu sõnadest, valitses piiritu lugupidamatus artikli suhtes ja kõik eestimaalaste häälduse eripärad torkasid veel tugevamalt esile, kui seda aadli ja literaatide – nii kutsuti meil ülikooli-haridusega kodanlasi – keeles kuulda võis. [...] Meie kohaliku kõnepruugi vead roogiti kõik välja, eestimaalaste poolt nii meeleldi „allaneelatud” sõnalõpud tuli kuuldavalt välja hääldada. Me ei tohtinud öelda *Grabn*, vaid *Graben*, *Vogl*, vaid *Vogel*. Võimalikult riigisaksapäraselt tuli hääldada *ei* ja *eu*, taunimisväärne oli öelda *Eijer* – aga mitte *Eier*, ja *Feujer* – mitte *Feuer* [...] Ei tohtinud langeda artikliteta eesti keelde, öelda *Sonne schien* või *Wolf sprach*, vaid *die Sonne schien* ja *der Wolf sprach*. (Taube 1944: 163)²

Kuid kohaliku keele oskust peeti enesestmõistetavaks ka teenijate vaates ja ehk kangemaltki ja kauem kui sakste omas. Kui väikelapsena Eestisse jõudnud Ingeborg Kentmann esialgu eesti keele mitteoskamise pärast teenijate naeru alla sattus, siis meenutab mitteaadlikust mõisaomaniku järeltulija Ernst Turmann (1892–1976) oma perekonna faktootumi, vana lapsehoidja Anne kognitiivset dissonantsi uute aegade järgnevalt:

Astunud 16-aastasena mu vanavanemate teenistusse, anti ta hiljem mu emale kaasa, toeks noorele kogenematule abielunaisele. Anne elas meie majas igivanaks, omandades aina enam privileeeritud seisundit. Tal oli koguni oma tuba, mida tal ei tarvitsenud teiste teenijatega jagada. Isegi ema, kes oli harjunud oma suurt majapidamist küllaltki autoritaarselt juhtima, tundis Anne ees teatud respekti. Aeg-ajalt tavatses vana Anne kööki inspekteerida ja pottidesse kiigata, seejuures enamasti täheldades, et me sööme liiga rikkalikult. Tema kriitika väljendus tavaliselt küsimuses: „Kas täna on külalisi oodata?” Seejuures ei olnud söök tänapäeva mõõdupuu järgi sugugi rikkalik, pigem võinuks seda nimetada tagasihoidlikuks. Ka muus osas tuli ette nii mõndagi, mis Anne tunduvalt vanema maailmapildiga kokku ei sobinud. Nii ei suutnud ta näiteks mõista, et mu vanema venna lapsed, kes elasid Peterburis, ei rääkinud eesti keelt. „Millal õpetatakse lastele selgeks keel, mida kõik lapsed mõistavad?” oli tema pidev etteheide. Tema põlvkonnale oli eesti keel „maakeel”, mõistetav kõigile sellel maal. Kes seda ei osanud, oli võõras. Anne on maetud meie suguvõsa hauaplatsile Tallinnas. (Turmann 1992: 7)

² Tähendused eesti keeles vastavalt: 'kraav', 'lind', 'munad', 'tuli', 'päike paistis', 'hunt ütles'.

Suulise keele kirjaliku kasutuse süstemaatikast – pudemepõhiselt

Milline võinuks olla baltisakslaste igapäevane eesti (või ka läti) keel kirjalikul kujul? Mis laadi tekstiga võis olla tegu? Kes kellele, miks ja mida kirjutas: kas sakslane sakslasele või kellelegi kolmandale või sakslane eestlasele? Suulise kõne näidete põhjal söandan väita, et valdavalt võis tegu olla isikliku ja argisuhtluse kontekstiga osana Balti provintsidest tavaks olnud funktsionaalsest ja situatiivsest mitmekeelsusest. Pigem esindavad sellised varasemad kasutusnäited argisuhtluse konteksti – niipalju, kui seda mulle on ette sattunud. Kuna see on vähe uuritud teema, ei saa aga väita, et neid ja teiselaadilisi tekste poleks olemas või poleks olemas olnud, kuid muist on kindlasti veel üles leidmata või lähemalt käsitlemata. Ja kindlasti on küsimus ka säilimises: mis laadi tekstid ja paberid alles jäid, miks jäid või miks ei jäänud? Juhuslikku ja argist laadi kirjavahetust või kirjapanekuid pigem ei säilitatud või see ei säilinud. Kui isegi Otto von Taube esivanema itaaliakeelne kirjavahetus praktilise vajaduse ohvriks langes, mis siis rääkida veel eestikeelsete argikirjavahetuste pudemeist:

Samettoa suveks koipulbriga üle puistatud eesriided pannakse akende ja uste ette, kärbskaitsed võetakse kroonlühtrite ja vana kella ümbert ära, topeltaknad pannakse ette ja kleebitakse kinni. Sest siin maal ei avata talvel aknapooli kunagi, tuulutamiseks piisab klappaknast, mis tehakse igal hommikul igas toas ivakeseks ajaks lahti. Muidu kleebitakse aknad õhukindlalt kinni, kiti või kliisterdatud paberiribadega. Selleks lõigutakse vanu arveid, vanu kirju. Kahjuks sattus sel otstarbel – mu paberit põlgava vanaema otsusel – käärde alla ka vana härra von Staali itaaliakeelne kirjavahetus. Seeläbi kadus meie kõigi jaoks teadmine tema õpetatud ja ilmalike sidemete kohta Bolognaga. Õnneks jäi alles tema Šveitsi kirjavahetus, kuna see oli kirjutatud meile arusaadavates keeltes – prantsuse ja saksa keeles – ja oskasime seda seetõttu lugeda ning ka mu isa mõistis juba varakult selle väärtust hinnata, nii et see ei langenud vanaema käärde ohvriks. [...] Topeltakende vahedesse asetati külma vastu kaitseks vatipolstrid; meie neid muidugi kirevate paberlilledega ei kaunistanud, see-eest lebasid neil siin-seal surnud kärbsed, millega tuli lihtsalt leppida. Sisemistele aknalaudadele pandi seltskonnaruumides vateeritud polstrid, mis olid üle tõmmatud sama riidega kui istemööbel ruumis, neid kutsuti eestikeelse nimega „karrud”. (Taube 1944: 101)

Kust siis võiks leida baltisakslaste formuleeritud eestikeelseid pudemeid? Kui baltisaksa keelepruuki kirjalikul kujul leidub eelkõige erakirjavahetustes, ilukirjandustekstide dialoogipartiidest ja ajalehtede kuulutuskülgedel (vrd Masing 1923: 83), siis näikse teatud määral sama käivat ka nende kõneldud eesti keele kohta. Küsimus võiks olla aga ka: miks kasutati kohalikku maakeelt? Ja vastus võiks etteütavalt kõlada – vähemalt siinkirjutajani jõudnud näidete osas (lisaks lihtsalt vajadusele): esiteks **kohaliku koloriidi** ja **nostalgia** mõttes. Selle kohta leidub näiteid baltisaksa kirjandusest ja memuaristikast, eriti pärast Teist maailmasõda, kui see kandis peale teatava nostalgilisuse ka informeerivat rolli: kuidas meie maal vanasti elati. Teiseks kasutuslaks võiks olla olnud isiklik ja **omavaheline** kirjavahetus, soov omainimeste

vahel **koduselt suhelda**. Viimast toetab oletamisi paralleel ka alamsaksa keele või selle riismete kasutamise praktikaga, millele mitmete teiste ja hilisemate autorite kõrval viitab ka August Wilhelm Hupel, kirjutades: „Viimase paarikümne aastaga on alamsaksa keel küll väga moest läinud, kuid siiski kõneldakse seda tihti sadamalinnades, ka maal paljudes majapidamistes. Kes oma tuttavatega õige koduselt juttu puhuda tahab, kasutab selleks üsna tihti alamsaksa keelt.” (Hupel 1774: 147)

Kolmandaks kasutuspõhjuseks võiks olla mitte lihtsalt vajadus, vaid ka **tungiv vajadus või protesti märk, sala- või koodkeel**. Sala- või koodkeele märki kannavad endas näiteks baltisaksa üliõpilaskorporatsiooni Curonia kaks lipukirja, mis mõlemad on Kura maakeelsed ehk siis lätikeelsed ja toonases kirjaviisis: *Sirds Kursemneeka Gods* (sks *Das Herz ist des Kurländers Ehre* 'süda on kuramaalase au') ja *Tam draugam draugs* (sks *Dem Freunde Freund* 'sõbrale sõber'). Curonia ametlik asutamisaasta taasavatud Tartu ülikooli juures oli 1808. aasta, kuid lipukirjad olid vanemad ja sajandi esimestest aastatest, mil nii Jenas, Göttingenis kui ka Heidelbergis kuramaalased Curonia nime alla koondusid (Hiio 2007: 51–55). Saksa- või ladinakeelse lipukirja traditsiooni kõrval viitab lätikeelne lipukiri veelgi varasemale, XVIII sajandi keskpaigast Saksa maades levinud üliõpilasordude traditsioonile, mille organisatsioonilised eeskujud peitusid vabamüürluses (vrd Krause 1979: 43–48). Sellele lisandub neljandana kindlasti nii siin kui ka hiljemgi keele kui **ühendava elemendi** ühisosa rõhutav aspekt.

Pudemeid suulise keele kirjalikust kasutusest

Alljärgnevalt liigume ajas tagantpoolt ettepoole ülalnimetatud kategooriatesse kuuluvate näidete varal. Alustuseks ja XVIII sajandi eesti keele – ja nimelt kõnekeele kui kohaliku koloriidi suuliseks näiteks võiks olla eesti näitekirjanduse vundamenti kuuluv August von Kotzebue 1789. aastal ilmunud näidend „Isalik ootus” („Die väterliche Erwartung”, 1789). Selles näidendis kõlas väidetavalt esmakordselt lavalaudadel eesti keel. Weimarist pärit Kotzebue (1761–1819) enda eesti keele oskuse kohta siinkirjutajal andmed puuduvad, oletatud on aga, et nimetatud näidendi eestikeelsed tekstiosad valmisid koos Friedrich Gustav Arveliussega (1753–1806), kellega Kotzebue Tallinna Saksa Asjaarmastajate Teatri asju ajas. Igatahes on „Isalikus ootuses” mõlemast rahvusest tegelaste suus lehekülgede kaupa head igapäevast eesti keelt, mille on kirja pannud sakslased. Sealhulgas kõnelevad näidendis sujuvalt mõlemat keelt nii sakslastest kui ka eestlastest tegelaskujud.

Oli Kotzebue enda eesti keele oskusega, kuidas oli – ehkki oletamisi ta midagi mõistis –, kuid tema enda perekonnas ja lastetoas räägiti kindlasti ka eesti keelt. Tema kolm abikaasat olid kõik baltisaksa aadlidaamid ja töid eesti keele mingilgi tasemel endaga abiellu kaasa. Eesti keele kasutuse kohta intiimses koduses sfääris leidub näide Kotzebue ühe tütre, kolmandast abielust sündinud Wilhelmine (Mimi) von Krusensterni (1812–1851) kirjavahetuses oma ema, Friederike von Kotzebuega (snd Krusenstern, lahutatud von Kursell). Viite sellele leiab Mimi lapselapselapse Eva Pernederi koostatud käsikirjalisest raamatust oma esiemast, mis on koostatud

kirjavahetuste ja perekonnadokumentide põhjal. Mimi kirjavahetuses pereliikmete ja emaga leidub lisaks elukorralduslikele ja argiküsimustele ka palju viiteid enesetundele ja meeleoludele. Olles napilt 20-aastasena värske abielunaisena mehevane mate majapidamises Peterburis, igatseb Mimi kodu ja ema järele:

Tema tundeelu keeb üle, ka kuna ta päris ei suuda ületada distantssi uue, küll suguluses, kuid siiski seni tundmatu perekonnaga, siis pöördub ta, täis igatsust, oma ema poole. Ta vajab tema kehalist lähedust, tahaks tema „Kaisso“ olla. Nii nimetatakse Baltikumis ema süle, kui ta oma last kallistab ja enda vastu surub. See sõna kuulub baltisaksa lastetoa sõnavarasse, millele eesti hoidjad oma jälje jätsid. (Perneder 1990: 72)

See kodusust ja intiimsust taotlev *kaissu* ei kajastu veel küll „Baltisaksa sõnas-tikus“ (BSS), lähtudes selle praegustest allikatest, kuid sobitub teiste eestilaenuliste hellitussõnade loetellu, mis on jõudnud lastetoast laiemasse kõnekeelde ja mille kasutus on dokumenteeritud juba XVIII sajandist Johann Gotthelf Lindnerist (1762: 234) ja Johann Christoph Petrist (1802: 84) saadik, Hupelist rääkimata: *pai*, *pai(-)pai*, *pai(-)kindchen*, *paikind*, *paitöchterchen*, *paien* ~ *payen*, *bepaien*, *paichen*, *pailo* ~ *bailo*, *kullachen* ja *kulla*. Neist viimase kohta kirjutab Arvelius (1787: 14), et see sõna on „siinsete sakslaste juures juba peaaegu kodanikuõigused saanud“. Samasugust kodusust – mis hõlmab ka kulinaarset sfääri – toetab 2006. aastal läbi viidud küsitluse tulemusel (Bender 2008: 34–36) selgunud järjekordselt nn viimaste baltitsismide loend. Sulgudes on märgitud mainimiste arv 300 informandi seas ja eestikeelne tähendus: *Burkane* ~ *Borkane* (56, 'porgand'), *Pli(e)te*, *Plete*, *Pliite* (28, 'pliit'), *Span(n)*, *Solk-spann* (32, 'pang'), *Pratchen* ~ *Pratjen* (23, 'anekdoot, lugu'), *Goggelmoggel* (22, 'koogelmoogel'), *Pirogge* (21, 'pirukas'), *tilkern*, *tilku-tilku*, *es tilkst* (17, 'tilkuma'), *Sakuska* (17, 'sakuska'), *pliggern* (16, 'aasima, tõgama'), *solkern*, *solk*, *zolkern*, *solku-solku*, *Solkspann* (16, 'solkima', 'solgipang'), *Schaffrei* (13, 'sah-ver'), *Schmand* ~ *Schmant*, *Schmantbonbon* (12, 'koor', 'koorekomm'), *Kissel* ~ *Kissell* (10, 'kissell'), *Burke* (10, 'purk'), *Prüg(g)i* (9, 'prügi'), *Manna(brei)*, *Rosa Manna* ~ *Rosamanna* (8, 'mannapuder', 'roosamanna', 'mannavaht'), *Kur(r)at* (5, 'kurat'). Vähema esindatusega sõnu oli veelgi.

Eriti pärast Teist maailmasõda ilmunud baltisaksa ilukirjanduses ja memuaar-teostes esineb tihti eesti- ja lätikeelseid tsitaatsõnu, mis kannavad nostalgilist tähendus, edastavad kadunud kodumaad ilmestavat kohalikku koloriiti ja kokkuvõttes informeerivad lugejaid – paljudel puhkudel kirjutaja järeltulijaid, kellele tekst on suunatud – sellest, kuidas elu ennevanasti käis. Selliseid tekstinäiteid on palju, neid ka seletatakse lahti, andes muu hulgas tõlkeid. Alljärgnevalt paar sellekohast näidet. Hagudi mõisas kasvanud Leonhard von Krusenstjern (1873–1956) meenutab lapsepõlves mängimist kubjas Mihkel Kleinbergiga, lisades saksakeelsesse teksti mängu eestikeelse nimetuse ja ilmestades seekaudu mitmekeelset mõisakeskkonda XIX sajandi viimasel veerandil:

Ta oli alati väga kena meie, lastega, ja kui ta tuli üles papa juurde, ei jätnud me enne, kui ta polnud meile „Kiiga-Paua” teinud. See käis nii: ta võttis oma suure punase räti otsad kõvasti kahte kätte, meie istusime räti peale ja tema kiigutas meid mitu korda edasi tagasi, sinna juurde „Kiiga-paua” lauldes. (Krusenstjern 1979: 19)

Kui Mihkel Kleinbergi puhul võib arvata, et vestlus võis käia eesti keeles, siis järgmises näites, kus mõisa ilmub oma järjekordsel ringkäigul kerjus Pirgu Mart, toimus kogu vestlus eesti keeles ja essentsiaalsed repliigid on esitatud eestikeelseina:

Varasematel aegadel käis maad mööda ringi palju kerjuseid. Näiteks Pirgu Mart, uskumatult must, räbalais ja allakäinud inimene. [...] Kindlalt positsioonilt, ülevalt köögitrepi pealt jälgisime tema tegevust. Kuna ta aga levitas enda ümber metsikut haisu, hõikasime talle ülevalt ikka ja jälle: „Mart sa haiset.” Täieliku südamerahuga ja suutäit mäludes vastas ta seepeale: „Haisen jach.” See oli ainus vestlus, mis meil temaga oli, kuid see kordus ikka ja alati. (Krusenstjern 1979: 31)

Et Krusenstjern aga täiesti korralikult eesti keelt valdas, selgub teksti sõjaväe-teenistust kirjeldavast osast, kus ta 1893. aastal laatsaretis lamades vahendab kõrvalvoodis lamavat eestlasest sõdurit: „Laatsaretis minu kõrval lamas verinoor eesti poiss, kes sõnagi vene keelt ei osanud. Pidin talle kogu aeg tõlki mängima. Hiljem küsis poiss minu käest: „Kus küllast pois sa olet?” Ja kui ma talle seepeale vastasin, et ma olevat „moisniku poeg”, oleks ta peaaegu aukartusest ära surnud.” (Krusenstjern 1979: 80)

Seda, et keelt oskasid ka teised peale laste, kinnitab Tallinnas arsti pojana kasvanud Kurt von Wistinghauseni (1901) lugu Haapses suvitamisest, kus üks kohalik naine, Augu Leenu doktoriproua Dagmar Anna Hedwig von Wistinghausenile (sündinud von Ramm), südant kergendas, kasutades selleks lapsepõlves mõisas õpitud nn rituaalset sõnavara:

Armsa jumala kollektsiooni iseäranis kalliks objektiks tuli igaühel Augu Lenot arvata. Tema nimi tähendas: „august pärit Helene”, kuna tema juba mainitud väike onn paiknes luiteuurdes. Kas selline tagasihoidlik peavari ka Leno tegelik eluase oli, ei selgunud kunagi päris täpselt, kuna ta oma päritolu kohta silpigi ei lausunud. Kunagi ei lubanud ta meil heita pilku oma elupaika, mida ta suvel üldse tegelikult ei kasutanud. Augu Leno oli hommikul lihtsalt platsis ja kadus õhtul jälle. Nähtavasti magas ta kõrtsi pööningul, naabertalus või tallilakas. Kui me Haapsesse jõudsime, asus ta majaabilise kohale ja oli nii kaua, kui tema teeneid vajati. Kas sellel umbes viiekümneaastasel naisterahval ka kodanlik nimi oli, jäi selgusetuks. [...] Augu Leno ei olnud kuni 1912. aastani kordagi linnas käinud, ei olnud kunagi näinud trammi, autost rääkimata, ei suvatsenud elektrivalgusest, kui seda talle korra demonstreeriti, üldse midagi arvata, kuid sooritas kõiki praktilisi töid instinktiivse osavusega, seda alati pomina ning üminaga saates. [...] Ta ei olnud kunagi üheski koolis käinud, oli lapsepõlves aga mõisas mõned õuevormelid omandanud, mida ta mu emaga rääkides alati rituaalselt tarvitas. Oli tal midagi südamel, ilmus ta uksele, põlleots peos, et

„palun prauaga rääkida”. Kui majaproua oli vastanud „räki”, läks lahti pikk kirglik palaaver, millel tuli lasta tühjaks joosta, kuid mis tihti sisaldas kasutuskõlblikke soovitusi. Lõpu moodustas alati vormel: „Tänan prauat rääkimisse eest.” Temalt saime me, suure häbelikkuse ja keerutamise peale mõnda teada vanadest rahvakommetest, mis olid täiesti süütud, nagu näiteks jaaniöö pidamine, millest aga pastor ei tohtinud midagi teada. (Wistinghausen 1971: 105–106)

Taolist härraste juures asja ajamise kommet nimetab ka Krusenstjern: „Lõunapausi ajal või ka õhtuti tulid sulased või ka muu rahvas „juttule”, nagu seda nimetati” (Krusenstjern 1979: 103).

Eesti keele kasutamist tinginud tungiva vajaduse, salakeele ja protesti näited pärinevad Esimese maailmasõja ajast, mil sõja alates keelati Vene keisririigis järk-järgult ära saksa keele kasutamine avalikkuses ja kirjas. Baltisaksa sõnaraamatu koostaja Oskar Masingu abikaasa Isa Masing märkis oma päevikusse 16. detsembril 1914: „[---] tänasest on tänavanurkadel üleval teated, et poodides ja tänavail ei tohi enam saksa keelt kõnelda. Läksin just Tupikovi poodi ja juba mitte keegi ei saanud aru, kui juustu küsisin. Selline teguviis teeb meele kibedaks.” (Masing 16.12.1914) Tallinnas koges sama tänaval kirjanik Theophile von Bodisco:

Varsti ei tohtinud koguni tänaval enam saksa keelt rääkida. Kui ma ühel päeval Beatrice’iga nagu alati saksa keelt rääkisin, tuli üks kardavoi meie juurde ja ütles, et see on keelatud. Naersin ta esiti välja, aga tema oli täiesti tõsine. Ta tundis meid ja ütles, et ma pean teda uskuma. Ka lapsi viidi sellepärast politseisse, et nad olivat saksa keelt rääkinud. See tekitas sageli nõrdimust. Ma rääkisin lastega prantsuse keelt, aga Beatrice ei vastanud peaaegu üldse. Tal oli selle keele suhtes vastumeelsus, sest see oli „vaenlase keel”, tema meelest. Seetõttu ei osanud ta seda nii palju, kui oleks vaja olnud. Peagi ei tohtinud isegi kirjavahetust saksa keeles pidada. (Bodisco 2025: 307–308)

Nagu näha, kasutati eeldatava vene keele asemel prantsuse keelt, aga vajadusel ka eesti (ja kindlasti läti) keelt, nagu selgub mõnest säilinud näitest. Nii läkitas tsaarivõimude poolt ohtliku elemendina Siberisse asumisele saadetud Gustav von Pahlen 1916. aastal sugulastele Eestimaale kirja eesti keeles, kirjutades elust Siberis ning lahates majanduslikke küsimusi (Must 2016: 158). Eesti keeles – ja täpsemalt lõunaeesti murdes saatis Eestisse pojale kirja ka Jakob Hurda sakslasest lesk Jenny Hurt, kes elas Peterburis. Hurtade perekonna kirjavahetus on tervikuna saksakeelne, nimetatud kiri 29. jaanuarist 1916 on eestikeelne, 9. juulil 1917 öele kirjutatud kiri aga prantsuse keeles. Ilmselt polnud neid võimalik erateed pidi saata ja need tuli usaldada tsenseeritava tavaposti hooleks. (Hurt 1916, 1917)

Täiendava kood- ja salakeele rolli omandas eesti keel (*resp.* läti keel) pärast 1939. aasta *Umsiedlung*’it ja sõjajärgsel Saksamaal. Muidugi oldi ka varem eesti keelt kasutatud, kui oli soov, et kõrvalseisjad jutust aru ei saaks, või siis et rääkijaid Vene alama-tena venelasteks ei peetaks – mis oli baltisakslaste igipõline häda Saksamaal – või kui oli muud põhjust oma identiteeti varjata. 1851. aastal käisid Tartu tudengid Georg

ja Eduard von Oettingen koos oma nõo Victor von Strykiga suurel maailmareisil, viibides pea pool aastat Ameerikas. Reisiülevaates kirjutab tulevane Tartu ülikooli professor ja rektor Georg (Gori) von Oettingen Liverpoolis laevale asumist kirjeldades paraja annuse irooniaga järgmist:

Et olime unustanud endale kinni panna istekohad suurepärase auriku Asia salongis, pressiti meid selle viimasesse otsa, kuna olime aga kolmekesi, ei huvitanud meid eriti muu reisiseltskond, kes aga meie eesti keeles peetud konversatsiooni üle väga üllatunud oli, sellest sõnakestki mõistmata, ehkki olles ise pärit kõigist ilmakaartest. Eesti keeles rääkimisega oli meie jaoks seotud teatav eesmärk, mille põhjus – mul tuleb seda tunnistada – ei ole kõige meeldivam. Pean silmas meie rahvuse määramatust. Saksamaal oli igamees imestunud meid nii heas saksa keeles rääkimas kuuldes, kuid siiski ei tahtnud nad meid oma kaasmaalasteks pidada ja neil oli teatavas mõttes ka õigus. Kui seevastu mõni ameeriklane meid saksa keelt rääkimas kuuleb, peab ta meid sakslasteks. Enamikus Ühendriikide ingliskeelsetes osades peetakse sakslast vaeseks mehikeseks, kes tuleb Ameerikasse, et seal endale leiba teenida, ja keda seal samavõrra haletsetakse kui ka põlatakse. Sest mehe – ja kahjuks tihti ka ainsamaks – mõõduks on tema varandus. Venelases seevastu nähakse suurmaaomanikku ja tõesti peene haridusega džentelmeni, kes on harjunud liikuma kõrgseltskonnas. Nüüd kavatseme läbi Ühendriikide idaosa reisida venelastena, läbi lääneosa aga sakslastena, sest oleme aegamööda õppinud selle maailma eelarvamuste ja teadmatusega leppima. (Die drei Akademiker: 15)

Kood- ja salakeelena toimisid eesti (ja ka läti) keel baltisakslaste seas pärast Baltikumist lahkumist, levinud on lood selle kasutamisest jõulukinkide aruteluks, et lapsed aru ei saaks, või jootraha suuruse arutamiseks restoranis. Levinud on ka sissekukkumise süžee, kus arvatakse, et kõrvalseisja ju ometi aru ei saa, mida temast räägitakse. Ralf J. Siré on oma kogumikus „Balten in aller Welt” („Baltlased kogu maailmas”) toonud ära loo sõjajärgselt Saksamaalt, kus „Fairy v. St.”³ sõitis tuubil täis rongiga Nürnbergi, reisimoonaks kaasas potitais mannaputru. Olles sõjajärgsete kitsaste aegade kohta ootamatult heas kaalus, kuuleb ta rongis sööma asudes samas vagunis üht noort meest teisele eesti keeles ütlemas: „Vaata – se paks – juba tal on tarvis sööma!” Mõningase kohmetuse järel otsustab Fairy siiski uuesti sööma asuda, mille peale noormehed jätkavad konversatsiooni: „Vaata – se paks ei anna rahu! Tal on tõesti tarvis sööma!” Selle peale Fairy pöördub noormeeste poole ja vastab – samuti eesti keeles: „Kui se teid huvitab – mul on mannapudru ja suhkrut on mul ka!” Selle teate peale noormehed muidugi häbenevad ja vabandavad saksa keeles. Ja lisaks loomulikult selgub, et üks neist on koguni Fairy lihane nõbu, kes vahepealse kümne aasta jooksul on suureks kasvanud. (Siré 1987: 3–4)

Ilukirjandusliku teksti näiteks, kus säärased baltisaksa keelepruugi omasõnad omandavad stiilivõttena laiema tähenduse ja kannavad kodutunnet võõrsil, on eespool nimetatud „Topsy”-loo autori Else Hueck-Dehio vesteline jaanipäevalugu

³ Oletatavasti 1926. aastal sündinud Fairy von Stackelberg, vt ERA.1.2.1046.76.1.

„Fast wie zu Hause. (Eine kleine sprachliche Studie)” („Peaegu nagu kodus. (Väike keeleline uurimus)”), mille sisuks on baltisaksa põgenike omavaheline jaanipäeva tähistamine Saksamaal 1945. aastal olusid ja puudust trotsides. See lühike tekst on oletatavasti esmailmunud 1970 ning sisaldab tohutul hulgal baltisaksa sõnavara, olles riigisaksa lugejale mõeldes varustatud 37 joonealuse sõnaseletusega ja jättes teist samapalju seletamata. See on laadilt pikk *Pratchen* ehk anekdootlik lugu, mille lisaks edastada sügavam mõte. Selleks on võõrsil vaimselt hakkamasaamine, tehes koduseid asju ja kasutades kodust sõnavara, et kodumaad ja koduseid olusid taas luua. Lugu kujutab endast omalaadset baltisaksa ellujäämiskunsti näidisteksti. Tekstis üritab minajutustaja, sõjapõgenike perepea härra von Zet täpsustamata elukohas kuskil maal, igatahes ühes lääneliitlaste okupatsioonitsoonis, perekonna ja sõpradega tähistada jaanipäeva: teha lõket, hankida selleks vajalikku kombekohast toidukraami ja korrakski tunda end „nagu kodus”. Vestelises laadis esitatud teksti lõpus jõutakse siiski ühiselt rõõmsalt tule ääres istudes ja lõõtsa saatel lauldes nukra tõdemuseni, et ehkki ei olda näljas ja süüakse koogelmoogelit, ollakse samamoodi ukse taga seisjad ja ukse taha jäetud, nagu Wolfgang Borchert 1946. aastal valminud ja 1947. aastal raadios esmaettekantud näidendi „Ukse taga” (e k Borchert 1960) peategelane, sõjavangist tagasipöörduja, kel pole kuhugi minna ja kes jäetakse näljaselt ukse taha tähtede alla (Hueck-Dehio 1970: 232–236). Olusid trotsiv humoristlik hoiak, millega sõjapõgenikena ja hiljemgi eneseteadvust ülal hoiti ja mida riigisakslased baltisakslaste arrogantsiks pidasid, nähtub paljudest sõjajärgsetest baltisaksa tekstidest. Laiemalt on see sõnastamist leidnud baltisaksa kuukirjas *Baltische Briefe*, mis hakkas ilmuma novembris 1948 Marburgis, esialgu veel kirjutusmasinal trükituna ja neljaleheküljelisena. Esimene tiraaž oli 982 eksemplari (Kleist 1969: 117). *Baltische Briefe* 5. numbris, mis ilmus märtsis 1949, sõnastas pseudonüümi Kajak kasutanud baltisaksa ajakirjanik Erik Jacobson (1908–1952) oma filipikas paljude baltisakslaste jaoks neid valdavad mõtted, peites suuri tundeid ja mõisteid toidunimetuste vahele ja taha:

Baltikumis oli igavam kui siin. Süüa tehti ikka kasehalgudega ja kui selleks tuju polnud, siis mindi kas Schwarzi juurde, Estoniasse või Holbergi juurde ja seal sai kõike, mida aga tahtsid. – Küll on aga igav säärane elu, ei mingit vaheldust! „Ükstakama!”⁴ öeldi enda ette, „me tahame ära *heim ins Reich!* Aitab küll sellest hapupiimast, silmudest, olgu lõpp pekipirukate ja bubertiga, põrgusse rosolje ja seljanka!” Nüüd siis saime, mis tahtsime! Suur vaheldus! Nüüd siis võime poodi minna ja panges pohlamooši või sissetehtud riisikaid nõuda. – Mitte keegi ei saa sinust aru! Nagu kuu peal! Ei mingit voorimeest, *Kurländer*, *Stojak* ja *Schnittchen*⁵ on tundmatud suurused, keegi ei oska bridži mängida ning Tallinna kilud, Reineri šokolaad, Stude martsipan, Engelhardti koorekompvekid ja muud sarnased moraalsed kategooriad puuduvad samuti, magushaput leiba ja vesikringleid pole ja haridus on ka ainult sõnakõlks. – See-eest on saada lõssi! Suureks plussiks on aga see, et me oleme nüüd täielikult aru

⁴ Algupärandis: *Strunt*.

⁵ Eri suuruses napsiklaasid, maht tõlgenduseti erinev. Ritta kuulusid veel nt *Livländer*, *Estländer*, *Baby*, *Jungchen*, *Erwachsener*. Eesti traditsioonist võib tuua paralleeli viinapudelite rahvapäraste nimetustega suuruse järgi, nagu *asunik* või *riigivanem*.

saanud, et meie oleme maailma parimad inimesed! Ja üldiselt teame me niikuinii: ükskõik, kuidas me ka talitanud oleksime, igal juhul oleks see vale olnud. Selles mõttes pole vahet, kas rännata välja või siia jääda. Viimased baltlased oleme niikuinii. (Kajak 1949: 3)

Keeleoskusest sai ka ühenduslülil ja ühendav element baltisakslaste ja eestlaste vahel muutunud oludes, kus omavahelised suhted uuesti defineeriti. Baltisaksa kuu- kirja *Baltische Briefe* (BB) 3. numbris, mis ilmus jaanuaris 1949, on esilehel lühike juhtkirjalik seisukohavõtt, allkirjastatud pseudonüümiga –sta–, sisuks on järgmine mõttearendus:

BB-s antakse kaasmaalastele ettekujutus asjade arenemisest kodumaal. Lisaks sellele peaks kajastamist leidma ka eesti ja läti emigratsiooni elu, eriti nende suhtumine kodumaa-küsimusse ja meisse. Viimased kümme aastat on kaasa toonud tohutu muutuse meie suhtumisse eesti ja läti kodumaakaaslastesse. Ajalooline koorem, mis neid suhteid on varem varjutanud, näib, nagu meile tundub, olevat vahepealsete sündmuste läbi oma tähenduse kaotanud. Eelarvamuste ja tõrksuse vana müür on aja haamrilöökidest all kokku varisenud – ja seal, kus see veel püsib, on see küps lammutamiseks. BB annab leheruumi Balti eksilpressile ja kutsub kõiki kaasmaalasi üles sel teemal arvamust avaldama. (–sta– 1949)

Selle pseudonüümi taga peitub hilisem väga nimekas Lääne-Saksa diplomaat ja riigiametnik, baltisakslane Bernd von Staden (1919–2014). Nii viitab *Baltische Briefe* väljaandja Wolf von Kleist ühes intervjuus 1969. aastal, mil väljaande igakuine tiraaž oli kasvanud 9000 eksemplarile, jõudes rehkendamisi ligikaudu 50 000 lugejani. Kleist selgitab väljaande poliitilist põhihoiakut algusest peale:

BB tahab olla selgelt enamast ja teistmoodi kui ainult „kodumaalt pagendatute” leht. See on leht, mis võimaluste piires annab ruumi kõigile balti organisatsioonidele ja institutsioonidele enda ja oma arvamuste tutvustamiseks, ja kindlasti mitte ei ole tegu baltisaksa ametliku büllետääniga. Selle poliitilise kontseptsiooni olulisimat osa tahaksin markeerida tsitaadiga 1949. aasta jaanuaris ilmunud kolmandast numbrist. See tsitaat pärineb meie kaasmaalase, praegu diplomaatilises teenistuses tegeva Bernt von Stadeni artiklist. (Kleist 1969: 119–120).

Stadeni väljaöelduga sarnase mõttekäigu sõnastab 15 aastat hiljem üks baltisakslaste arvamusiilidreid, ajaloolane Arved von Taube (1905–1978) Heidelbergis 1964. aastal toimunud esimese ühise Balti rahvaste kommersi – kus lisaks baltisakslastele osalesid väliseesti ja -läti korporatsioonide liikmed – toimumise puhul:

Ühise kodumaa kaotuse tõttu on varasemad pinged rahvuste vahel tänaseks oma tähenduse kaotanud. Baltisaksa, eesti ja läti korporantide tihedam koostöö võiks tugevdada kogu Balti haritlaskonna riikideülest kokkuhoidmist ja anda Balti rahvaste vabaduse- ja enesemääramissoovile laialdasema kõlapinna avalikkuses. (Taube 1964)

Uuel tasandil jätkunud või alanud suhtlus väljendus kirjavahetustes ja aegade lahenedes ka kodumaa-külastustes, mida kajastati reisikokkuvõtetes ja -ülevaadetes. Vihula mõisaomanikud von Schubertid otsisid kontakti Eestis 1960. aastal, saates Vihulasse eestikeelse kirja, lootes mõnd omaaegset inimest tabada. Kiri on kirjutatud kirjutusmasinal, mistõttu võib õ-tähe puudumise ka selle kraesse arvata.

Armas perekond Volli Ruuslep ehk perekond Arthur Veerman! Palju tärvitused saadama teile ja kõikidele kes meid veel mälistavad. Minu abimees ja isa suri 1942 Poomis. Dora suri 1943. Wolfgan'i käast saime juuli 1943 viimased sõnumid Oreol'ist. Dora lapsed, pois ja tütar, on 1944 saadik meie juures, nende isa on ka surnud. Meil on väike korter siin Hamburg'is. Ursula töötab ühes kuntos. Meie loodame südamest Teie käast teadusi saada. Kõige paremate südamlikkude tärvitustega oleme Constance ja Ursula Schubert. (Schubert 1960)

Reisikirja näiteks olgu Sven Siversi kokkuvõte 1972. aastal turistina Eestisse sooritatud reisirist, kus ta käis Tartus ja Tallinnas, leides igal pool head vastuvõttu – „kui rääkida eesti keelt ja olla Revalis sündinud, avanevad kõik ukSED” – kuni taksojuhi küsimuseni, „kas oleme tulnud, et päriSEKS jääda” (Sivers 1972). Sivers otsib aadressbüroo abil üles perekonna kunagise teenija Sofie. Suhtlusest Sofiega ilmneb, et endisi teenijaid omavahel ühendav nähtamatu võrgustik töötab laitmatult: „Seda, et mu vend sõjast tagasi ei tulnud ja et minust on arst saanud, teadis Sofie juba, ja seda tema ühe ametikaaslase kirjavahetusest oma varasemate tööandjatega” (Sivers 1972). Reisikirjas esinevad ka mõned eestikeelsed fraasid ja nimed nagu „pesu-Ida”, „muhu sussid”, „sveni tönismäelt”; „tönismäega ei ole mul midagi tegemist”, „kas meie linn ei ole ilus?” jne.

Lõpetuseks lugu eesti keele oskuse kasulikkusest kriitilistes olukordades. Peal kirja all „Polüglott” ilmus see lugu juulis 1976 Göttingenis tegutseva baltisaksa korporatsiooni Curonia väljaandes Göttinger baltische Corps-Blätter:

Eestimaalt pärit Preili G.-d ja tema Viini sõbrannat ründas kord Austrias ühel mägi-aasal sokk. Sokk paiskas sõbranna pikali ja hakkas tema peal sõrgadega trampima. Preili G.-l õnnestus lõpuks sokk vägisõnade abil minema peletada. Küsimuse peale, milliste arusaamatute sõnade abil olevat tal see õnnestunud, väitis ta, et ta olevat Austria sokule paisanud näkku eestikeelsed sõnad: „Kasi minema!” Ja see olevat mõjunud! (Gnadenberg 1976: 19)

Kokkuvõtteks

Võib nentida, et Eestist pärit või siin kasvanud baltisakslaste seas oli eesti keele suuline oskus läbi aegade erineval tasemel olemas ning leidis ka mõnel puhul kirjapanemist. Teema vähese uurituse tõttu on kõik leiud vastava uurija nägu ja tahaks loota, et edaspidi jõuab teaduskäibesse rohkem juhu- ja kaasuvaid leide. Artiklis käsitletud pudemed XVIII–XX sajandist jagunevad baltisakslaste eesti keele kirjaliku kasutuse

näited nelja hägusate piirjoontega kategooriasse: a) kohalik koloriit ja/või nostalgilisus, b) kodune omainimeste vaheline suhtlus, c) sala- või koodkeel ja välistest oludest tingitud vajadus või protesti märk, d) ühendav element. Kõigi nende kategooriate vahel esineb puutepunkte või kogunisti kattuvusi.

Artikli valmimist on toetanud kultuuriministeeriumi eesti kultuuri teadus- ja arendusprogrammi projekt „Baltisaksa ellujäämiskunstid – baltisakslaste lapsepõlvkogemused ja kodumaa (taas)loomine“ (KUM-TA58).

ARHIIVIALLIKAD

Carl-Schirren-Archiv (Carl Schirreni Arhiiv)

Sivers, Sven 1972. Reise nach Reval. CSG AR 19–13.

Dokumentesammlung des Herder-Institutes Marburg (Marburgi Herderi Instituudi dokumendikogu)

Die drei Akademiker. – Sechs Brüder von Oettingen. Bd. 3. Dargestellt von Arved von Oettingen. DSHI 190, Livland 33.3.

Masing, Isa 16.12.1914. Tagebuch der Isa Masing, geb. Sticinsky, 1912–1941, DSHI 100 Masing 024–.

Eesti Rahva Muuseum, korrespondentide vastuste arhiiv

Schubert 1960 = Constance ja Ursula von Schuberti kiri Vihulasse 7.07.1960. – Vihula küla ja mõis ajaringis. Koost Harald Kadari, 1977. ERM-KV320, lk 24.

Rahvusarhiivi meediateek

Fairy Stackelberg. Passitaotluse foto, 1939. ERA.1.2.1046.76.1

VEEBIVARAD

BSS = Baltisaksa-saksa-eesti-läti sõnaraamat. Toim Anne Arold, Reet Bender. Eesti Keele Instituut, 2019. <https://arhiiv.eki.ee/dict/bss>

KIRJANDUS

Aabrams, Vahur 2023. Texts from a carnivalesque time of change: Four poems in Estonian Half-German. – Journal of Baltic Studies, kd 54, nr 4, lk 801–819.

<https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2244481>

Arvelius, Martin Heinrich 1787. Phraseologie meines Vaterlandes. – Für Geist und Herz. Eine Monatsschrift für die Nordischen Gegenden, kd 3, lk 1–20.

Bender, Reet 2008. Die Deutschbalten und das baltische Deutsch anno 2006. – Germanistik als Kulturvermittler: Vergleichende Studien. Vorträge der III. Germanistenkonferenz an der Universität Tartu. (Humaniora: Germanistica 3.) Toim Terje Loogus, Reet Liimets. Tartu: Tartu University Press, lk 21–40.

Bender, Reet 2021. Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 39–67.

- Bender, Reet 2023.** „Schanno bleibt treu”: Schanno von Dinakant as the last hero of Half-German poetry. – *Journal of Baltic Studies*, kd 54, nr 4, lk 821–834.
<https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2237969>
- Bodisco, Theophile von 2025.** Unustusehõlma vajunud maailmad. Ühe Eestimaa daami mälestusi. Välja andnud Henning von Wistinghausen. Tlk Tiit Relve. Tallinn: Argo.
- Borchert, Wolfgang 1960.** Ukse taga. [Draußen vor der Tür.] Tlk August Sang. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 3. Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus.
- Gnadenberg, W. 1976.** *Polyglott*. – *Göttinger baltische Corps-Blätter*, kd 18, nr 31, lk 19.
- Hiio, Toomas 2007.** Eesti-, Liivi- ja Kuramaa üliõpilased Saksamaa korporatsioonides. – *Vivat Academia*. Üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid Eestis. Peatoim Helmut Piirimäe, tegevtoim Meelis Burget. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 51–59.
- Hoheisel, Carl 1860.** Einige Eigenthümlichkeiten der deutschen Sprache Estlands. Ein Beitrag zu einer deutschen Grammatik für die Ostsee-Provinzen von Carl Hoheisel, Oberlehrer der deutschen Sprache und Literatur am Gymnasium zu Reval. Reval: Lindfors Erben.
- Hueck-Dehio, Else 1956.** Topsy's sonderliche Liebesgeschichte. Eine Idylle aus dem alten Estland. Heilbronn: Eugen Salzer-Verlag.
- Hueck-Dehio, Else 1970.** Fast wie zu Hause. Erinnerung aus dem Sommer 1945. (Eine kleine sprachliche Studie.) – Sankt-Georgs-Tag im alten Estland. Heiteres und Besinnliches von baltischen Erzählern. Toim Erik Thomson. Tübingen–Basel: Horst Erdmann Verlag, lk 232–236.
- Hupel, August Wilhelm 1774.** Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Kd 1. Riga: Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1795.** Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland. Nebst eingestreuten Winken für Liebhaber. – A. W. Hupel, Neue nordische Miscellaneen, nr 11–12. Riga: Hartknoch, lk XVIII–XIX.
- Hurt 1916** = Jenny Hurda kiri pojale 29.01.1916. – Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917. Kd 2. 1897–1917. Koost Henno Lender, tlk Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2007, lk 351–352.
- Hurt 1917** = Jenny Hurda kiri õele 9.07.1917. – Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917. Kd 2. 1897–1917. Koost Henno Lender, tlk Anti Lääts. Tartu: Ilmamaa, 2007, lk 354–355.
- Jänes, Marin 2024.** „Wir tanzten nach Wioli, alle anderen tanzten nach Torropil.” Die historische Mehrsprachigkeit in deutschsprachigen Anekdoten des Baltikums. – Einheit des Faches – Vielfalt der Perspektiven. Ausgewählte Beiträge zum XII. *Nordisch-Baltischen Germanistentreffen* in Reykjavík vom 8.–10. Juni 2022. (Nordeuropäische Arbeiten zur Literatur, Sprache und Kultur 19.) Toim Frank Thomas Grub, Ewald Reuter, Oddný G. Sverrisdóttir. Berlin: Peter Lang, lk 95–107. <https://doi.org/10.3726/b22111>
- Kajak [Erik Jacobson] 1949.** Historische Tatsachen. – *Baltische Briefe*, nr 5, lk 3.
- Kalda, Maie 2000.** Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – M. Kalda, Mis mees ta on? (*Collegium litterarum* 12.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 82–149.
- Kentmann, Ingeborg 1980.** Eine Atempause lang. Kindheit und Jugend im Baltikum zwischen zwei Weltkriegen. Freiburg–Basel–Wien: Herder.

- Kleist, Wolf Baron 1969.** Baltische Briefe. Ein Gespräch der Redaktion des Jahrbuches mit dem Herausgeber der Baltischen Briefe, Baron Wolf Kleist. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1970. Kd XVII. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, Deutsch-Baltische Landsmannschaft im Bundesgebiet, lk 117–121.
- Kotzebue, August von 1789.** Die väterliche Erwartung, eine ländliche Familien Scene in Esthland mit untermischten Gesängen vom Präsidenten v. Kotzebue, in Musik gesetzt vom Herrn Professor Hoerschelmann. Reval: Iversen und Fehmer.
- Krause, Peter 1979.** „O alte Burschenherrlichkeit.“ Die Studenten und ihr Brauchtum. Graz–Wien–Köln: Styria.
- Krusenstjern, Leonhard von 1979.** Erinnerungen. Toim Arvid von Krusenstjern. Aalen: A. von Krusenstjern.
- Lehiste, Ilse 2000 [1965].** Luuletus Halbdeutschi ja mõned küsimused substraadi kohta. – I. Lehiste, Keel kirjanduses. (Eesti mõttelugu 36.) Koost Jaan Ross, tlk Eva Liina Asu, Ene-Reet Soovik, Taive Särg. Tartu: Ilmamaa, lk 121–134. [Ilse Lehiste, A poem in *Halbdeutsch* and some questions concerning substratum. – Word. Journal of the Linguistic Circle of New York 1965, kd 21, nr 1, lk 55–69. <https://doi.org/10.1080/00437956.1965.11435418>]
- Lindner, Johann Gotthelf 1762.** Abhandlung von der Sprache überhaupt, und insbesondre eines Landes, nebst einer Sammlung einiger Liefländischen Provinzialwörter und Ausdrücke. – J. G. Gotthelf, Beitrag zu Schulhandlungen. Königsberg: bey Gebh. Ludwig Woltersdorffs Wittwe, lk 205–256.
- Lukas, Liina 2021 (koost).** Balti kirjakultuuri ajalugu. Kd I. Keskused ja kandjad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Masing, Oskar 1923.** Baltisches Deutsch. – Zeitschrift für Deutschkunde, kd 37, nr 2. Leipzig: Teubner, lk 83–89.
- Must, Aadu 2016.** Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Nottbeck, Berend von 1987.** 1001 Wort Baltisch. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- Perneder, Eva 1990.** Zwischen Konvention und Passion. Das Leben der Mimi von Krusenstern nach ihren Briefen und Tagebüchern. Berlin.
- Petri, Johann Christoph 1802.** Ehistland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehistland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. Erster Theil. Mit vier Kupfern. Gotha: Ettinger.
- Plath, Ulrike 2011.** Emad, ammed ja korsetid. Balti naised biidermeieri ajal. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi. (Eesti Kunstimuuseumi toimetised 1 (6).) Toim Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, lk 153–168.
- Sallmann, Carl 1872.** Zur Grammatik der deutschen Mundart in Estland. – Baltische Monatschrift, kd 21 (Neue Folge, kd 3), nr 9–10, lk 401–418; nr 11–12, lk 497–513.
- Sallmann, Carl 1873.** Die Deutsche Mundart in Estland. Ein Versuch. Cassel: Kay.
- Sallmann, Karl 1877.** Lexikalische Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Inaugural-Dissertation der philosophischen Facultät zu Jena zur Erlangung der Doctorwürde. Leipzig: Grumbach.
- Sallmann, Karl 1880.** Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Reval: F. Kluge.

- Sallmann, Karl 1887.** Eine Nachlese zur deutschen Mundart in Estland. – Baltische Monatschrift, kd 34, nr 6, lk 463–471.
- Schilling, Jonathan 2020.** Else Hueck-Dehio (1897–1976) und ihre estländischen Geschichten als deutschbaltischer Erinnerungsort. Semikonfessionelle Regionalliteratur und die Rezeption baltischer Kultur in der Bundesrepublik. – Archiv für Kulturgeschichte, kd 102, nr 1, lk 167–194. <https://doi.org/10.7788/arku.2020.102.1.167>
- Siré, Ralf J. 1987.** Balten in aller Welt. „Nein – so ein Zufall...!“ Wie das Leben so spielt. München: Privatdruck.
- sta– [Bernt von Staden] 1949.** In den BB wird ... – Baltische Briefe, nr 5, lk 1.
- Taube, Arved Baron von 1964.** Geschichte der baltischen Verbindungen. – Heidelberger Tageblatt 30. IV.
- Taube, Otto von 1944.** Im alten Estland. Kindheitserinnerungen. Stuttgart: Köhler.
- Turmann, Ernst 1992.** Pikva. Tlk Hanna Miller. – Loomingu Raamatukogu, nr 37–39. Tallinn: Periodika.
- Undusk, Jaan 2008.** Baltisaksa kirjanduse breviaar: põhilaad, erijooned, esindajad. – Rahvuskultuur ja tema teised. (Collegium litterarum 22.) Toim Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 93–122.
- Undusk, Jaan 2009.** Eesti lugu: Siegfried von Vegesack „Balti tragöödia“. – Eesti Päevaleht 30. I.
- Undusk, Jaan 2011.** Baltisaksa kirjakultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 561–571.
- Vegesack, Siegfried von 2009 [1935].** Balti tragöödia. Romaanitriloogia. (Eesti lugu 20.) Tlk Tiit Relve. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia. [S. von Vegesack, Die baltische Tragödie. Eine Roman-Trilogie. Berlin: Deutsche Buch-Gesellschaft, 1935; kd 1: S. von Vegesack, Blumberghof. Geschichte einer Kindheit. Berlin: Universitas, 1933; kd 2: S. von Vegesack, Herren ohne Heer. Roman des baltischen Deutschtums. Berlin: Universitas, 1934; kd 3: Totentanz in Livland. Roman. Berlin: Universitas, 1935.]
- Verschik, Anna; Saagpak, Maris 2023.** Multilingualism in the Estonian translations of Baltic German literature. – Methis. Studia humaniora Estonica, kd 25, nr 31–32, lk 77–107. <https://doi.org/10.7592/methis.v25i31-32.23314>
- Whelan, Heide W. 1999.** Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 22.) Köln–Weimar–Wien: Böhlau. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412322342>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1854.** Einige Bemerkungen über die deutsche Sprache in Ehtland. – Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, nr 6, vg 93–95; nr 7, vg 111–114; nr 8, vg 124–128; nr 9, vg 143–146.
- Wilhelmi, Anja 2008.** Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiographien. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Wistinghausen, Kurt von 1971.** Estland – ferne Welt. Ein Jugendweg. Stuttgart: Urachhaus.

Reet Bender (snd 1974), PhD, Tartu Ülikooli maailma keelte ja kultuuride instituudi germanistika professor ja baltisaksa uuringute keskuse juhataja (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee

Fragments of Baltic Germans' everyday written Estonian in the 18th–20th centuries

Keywords: cultural history, Baltic Germans, Baltic German language, multilingualism, language use, diaspora

This article explores the everyday written use of Estonian by Baltic Germans in the 18th–20th centuries, drawing on a wide range of illustrative examples. It focuses on surviving chance fragments that reflect the multilingual cultural sphere of the period. Approaching the topic from a cultural-historical perspective, the article describes the Baltic Germans' use of Estonian (resp., Latvian) as situational and functional, shaped by their living environment, social position, and the dynamics of historical circumstances. From the examples, four principal contexts of use emerge: (a) expression of local colour and nostalgia, (b) domestic interpersonal communication, (c) secret or coded language and a sign of protest, and (d) a unifying element across different national groups. Examples drawn from varied and sometimes unexpected sources point to the natural presence of Estonian in Baltic German culture. Estonian, acquired in childhood through interaction with servants, often became the first language, later supplanted by German, French, or Russian, yet leaving lasting traces in domestic speech. Estonian acquired particular significance as a secret language outside the home or in difficult circumstances, most notably after the Second World War in Germany and beyond, where, in addition to its practical value, it also took on an identity-forming or identity-affirming role, serving as a cultural bridge between different national groups.

Although the extant material is fragmentary, it nevertheless reveals the linguistic interweaving and cultural interaction that calls for more systematic investigation. The aim of this article is to encourage scholars to bring similar chance findings into academic circulation, thereby contributing to a fuller understanding of the coexistence of Baltic Germans and local languages, as well as the multilayered nature of cultural memory.

Reet Bender (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of World Languages and Cultures, Professor of German Studies, Head of the Centre for Baltic German Studies (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee

Mitmekeelsus hernhuutlaste käsikirjades

BEATA PAŠKEVICA

Läti ja eesti keelt hakati kirja panema reformatsioonijärgse meediumide arengu käigus – protsessis, mida on nimetatud „meediumide sünkroniseerimiseks” (Dembeck 2020) Euroopa kirjakultuuri traditsiooniga. Kuni XVIII sajandi keskpaigani olid kirjalik läti ja eesti keel „koloniseerimise ja ristiusustamise vahendid”, nagu on märkinud Liina Lukas (2020: 42), sest kirjutajateks olid haritud sakslased, kes olid siia kas sisse rännanud või siin sündinud (Sommerlat-Michas 2015).

Ajaloolise Liivimaa lätikeelses osas astuti esimesed sammud emakeelse läti kirjakultuuri poole XVIII sajandi keskel tänu vennastekogudusliikumisele ehk hernhuutlastele. Ehkki hernhuutlaste vahendusel läti kultuuri jõudnud tekstid olid samuti osa nii meediumide sünkroniseerimise kui ka ristiusustamise protsessist, puudus hernhuutlaste diasporaatöö programmist koloniseerimise tahk. Nende eesmärk oli luua riigile alternatiivne, teokraatlik utoopiline ühiskonnakorraldus (Bestor 1950; Vogt 2023) – see väljendus isegi arhitektuuris (Vogt 2003).

Hernhuutlased tegutsesid sotsiaalse ja keelelise võrdsuse põhimõttel, mis eeldas mitmekeelset lähenemist kohaliku vennastekoguduse tarbeks mõeldud tekstide loomisel. Tõlgiti palju Herrnhutis vennastekogudusliikumise jaoks saksa keeles kirjutatud tekste, aga ühtlasi loodi ohtralt mugandusi ning hiljem ka algupäraseid tekste: kirju, jutlusi, elulugusid jne. Enamik Liivimaal läti ja saksa vendade ning õdede kirjutatud, tõlgitud või ümbertöötatud tekste – ligikaudu 500 ühikut – on hoiul Läti Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonnas (Daija, Paškevica 2022).

Üleminekut „võõrkirjutuselt” läti kultuuri „enesekirjelduseni” (Paškevica 2024) ning läti rahvuskirjanduse kujunemist kohaliku hernhuutliku kirjanduse põhjal on süvitsi uurinud raamatuloolane Aleksejs Apinis. Tema hinnangul „tähistasid hernhuutlaste käsikirjad üleminekut uuele ideoloogilisele korrale” (LNB RX, f 300, 127, 28). Hernhuutlased löid läti ja saksa keele jaoks ruumi, kus need keeled olid põhimõtteliselt „väljapoole ametlikku suhtlust surutud” (Ndhlovu, Ndhlovu-Gatsheni 2024: 2). Rahvusvaheliselt tegutsevate hernhuutlaste egalitaarsed tavad (Mettele 2006), mis põhinesid keelte hierarhilisel võrdsusel, käivitasid dekoloniseerimise protsessi ning viisid läti identiteedi kujunemiseni. Tänapäeva mitmekeelsuuringud näitavad üha selgemalt, „kuivõrd poliitilised keeled on” (Pajević 2020: 10) ja kuidas keel toimib võimupoliitika vahendina. Selles kontekstis polnud aga oluline, et saksa keel oli koloniseerimiskeel.

Hernhuutlaste juurutatud tekstiliike mugandati kohalikele oludele ning need aitasid ergutada individuaalset loovust, mis soodustas muu hulgas ükskeelse läti rahvusliku kirjakeele kujunemist. Läti kultuuri kirjeldamist väljastpoolt hakkas üha enam asendama järk-järgult tugevnev enesekirjeldus.

Hernhuutlaste diasporaatöö esimesed aastakümned Liivimaa lätikeelses osas töid kaasa seniolematuid mitmekeelsuse avaldumise vorme igapäevaelus ja sõnavaras – seda nii suulisel kui ka kirjalikus keeles. Sama võis täheldada ka Liivimaa eestikeelses osas. Hernhuutlaste üldised suhtlustavad ja terminoloogia, mida kohalikega suheldes kasutati, andsid tõuke lätlaste enesetaju muutumiseks ning löid pärisorjuse tingimustes n-ö kujuteldava dekoloniseeritud ruumi.

1. Kujuteldava dekoloniseeritud ruumi leksikaalne kujunemine Liivimaa vennastekogudusliikumises

Paradoksaalsel kombel käivitas just vennastekirik, mis pidas end rahvusüleseks usukogukonnaks, ajaloolise Liivimaa lätikeelses osas rahvusliku emantsipatsiooni protsessi. Olulist rolli mängisid seejuures keelekontakt ja sellega kaasnenud kultuuriülekanded. Valitseva keelelise ebavõrdsuse tingimustes löi läti ja saksa keele paralleelne kasutamine töökorralduses ning usutalitustel löi aluse selle vaimse ja usulise liikumise kestvuseks. Loomulikult nõudis ka Liivimaa luterlik kirik tulevastelt pastortelt kohalike keelte tundmist ning koguduseliikmetega suheldi läti keeles, ent see suhtlus teenis koloniseerimise ja ristiusustamise eesmäärke ega olnud seega olemuselt võrdne ja vastastikune.

1.1. Läti ja saksa keele paralleelne ja võrdväärne kasutamine

Hernhuutlaste jaoks iseenesestmõistetav kakskeelne suhtlus läti käsitööliste ja talupoegadega ei äratanud viimastes üksnes kristlikku usku (mis oli hernhuutlaste misjoni- ja diasporaatöö eesmärk), vaid ka loovust, eriti keelelises eneseväljenduses.

Üks olulisemaid allikaid, mis on aidanud rekonstrueerida ajaloolisi sündmusi, õhustikku, terminikasutust ja suhtlusvorme Liivimaa hernhuutlaste kogukonnas, on kroonika pealkirjaga „Historische Nachricht von dem Anfang und Fortgang des Gnaden Reichs Jesu Christi in Liefland überhaupt und insonderheit in Lettland” („Ajalooline teade Jeesuse Kristuse armuriigi algusest ja edasikestmisest Liivimaal üldiselt ja eriti Lätis”), mille kirjutas umbes 1772. aastal Herrnhuti Vennaste Uniteedi Arhiivi esimene ametlik direktor Erich von Ranzau (1719–1796). Kroonikast on säilinud kaks erinevat käsikirja. Herrnhutis asuvas arhiivis hoitakse pikemat ja põhjalikumat versiooni (UA, NB.I.R.3.148.m/1), Läti Riiklikus Ajalooarhiivis lühemat versiooni pealkirjaga „Summarisch-historische Nachricht von Lettland” („Kokkuvõtlik ajalooline teade Lätist”; LNA LVVA, f 237, 1, 8), mis käsitleb aga pikemat ajaperioodi. Võib järeldada, et seda versiooni kasutati Liivimaal sõltumatult Ranzau Herrnhutis kirja pandud käsikirjast. Sarnaseid hernhuutlaste kogukonnas aset leidnud ajalooliste sündmuste kokkuvõtteid koostas Ranzau ka Liivimaa eestikeelse osa, Saaremaa, Eestimaa kubermangu ning Soome kohta. Need kannavad pealkirju „Historische Nachrichten von dem Anfang und Fortgang des Gnaden-Reichs Jesu Christi in Esthland” („Ajaloolised teated Jeesuse Kristuse armuriigi algusest ja edasikestmisest Eestimaal”; UA, NB.I.R.3.148.n) ning „Kurze Special-Historie von dem

Anfang und Fortgang des Gnaden-Reichs Jesu Christi in Finnland” („Lühike ajalooline erikäsitus Jeesuse Kristuse armuriigi algusest ja edasikestmisest Soomes”; UA, NB.I.R.3.148.n.12).

Liivimaa lätikeelse osa kroonika on koostatud paljude Liivimaalt Herrnhutti saadetud dokumentide ja päevikute põhjal ning jagatud lõikudeks. Paljud kroonikas mainitud dokumendid ei ole säilinud, mis muudab selle tänapäevase uurimistöö jaoks eriti väärtuslikuks. Kroonika põhjal saab aimu, millises õhkkonnas korraldati paralleelseid tegevusi ja rituaale kogukonna läti- ja saksakeelsele osale.

Näiteks Tallemäe uue hoone pühitsemisel 1742. aastal Valmieras (Wolmaris) toimus tseremoonia nii läti kui ka saksa keeles.

[---] 10. novembril osaleda Tallemäel uue ja laiendatud kogudusemaja pidulikul sisseõnnistamisel, mille viisid võimsa armukogemusega [sks *Gnadenwesen*] läbi vend Buntebart, kes palvetas läti keeles, ja vend Biefer, kes palvetas saksa keeles. (Ranzau: lõik 50)

Veel üks paralleelsuse näide on see, et mõlema rühma kogudusepäeva (sks *Gemeintag*) on samas sissekandes koos mainitud: „Pärast seda, kui seega veel 8. detsembril oli peetud õnnis saksa ja läti kogudusepäev, seati 10-ndal kool uuesti sisse” (Ranzau: lõik 50).

Vennastekirikus, eriti selle alguspäevil, kasutati ka palju improvisatsioonilisi elemente: kohapeal loodud luuletusi ja populaarse vaimuliku kirjanduse tõlkeid, mida vennastekogudusliikumise läti poolehoidjad loovalt omaenda kultuurisüsteemi sobitasid. Väga lühikese ajaga tõlgiti saksa vennaste ja nende läti poolehoidjate koostöös läti keelde rohkelt hernhuutlaste laule.¹

Ranzau kroonikast leiab 1743. aastast pärineva improvisatsioonilise luule näite. Kuigi selle teksti lätikeelset osa ei ole võimalik rekonstrueerida, on tõendid, et sellist laulu tõepoolest esitati.

Samuti pidasid nad kannatusnädalal, hoolimata sellest et komisjon oli juba kohal, oma pidupäevi ja koguduseüritusi takistamatult edasi ja iseäranis oli neil vaikselt laupäeval erakordselt pidulik õine valvus, kus nad lõpuks väljas platsi peal suletud ringis laulsid kooride kaupa, st läti ja saksa keeles vaheldumisi ühe toonaste olude jaoks tehtud ja selleks puhuks sobiva laulu, kus muu hulgas öeldakse: „Mida saab maailm meile teha, / ta on võidetud, vaene vaenlane peab lõpetama, / kes praegu sõdib; kui Tall näitab haavu oma küljes ja käes, saab armastuse liit õige pea teatavaks. / Sa vaene pime rahvas, mida sa tahad teha tunnistajate pilvele, / sa pead ju lõpetama, miks? / Kogu maailma valitseja kaitseb oma inimesi, / tema jääb kindlasti võitlusväljal peale, meie rõõmustame.” (Ranzau: lõik 54; minu esiletõst – B. P.)

¹ Esimeste koraalitõlgete ja 1739. aastal Königsbergis avaldatud lätikeelse hernhuutlaste laulu- raamatu kohta vt Paškevica 2021.

Seega on ilmne, et diasporaatöös oli mõlema keele kasutamine iseenesest-mõistetav. Järgnevalt tahan esile tõsta hernhuutlastele eriomast endale ja teistele viitamise viisi.

1.2. Rahvusliku ja globaalse sünkroonne rõhutamine hernhuutlaste leksikas

Emantsipatsiooni- ja ühtekuuluvustunde tekkimisel ei mänginud olulist rolli üksnes hernhuutlaste edasi antud tekstid, mida sai läti keelde ümber panna, vaid ka leksika, millega hernhuutlased saksa keeles teistele – lätlastele – viitasid. Hernhuutlusega seotud kirjalikes tekstides – nii isiklikus kirjavahetuses kui ka ülemaailmsele vennastekogudusliikumisele suunatud päevikutes ja raportites – nimetati lätlaste asuala Lätiks (sks *Lettland*) ning koguduse põliselanikest liikmeid läti vendadeks ja õdedeks. Muudes tolleaegsetes tekstides sellist nähtust peaaegu ei kohanud.

Hernhuutlaste huvi kohaliku ajaloo vastu ilmneb juba Ranzau kroonika esimesel leheküljel, kus on meenutus läti rahva muistsest ajaloost:

Need liivlased olevat olnud teadete järgi, mida õed-vennad on Liivimaal nende käest kuulnud ja seejärel edasi andnud, vanimatel aegadel, enne kui sakslased sellele maale jõudsid, kõige lugupeetumad lätlaste seas, ja nende hulgast olevat pärinenud vana läti rahva vürstid, kellest põlvnevad veel kolm lihast õde lätlaste seas, nimelt Neuhofi [tänapäeva Jaunrauna] Katsche, mõisa-Trine ja Barbara, Neuhofi vallaliste õdede praegune töötegija. (Ranzau: lõik 1; minu esiletõstud – B. P.)

Hernhuutlaste suhtlus läti järgijatega ja eriti Johann Steinhaueri (1705–1779) juhitud Riia käsitöölise ning ettevõtjate ringkonnaga viis kahe ajalooliste tekstide kogumiku koostamiseni, mis olid suunatud läti lugejatele ja pidid aitama kujundada rahvusajalugu. Esimene neist on „Liivimaa lood”, käsikirjana säilinud tekst, mille kirjutas Friedrich Bernhard Blaufuß (LU AB M, LDB 5316)² tõenäoliselt Johann Steinhaueri palvel 1753. aastal, mil too oli vennastekogudusliikumise läti toetajate juht. Teise ajalooliste tekstide kogumiku kohta on teada, et selle koostas kümme aastat hiljem samuti Steinhaueri palvel Johann August Mascov (ka Moscow), kes saabus 1762. aastal Peterburist Riiga ja pühendus mitu aastat lätlaste ajaloolisi õigusi tõendavate dokumentide kogumisele (Straube 1991). Projekt jäi siiski lõpetamata – põhjused on ebaselged, kuid tõenäoliselt katkes töö kohaliku baltisaksa eliidi vastuseisu tõttu (Gadebusch 1777: 222–223).³

Teine leksikaalne joon, mis on tähenduslik nii globaalses kui ka kohalikus mõttes, puudutab hernhuutlaste liikumise põliselanikest liikmete nimetust. Hernhuutlaste kirjalikes dokumentides nimetati selle usuliikumise kohalikke aktiivseid toetajaid rahvuslikeks töötegijateks (sks *Nationalarbeiter*). Kuigi see mõiste ei kandnud endas tänapäevast rahvusluse tähendust, viitab selle kasutamine siiski tolerantsele

² Käsikiri on avaldatud raamatus Blaufüss 2015 [1753].

³ Gadebusch kommenteeris Mascowi taotlusi, öeldes: „Ent tema mõtted ei ole minu omadega kooskõlas.”

suhtumisele kohalikesse. Hernhuutlaste suhtlust põlisrahvaga iseloomustabki ühelt poolt globaalse ja teisalt konkreetse kohaliku tasandi ühendamine, mis avaldub näiteks mõistes „läti töötégija” (*lettischer Arbeiter*).

1.3. Paralleelsed naissoovormid kui kaasav lähenemine (eelkõige hernhuutlaste diasporaatöö alguspäevil)

Naistel olid koguduses oma ametid ja kohustused. See kajastub ka hernhuutlaste tegevuste kirjeldustes, kus peaaegu kõigis tekstides kasutatakse paralleelselt väljendit „läti vennad ja õed” (sks *lettische Brüder und Schwestern*). Kui räägitakse ainult naiste tegevusest, siis on kõik naised tähistavad nimisõnad naissoovormis, näiteks *Arbeiterin* 'töötégija', *Schwester* 'õde', *Helferin* 'abiline'.

Liikumise jaoks oli iga toetaja tähtis. Ranzau loetleb oma kroonikas lehekülgede viisi läti hernhuutlaste nimesid ja ameteid.

Vaata ülejäänud töötégijate nimesid, mis ju samuti väärivad sellesse ajalukku kirja-panemist. Meestest Libbert Jahn – abiline, Wolmerin Jehk – manitseja, Auschk Jurris – manitseja, Muzneek Ansch – haigepõetaja, Gehrne Behrtul – teenija, Leimana Jahn ja Kenge David – samuti teenijad. Naistest Gerrin Trihne – abiline, Pawulen Anna ja Keesch Anna – üldine abiline, Gibse Marri – abiline, Kiggul Katsch – leskede töötégija, Adsel Marris – manitseja, Zehle Marris – haigepõetaja, Aunin Anna ja Adhel Marris – teenijannad. [...] Vallalistest vendadest Krisch Jahn – õpetaja, Kiesch David, samuti Bruel Peter – abilised, Seibod Tennis – manitseja, Kisch Pawil – haigepõetaja, Aunin Jahn – nn konverentsiteenija. [...] Vallalistest õdedest Ruggena Anna ja Nauds Marri – abilised, Karl Dahrte – ülevaataja, Meld Anna – manitseja, Ruggen Katsch – haigepõetaja, Melder Anna ja Libbert Marri – teenijannad. (Ranzau: lõik 45)

Nagu näha, oli hernhuutlaste diasporaatöö alguses Liivimaal koguduses palju naisi, kellel oli oma roll ja vastutusala, ning see väljendus ka keelekasutuses.

1.4. Läti vs. *Undeutsch* ning problemaatiline ja juriidiliselt ohtlik *Bruder* 'vend'

XVII sajandi keskpaigani ja hiljemgi kasutati mõistet *Undeutsch* 'mittesaksa' laialdaselt⁴ kohalike keelte (läti, eesti ja liivi keele) eristamiseks ülemkihi räägitud saksa keelest.⁵ Sellel oli nii juriidiline kui ka sotsiaalne tähendus. Kolonialismidebattides kasutataval väljendil „Lääs ja meie, ülejäänud” (Ndhlovu, Ndhlovu-Gatsheni 2024: 1) on selle mõistega veenvad semantilised paralleelid. Saksa ülemkiht viitas kohalikele põliselanikele, kes olid ühtlasi Herrnhutist saabunud saksa misjonäride sihtrühm,

⁴ Näiteks luterliku lauluraamatu (1587) pealkirjas: „Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen des Fürstenthums Churland und Semgallien in Liefflande gesungen werden” („Mittesaksa psalmid ja vaimulikud laulud ehk koraalid, mida lauldakse Liivimaal Kuramaa ja Zemgale hertsogiriigi kirikutes”).

⁵ Selle kohta vt nt Mühlen 1995; Dajia 2017; Tischer 2022.

mõistega *undeutsche Bauern* 'mittesaksa talupojad'. Hernhuutlaste tekstides kolonialistliku värvinguga mõistet *Undeutsch* seevastu ei kasutatud. Päevikutes, sinodi-protokollides ja kirjavahetuses kasutati selle asemel sõna *läti*, sageli fraasides *läti vend* ja *läti õde*.

Võib vaid oletada, miks nad kasutasid rahvuslikult ja keeleliselt markeeritud sõna *läti*, mis seostub märksa hilisema rahvusliku ajastuga. Enamik hernhuutlasi olid välismaalased, kes viibisid siin lühikest aega ega tundnud kohalikke kultuuri-eripärasid. Nad eirasid koloniaalseid olusid, püüdes luua omaenda kooskonda või ühiskondlikku utoopiat ning kehtestada selles oma struktuurid ja ametikohad. Kakskeelne Liivimaa vennastekogudus oli kavandatud suletud kogukonnaks, kus välismaailma reegleid ei võetud omaks, vaid üksnes taluti.

Problemaatiline ei olnud üksnes rahvuse järjekindl mõistmine sõnadega *läti* ja *lätlane* – ka sõna *vend* osutus juriidilise vaidluse objektiks kohtuasjas, mis esitati 1743. aastal Liivimaa hernhuutlaste vastu (Paškevica 2023). Hallest pärit pietistlik luterlik pastor ja Liivimaa hernhuutlaste toetaja Friedrich Bernhard Blaufuß kirjeldab oma autobiograafias talle 1743. aastal riikliku uurimiskomisjoni poolt esitatud süüdistuspunkte. Üks esimesi küsimusi puudutas sõna *vend* kasutamist suulises ja kirjalikus suhtluses: kas Blaufuß kasutab hernhuutlastega vesteldes või neile kirjutades sõna *vend*? Blaufuß lahendas keerulise olukorra diplomaatiliselt, väites, et kasutab sõna *vend* kõigi inimeste kohta, sest nad on Jumala lapsed – seetõttu ei tee ta vahet, kas inimene on hernhuutlane või mitte. (Paškevica 2023: 186–187)

2. Keeleline ühtlustumine ja meediumide sünkroniseerimine. Läti hernhuutlaste elulood

Õigupoolest jõudsid kõik tekstiliigid, mis ringlesid ülemaailmses hernhuutlaste kogukonnas, ka läti keelde. Näiteks on esimesed säilinud kirjad kirjutatud lätlased läti keeles, et suhelda Herrnhuti kogukonnaga. Teistest riikidest pärit koguduseliikmete elulugude ja isegi kirjade tõlked olid eeskujuks läti keelsete tekstide loomisel (vt Daija, Paškevica 2022).

Tänapäevase uurimistöö seisukohast on eriti huvipakkuvad elulood, mis on kirjutatud nii läti kui ka saksa keeles, vahel on seda teinud sama autor. Säilinud on vaid mõni näide. Üks neist on läti käsitöölise Michael Petersoni (1747–1816) elulugu. Selle läti keelne versioon „Dzīves stāsts” (LNB RX, f 35, 5, 9) asub Läti Rahvusraamatukogus, saksa versioon „Lebenslauf” (UA, R.22.49, l 40–47) aga Herrnhuti Vennaste Uniteedi Arhiivis. Petersoni eluloos ja mõnes teiseski sarnases tekstis mainitakse priikirju (lt *brīv-grāmata* 'priiuseraamat'), mille mõisnikud andsid tasuta hea teenistuse eest.

Alati pole selge, kumb paralleelversioonidest on originaal. Kuna elulood kirjutati tavaliselt pärast inimese surma, on autorluse küsimus veelgi keerulisem. Nii saksa kui ka läti keeles koostatud elulugusid ei saa pidada tõlgeteks tänapäevases mõttes – pigem on need mugandused, kus võib esineda isegi erinevaid faktiandmeid. Stiililt on need võrreldavad, kuid kummaski keeles on välja kujunenud oma leksikaalsed

viisid vagaduse väljendamiseks. Saksakeelsetes tekstides domineerib südame metafoor, samas kui läti keelsetes tekstides tarvitatakse selle asemel pisarate metafoori. On tähelepanuväärne, et läti keelsetes elulugudes kasutatakse emotsionaalsemat väljenduslaadi, mis rõhutab kuulekuse diskursust. Väga sageli käsitletakse selles kontekstis kahetsus- ja häbitunnet. Saksakeelsed elulood on faktitruumad. Sisu poolest järgivad mõlemad versioonid aga üleilmsele vennastekogudusliikumisele iseloomulikku mustrit.

Hernhuutlaste elulood on erakordselt huvitavad tekstid, mis pakuvad palju tõlgendus- ja klassifitseerimisvõimalusi väga eriilmelistes uurimisvaldkondades, sealhulgas kommunikatsiooniuuringutes, kirjandus- ja keeleteaduses (Roth 2021; Daija, Paškevica 2022).

Kokkuvõte

Mitmekeelsus oli hernhuutluses igapäevaelu loomulik osa, eriti diasporaatöö alguses Liivimaal, kus kogukond oli osalt saksa- ja osalt läti keelne. Samas oleks vale väita, et kogukonna iga liige rääkis mõlemat keelt. Pigem oli mitmekeelsus Jumalariigi levitamise programmi intuiitiivne osa, mis oli omane hernhuutlaste kogukonnale üle kogu maailma. Samal ajal toetas see programmiliselt kaasav ja tollaegsete olude kohta ebatavaliselt egalitaarne lähenemine iga lätlastest liikme eneseteadvuse kujunemist ning aitas läti emakeelega kogukonnal leida oma identiteeti. Selle väite kasuks räägivad artiklis käsitletud nähtused, mis põhinevad hernhuutlaste keelekasutuse kommunikatiivsetel ja sotsiaalsetel aspektidel.

Uurimus on valminud projekti „Grāmata un sabiedrība Latvijā: Eiropas dimensija un kultūras pārmaiņas“ („Raamat ja ühiskond Lätis: Euroopa mõõde ja kultuurimuutused“ LZP-2023/1-0263) toel.

ARHIIVIALLIKAD

Läti Rahvusraamatukogu (Latvijas Nacionālā bibliotēka, LNB) käsikirjakogu (roktraksti, RX)

f 35, 5, 9 – Dzīves stāsts / mūsu mīļa Brāļa / Mikel jeb Michael Peterson / kas tai 26. jan. 1816. gadā / iekš Veselauskas muižu / svētīgi pie tā m. Pestītāja / aizgāje.

f 300, 127, 28 – Aleksejs Apinis, Latviešu hernhūtiešu vēsturiskie un biogrāfiskie roktraksti. Izlase: grāmatas izdevniecības manuskripts un A. Apīņa sarakste par manuskriptu. Rīga, 1988–1993.

Läti Ülikooli (Latvijas Universitāte, LU) akadeemilise raamatukogu (Akadēmiskā bibliotēka, AB) Misiņa raamatukogu (Misiņa bibliotēka, M)

LDB 5316 – Vidzemes Stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753. Käsikiri, koopia.

Läti Rahvusarhiivi (Latvijas Nacionālais arhivs, LNA) Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts vēstures arhivs, LVVA)

f 237, 1, 8 – Summarisch-historische Nachricht von Lettland.

Herrnhuti Vennaste Uniteedi Arhiiv (Unitätsarchiv Herrnhut, UA)

- R.22.49 – Lebenslauf des lettischen Bruders und Nationalarbeiters Michael Peterson, heimgegangen im Januar 1816 in Wesselshof bey Wenden in Liefland.
- NB.I.R.3.148.m/1 – Erich von Ranzau, Historische Nachricht von dem Anfang und Fortgang des Gnaden Reichs Jesu Christi in Liefland überhaupt und insonderheit in Lettland. 1772.
- NB.I.R.3.148.n – Erich von Ranzau, Historische Nachrichten von dem Anfang und Fortgang des Gnaden-Reichs Jesu Christi in Esthland. 1773.
- NB.I.R.3.148.n.12 – Erich von Ranzau, Kurze Special-Historie von dem Anfang und Fortgang des Gnaden-Reichs Jesu Christi in Finnland. u 1785.

KIRJANDUS

- Bestor, Arthur Eugene 1950.** Backwoods Utopias: The Sectarian Origins and the Owenite Phase of Communitarian Socialism in America, 1663–1829. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Blaufüss, Frīdrihs Bernhards 2015 [1753].** Vidzemes Stāsti. Stāsti no tās vecas un jaunas būšanas to Vidzemes ļaužu, uzrakstīti 1753. Toim Jānis Šiliņš. Rīga: Vēstures izpētes un popularizēšanas biedriba.
- Daija, Pauls 2017.** Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Daija, Pauls; Paškevica, Beata 2022.** Latvian moravian manuscripts: Historical overview and research perspectives. – *Acta Historica Tallinnensia*, kd 28, nr 1, lk 63–84.
<https://doi.org/10.3176/hist.2022.1.03>
- Dembeck, Till 2020.** Heute sprechen. Literatur, Politik und andere Sprachen im Lied (Herder, Alunāns, Barons). – Mehrsprachigkeit und das Politische: Interferenzen in zeitgenössischer deutschsprachiger und baltischer Literatur. (Literarische Mehrsprachigkeit / Literary Multilingualism 3.) Toim Marko Pajević. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, lk 15–38.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1777.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. 2. osa. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Lukas, Liina 2020.** Sprache und Schrift im Baltischen Raum. – Mehrsprachigkeit und das Politische: Interferenzen in zeitgenössischer deutschsprachiger und baltischer Literatur. (Literarische Mehrsprachigkeit / Literary Multilingualism 3.) Toim Marko Pajević. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, lk 39–58.
- Mettele, Gisela 2006.** Eine „Imagined Community“ jenseits der Nation. Die Brüdergemeine als transnationale Gemeinschaft. – *Geschichte und Gesellschaft*, kd 32, nr 1, lk 45–68.
- Mühlen, Heinz von zur 1995.** Deutsch und Undeutsch als historiographisches Problem. – Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium: Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre. (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 8.) Toim Michael Garleff. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 185–195.
- Ndhlovu, Finex; Ndlovu-Gatsheni, Sabelo J. 2024.** Introduction: Reframing the struggle for new decolonial futures. – *Language and Decolonisation: An Interdisciplinary Approach*. Toim F. Ndhlovu, S. J. Ndlovu-Gatsheni. London–New York: Routledge, lk 1–13.

- Pajević, Marko 2020.** Interferenzen. Einführung. – Mehrsprachigkeit und das Politische: Interferenzen in zeitgenössischer deutschsprachiger und baltischer Literatur. (Literarische Mehrsprachigkeit / Literary Multilingualism 3.) Toim M. Pajević. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, lk 7–14.
- Paškevica, Beata 2021.** Hernhūtiešu dziedāšanas tradīcija un Kēnigsbergā drukātais pirmais hernhūtiešu dziesmu krājums Kādas izlasītas garīgas jaukas dziesmas. – Grāmata Latvijai ārpus Latvijas. Koost Viesturs Zanders. Rīga: LNB, lk 120–162.
- Paškevica, Beata (koost) 2023.** Frīdrihs Bernhards Blaufūss. Dzīvesgājums (Friedrich Bernhard Blaufuß. Lebenslauf). Komm Tomass Grūnevalds, Holgers Caunšteks. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Paškevica, Beata 2024.** Von Fremdbeschreibung zur Eigenbeschreibung der lettischen Kultur. Zur Mehrsprachigkeit der lettischen Lebenswelt innerhalb der herrnhutischen Brüdergemeine in Livland des 18. und 19. Jahrhunderts. – Sakrale Sprache in Bewegung. Gebetet, gesungen, übersetzt, entsakralisiert. (Theolinguistica 11.) Toim Szilvia Szatzker, Anikó Szilágyi-Kósa. Inzingen: Akademische Verlagsoffizin Bauer & Raspe, lk 105–116.
- Roth, Kerstin 2021.** Die Textsorte Lebensbeschreibung als Forschungsobjekt der Textsemantik. – Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte, kd 11, nr 1, lk 176–190.
<https://doi.org/10.1515/jbgsg-2020-0013>
- Sommerlat-Michas, Anne (toim) 2015.** Das Baltikum als Konstrukt (18.–19. Jahrhundert): Von einer Kolonialwahrnehmung zu einem nationalen Diskurs. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Straube, Gvido 1991.** J. A. Maskovs un viņa sastādītais dokumentu kopojums. – LZA Vēstis, nr 11, lk 125–134.
- Tischer, Anuschka 2022.** Zwischen „deutsch“ und „undeutsch“: Die Rolle deutscher Aufklärer in Livland in der Sprach- und Kulturvermittlung. – Sprach- und Kulturkontakte im Ostseeraum. (Schriften der Matthias-Kramer-Gesellschaft zur Erforschung der Geschichte des Fremdsprachenerwerbs und der Mehrsprachigkeit 4.) Toim Agnese Dubova, Ineta Balode, Konrad Schröder. Bamberg: University of Bamberg Press, lk 53–67.
<https://doi.org/10.20378/irb-56353>
- Vogt, Peter 2003.** Architektur als religiöse Sprache: Die Brüdergemeine und die Shaker im Vergleich. – Unitas Fratrum, nr 51–52, lk 97–114.
- Vogt, Peter 2023.** Die Herrnhuter Brüdergemeine als christliche Sozialutopie. – Die Herrnhuter Brüdergemeine im 18. und 19. Jahrhundert. Theologie – Geschichte – Wirkung. (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 69.) Toim Wolfgang Breul. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 21–44. <https://doi.org/10.13109/9783666565618.21>

Beata Paškevica (snd 1968), PhD, Lāti Rahvusraamatukogu vanemteadur (Mūkusalas iela 3, Zemgales priekšpilsēta, Rīga, LV-1423), beata.paskevica@lnb.lv

Multilingual aspects in Moravian manuscripts

Keywords: Moravians, Livonia, history of Latvian language, multilingualism, imagined decolonized space, lexical phenomena of the Moravian Church

Until the mid-18th century, written Latvian and Estonian served as ‘means of colonization and Christianization’ (Lukas 2020: 42), since they were written by educated Germans who had immigrated to the country. The first steps towards a distinctly Latvian writing system in the Latvian-speaking region of historic Livonia came through the influence of the Moravian Church. The Moravian Brethren, active worldwide, promoted egalitarian practices based on a hierarchical equality between languages, which set in motion a process of decolonization. Through the parallel use of Latvian and German, the inclusive forms of address (‘brother’ and ‘sister’), the recognition of feminine forms, and the explicit marking of linguistic and ethnic affiliation in official Herrnhut historiography, an ‘imagined decolonized space’ was created within the Moravian community in Livonia. This in turn contributed to the Latvians’ search for a shared cultural identity. The text types introduced by the Moravians were locally adapted and served as a foundation for new forms of creativity, which, among other effects, enabled the development of Latvian as a monolingual national language. The prevailing paradigm of external description gradually gave way to the self-description of Latvian culture.

Beata Paškevica (b. 1968), PhD, National Library of Latvia, Senior Researcher (Mūkusalas iela 3, Zemgales priekšpilsēta, Rīga, LV-1423), beata.paskevica@lnb.lv

„Mo südda ligob mo sees.”

Kirjakeelest kirjanduskeeleks

LIINA LUKAS

Kuigi hiljemalt XVII sajandi esimesest poolest on olemas eesti kirjakeeled, ei kasutanud neid veel kaua aega ei kirjutajate ega lugejatena need, kes kõnelesid neid keeli emakeelena. Aga millal siis võtsid eestlased koloniseerimisvahendina tajutud eesti kirjakeele omaks ja hakkasid seda kasutama kirjutajate ja lugejatena? Millal tekkis eesti kirjanduskeel ja sellega ka kirjanduslik avalikkus Jürgen Habermasi (1962) mõttes: järjest laiema lugejaskonna kaasamine ühtsesse informuumi ning poliitiliste, esteetiliste, kõlbeliste ja kultuuriliste väärtuste kujundamine? Ilukirjandusel oli selles protsessis keskne roll, millele käesolev artikkel osutab.

Esimeseks eestlasest ilukirjandusliku teksti autoriks võib pidada Puhja pastorit Kāsu Hansu, kes Põhjasõja ajal pani lõunaestli keeles kirja oma kuulsa kaebelaulu. See ei tähenda aga veel seda, et oleks olnud olemas eestikeelne ilukirjandusliku teksti lugeja. Eesti kirjakeel oli ka siis, Põhjasõja ajal, endiselt saksa haritlaste omavaheline suhtluskeel. Eestikeelse ilukirjandusliku proosa alguseks on peetud Anton Thor Helle 1732. aastal Halles trükitud grammatika („Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache”) lõpus pealkirja all „Colloquia Esthonica” leiduvaid „vestlusi” talupoegade või pastori ja talupoja vahel, mis käsitlevad mitmesuguseid praktilisi, muu hulgas kasvatuslikke küsimusi ja veenavad vestluspartnerit mõistma hukka pahesid ja lõbustusi. Needki lood ei olnud mõeldud eesti lugejale, vaid trükitud saksa-eesti paralleeltekstina saksa pastoritele eesti keele harjutamiseks ja küllap ka kogudusele ettelugemiseks.

Millal ikkagi sünnib eesti lugeja? Kaudseid ja umbmääraseid andmeid usaldades võib oletada, et XVII sajandi lõpul oskas lugeda umbes 5% Eesti elanikkonnast (Põldvee 2013: 413). XVIII sajandi viimastel kümnenditel küündis lugemisoskus Liivimaal 60–70%-ni, Eestimaal 40%-ni (Lukas 2021: 269). Kindlamaid andmeid on XIX sajandi lõpust: 1881. aastal oskas 93,3% 14-aastastest ja vanematest eestlastest lugeda-kirjutada, mis oli Euroopas erandlik (Raag 2008: 54). Ka lätlaste kirjaoskus oli eestlastega võrdsel tasemel.

Seega leiab XVIII sajandi jooksul aset muljetavaldav muutus, mida on nähtud valgustusajastu saavutusena, üleeuroopalise lugemisrevolutsiooni tulemina. Väidan, et väga suur roll selles muutuses oli hernhuutlikul äratusliikumisel ja selle loodud uuel kirjandusliku kommunikatsiooni mudelil.

Hernhuutlik jutustusmudel: Henning Kuuse

Esimene eestlastele mõeldud juturaamat ilmus 1737. aastal, mil Urvaste pastor Johann Christian Quandt¹ lasi Tallinnas Köleri trükikojas trükkida lõunaeestikeelse raamatu pealkirjaga „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut“. Ehkki Quandti raamat ilmus hiiglasuures tiraažis (1200 eksemplaris) ja seda jagati talupoegadele tasuta, pole sellest säilinud ühtki eksemplari: 1743. aastal, kui keisrinna Elisabet I keelustas vennastekoguduse liikumise Vene impeeriumis, korjati kogu tiraaž käibelt ja hävitati. Siiski ilmus 30 aastat hiljem (1776) samas trükikojas teise raamatu külge köidetuna Quandti jutukogu teine väljaanne. Küllap oli trükikojal siiski alles vähemalt üks eksemplar, mille järgi kordu trükkida teha.

Kõik kolm raamatus sisalduvat juttu on tõlked Saksamaal ja mujalgi Euroopas tuntud pietistlikest äratuslugudest, mis levisid eri versioonides ja üha uutes kordustrükkides. Need on näidiselulood ehk eksemplid, „waggausse eenkojut“, nagu pealkirigi ütleb. Selliseid koostati nii tuntud usutegelaste, aadlike kui ka lihtinimeste elust, nii nagu Quandti kogumiku lugudes: siin on juttu kolme päriselt elanud noore, lihtrahva hulgast pärit lambakarjuse Henning Kuuse, väikese käsitöölise Jörgeli ja neitsi Armelle Nikolase elust.

1737. aasta väljaandes oli lisaks kolmele äratusloole viis või kuus kirikulaulu Quandti eestinduses, kuid 1776. aasta väljaanne sisaldab 21 hernhuutlikku kirikulaulu, enamasti Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi, aga ka tema esimese naise Erdmuthe Dorothea, teise naise Anna Nitzschmanni ning sõbratari Anna S. Dorberi laulude tõlked. Need olid laulud, mille Quandt oli 1741. aastal andnud välja lauluraamatuna, mis aga, nii nagu tema juturaamatki, pärast vennastekoguduse liikumise keelustamist hävitati. Nii on 1776. aasta uusväljaandes säilinud peale Quandti juturaamatu ka tema hernhuutlik lauluraamat. Raamat oli kokku köidetud tõlkega vennastekoguduse ühest olulisemast hardustekstist, Thomas Wilcoxi „A Choice Drop of Honey from the Rock Christ“, mille 1775. aastal ilmunud saksakeelse tõlke „Köstlicher Honigtropfen aus dem Felsen Christo, oder ein kurzes Wort der Ermahnung an alle Heilige und Sünder“ järgi oli valminud lõunaeestikeelne „Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest“ (trükikohaks on märgitud Tartu, ajaks 1779).

Siinne arutlus keerleb kogumiku esimese jutu ümber, mida Quandt pidas otsustavaks teguriks rahva äratustöös ja mis Rudolf Pöldmäe (1936: 256) sõnul on olnud „elulähedasemaid raamatuid eesti keeles, mis on otseselt mõjustanud rahva maailmavaadet ja viinud täispöördelistele suunamuutmistele“. See jutustab Rügeni saarelt pärit lambakarjuse Henning Kuuse äratusloo (e k vt Salchow 2010) ja on tõlge Halle orbudekodu 1736. aasta väljaandest „Die Gnade Gottes An einer Person niedri[gen] Standes, Henning Kuse, Einem Schaf-Hirten auf [der] Insel Rügen, Als ein besonderes Exem[pel] des grossen Nutzens, den auch [die] Einfältigsten aus beständiger Le[sung] und Forschung der Heil. Schri[ft] haben können, Vornemlich zur Ermunter[ung] solcher einfältigen [---] Seelen“ („Jumala arm alamast seisusest

¹ Johann Christian Quandt sündis Wolferschwendas Tüüringis, pärast õpinguid Jenas tuli 1732. aastal Liivimaale ja sai Urvaste kirikuõpetajaks. Juba õpingute ajal oli tal kontakte vennastekogudusega. (Vt Pöldmäe 2011: 47–74; Luhamets 2010)

isikule Henning Kusele, lambakarjusele Rügeni saarel...”). Pikk alapealkiri ütleb, et lugu on eriline näide suurest tulust, mis võib ka kõige lihtsamale inimesele tõusta pidevast pühakirja lugemisest ja uurimisest, ning see on trükitud selliste lihtsate hingede julgustuseks. Jutu saatis pastor Quandti koduõpetajale Peter Friedrich Bornwasserile Halles elav sõber (arvatavasti G. A. Francke jun, Põldmäe 2011: 53) ja selle tõlkis lõunaestikeelde Quandt ise.

Seesama lugu ilmus kaks aastat pärast hävitatud lõunaestikeelset väljaannet, 1739. aastal, ka põhjaestikeelses, sama Köleri trükikoja väljaandes. Seegi raamat hävitati, kuid sellest on Eesti Kirjandusmuuseumis alles üks ilma tiitellehe ja algusosata eksemplar, mida on hakatud ühe kogumikus sisalduva loo järgi nimetama „Hanso ja Mardi jut” (Annus 2000: 182). Puuduva teksti on hiljem (dateeringu järgi 1819. aastal) keegi käitsi juurde kirjutanud. Mingil põhjusel oli raamatu algus, mis sisaldas sedasama Henning Kuuse (põhjaestikeelses tõlkes Hinrik Kuseni) lugu, raamatust välja rebitud, küllap loo hernhuutliku hoiaku tõttu. Ülejäänud raamat on trükitult alles, see sisaldab veel nelja kirikulaulu tõlget – need tuntud evangeelsed laulud on tänini saksa ja eesti kirikulauluraamatutes – ja kahte Eesti olusid käsitlevat dialoogjutustust. Nendest üks, „Wel üks hea jut / mis üks wagga Öppetaja aiab ühhe mehhe-eksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda õnsa surma wastu walmistab”, oli ilmunud juba Anton Thor Helle grammatikas ja selles kujutatakse eesti talumehe hingelist arengut („kuida se assi mo süddames on”) patususest meeleparanduseni. Teine kannab pealkirja „Üks hea jut / mis kaks tallopoega Hans ja Mart issekeskis aiawad” ja esitab esmakordselt eesti mehe äratusloo. Mardi äratuseks saab tema naabrimehe prohvetlik unenägu, milles nõutakse rahva patust pööramist. Unenägu kui Jumala saadetud ettekuulutus või vihje, mis muudab inimese elu ning nõuab selle prohvetliku nägemuse kuulutamist ja levitamist, oli pietistlikule kirjandusele omane motiiv. (Albrecht 2018)

Peale 1817. aastat, mil Aleksander I vennastekogudusele tegutsemisvabaduse tagasi andis ja see uue hooga levima hakkas, taastas raamatu alguses olnud Hinriku loo teksti keegi, kelle käes pidi olema üks eksemplar hävitatud raamatust veel säilinud. Selle käsikirjalise juurdekirjutuse ja ülejäänud teksti vahel on tajutav stilistiline pinge. Kui trükitud osa raamatust rõhutab jumalasõnale ja Kristuse käsule kuuletumise vajadust ortodoksse luterluse jaoks sobivas formuleeringus, siis käsikirjaline tekst kasutab hernhuutlikku retoorikat (nt „sega olled sa mo süddame omma süddamega ühte sidunud, et ma nüüd sinno lamboke ja so armas pruut ollen”, Hanso ja Mardi jut 1739: 19).

Mõlemad tõlked on suures osas originaaltruud, mõne kohandusega (nagu põhjaestikeelse loo nimekuju Hinrik ning lõunaestikeelses loos soovitatava lektüüri hulka lisatud Arndti „Paradiisiaiake” („Paradiesgärtlein”) ja lõunaestikeelne 1732. aastal Riias trükitud palve- ja lauluraamat, mida pole tekstis otse nimetatud, kuid millele on äratuntavalt viidatud). Põhjaestikeelse Hinriku loo põhitekstile on lisatud „Maenitsus” (lk 22) ja pöördumine talurahva poole, kes „siin Eesti-maal, Läne, Harjo, Jerwa- ja Wirromaal” elab (lk 26), mida lõunaestikeelses variandis ei ole – viimases lõpetab Henningu loo „Üks kristlik karjuse laul”, mis on esitatud lamba ja karjuse kahekõnena.

Nagu näha, oli eestikeelse jutustava kirjanduse algus traumaatiline. Millega oli väikese lambakarjuse äratuslugu, mis seisab nii lõuna- kui ka põhjaeestikeelse jutustava proosakirjanduse alguses, teeninud ära sellise kohtlemise? Miks tuli see lugu juba ilmunud raamatust välja rebida?

Lihtne vastus on, et selle loo hernhuutliku maine, st tema tähenduse tõttu vennastekoguduse jaoks, mistõttu ta oli muutunud kahtlaseks ortodokssete luterlike pastorite seas ja sattunud ka tsaarivõimu põlu alla. Aga milles nende tekstide ähvardav mõjujõud siis ikkagi seisnes? Kirjanduse arengu (kirjandusliku kommunikatsiooni tekkimise) seisukohast on olulised järgmised tegurid.

1. Uutmoodi suhtumine kirjalikku teksti. Väikese lambakarjuse elu äratus-sündmuseks on lugema õppimine ja sel kombel iseseisev ligipääs pühakirjale. Juttu on sellest, kuidas pühakirja põhjalik lugemine ja uurimine võib ka kõige lihtsamale karjusele tuua Jumala armu ja õnnistust. Henning/Hinrik ostab enesele õpetaja soovitusel kõigepealt katekismuse, hakkab seda lugema ja „südamest Jeesuse järele õhkama” (Hanso ja Mardi jut 1739: 5). Seejärel ostab ta Taaveti laulude raamatu ja Piibli ning loeb teisigi raamatuid – ta õpib lugema ekstensiivselt. Ta õpetab lugema ka oma lapsed. Samas õpib ta loetut mõistma ja selle järele elama.

Põhjaeestikeelse Hinrik Kuuseni loo taustaks on eestikeelse täispiibli ilmumine 1739. aastal, st samal aastal, kui ilmus käsitletav jutukogu. Hinriku lugu on sellega otseselt seotud. Loo lõpus antakse teada, kuidas Jeesus on ühe suure „herra” südant pööranud, kes on tahtnud oma kullaga kõik Piibli raamatud talupoegade kätte saata. (Hanso ja Mardi jut 1739: 29) Suure „herra” all on küllap mõeldud taani päritolu Vene kindralit, Maardu mõisnikku Hermann Jensen von Bohni (1672–1743), kelle kulul Piibel ilmus. Esialgne raha saadi Nikolaus Ludwig von Zinzendorfilt.

Jutu lõpus on manitsus, milles loetletakse üles kuus põhjust, miks toob pühakirja lugemine „suurt kasu ja rõõmu elus ja surmas” ning mis kattuvad saksa pietistlike piibliväljaannete (sh Johann Fischeri 1677. aastal Riias välja antud Piibli) lugemisjuhistega (Friedenthal 2025). Need nõuavad Piibli lugemisel mitte üksnes välist arusaamist, vaid ka sisemist mõistmist ja järgimist. Esmakordselt esitatakse needsamad juhised ka eesti lugejale, kes seni oli jumalasõnast osa saanud peamiselt pastori vahendusel. Nüüd rõhutatakse, et Piibli lugemisest võivad õppida kõik, sõltumata soost ja seisusest. Ka talupojalt nõutakse individuaalset, süvenenud lugemist: Piiblit ei tule lugeda mitte ajaviiteks, vaid hea nõuga, seda tuleb lugeda südamega ja seda palvega segada, sellest tuleb koguda hingevarandust oma südamesse ja pähe. Eestikeelse piibliga samal aastal ilmus lätikeelse täispiibli teine trükk samuti pietistlikult meelestatud Friedrich Bernhard Blaufuži eessõnaga, mis sisaldas samamoodi juhatusi Piibli õigel viisil lugemiseks (Friedenthal 2025).

Selline lugemisjuhis tähendas täiesti uutmoodi suhtumist kirjalikku teksti, mida talupoeg oli seni harjunud pähe õppima. Nüüd pidi ta loetut mõistma nii mõistuse kui ka südamega. See tähendas igapäevast enesesse süüvimist ja refleksiooni, loetu individuaalset mõtestamist, millist senised vaimuelu institutsioonid (kool, kirik) talupoegadele ette ei näinud.

2. Uus jutustamismudel. Henningu lugu tõi eestikeelsesse kirjandusse täiesti uutmoodi narratiivse skeemi: inimese elu- või kujunemisloo, milles on kõige olulisem

sündmus äratus: teatud sündmuse mõjul, mida inimene kogeb äratusena, hindab ta ümber oma senise elu ja alustab uut elu Jeesuses, mis peab teda juhtima igavese elu ja õndsuseni. Sellel teel tuleb tal ületada mitmeid katsumusi. Henningu tee kulgeb läbi risti ja viletsuse, teda alandatakse ja solvatakse, ta jääb tõvevoodisse, kuid seda kõike talub ta kannatliku südamega, saades oma usust rammu. Lugu lõpeb tema surmaga, mille ta rahulikult ja tänulikult vastu võtab.

Henningu lugu kujutas inimese religioosset (ja ühtlasi emotsionaalset) kogemust. Rõhutades isiklikku vagadust ja meeleparandust, oli pietism nihutanud keskmesse indiviidi. See ei olnud valgustuslik autonoomne mina, vaid Jumala aktiivne kohalolu individuaalses elus. (Vt ka Gleixner 2008) Pidev vaevanägemine Kristuse eeskujul järgimisel, igapäevane usuline harjutamine, isiklike religioossete emotsioonide kultiveerimine viis uue tunde kultuuri tekkimiseni, mis pani ka talupoega oma tundeid eritlema, neile tähelepanu pöörama ja neid nii kõnes kui ka kirjas väljendama. Lektüür pidi mõjuma, hinge liigutama. Sealjuures väärrib rõhutamist, et tegu oli äratuslugudega: „[---] teadke, et teid ei olle hukkaminnewa asjade, ei hõbbeda egga kullaga lunnastud [---]; waid Kristusse kui ühhe ilma wiggata ja puhta talle kallli werrega” (Hanso ja Mardi jut 1739: 26) ja „[---] ärkage ülles, kes teie maggate, ja touske ülles patto surmast, siis walgustab teid Kristus” (Hanso ja Mardi jut 1739: 32).

Hinriku loo sõnum „Ärgake üles, kes te magate” jõudis kohale tungivamalt, kui loo kirjapanija oleks ehk osanud loota. Alles vennastekoguduse laotud äratus töö vundamendil sai tekkida sotsiaalne, kirjanduslik ja rahvuslik ärkamine. Ärgem unustagem, et just vennastekoguduse liikumises hakati mittesakslasi nimetama eestlasteks. Mitmed rahvusliku liikumise tegelased olid pärit just hernhuutlikest peredest või olid nad hernhuutlusega seotud (nt Johann Voldemar Jannsen, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson).

3. Samastumispotentsiaal. Põhjaeestikeelse Hinriku-loo lõpus on pöördumine talurahva poole, kes elab Lääne-, Harju-, Järva- ja Virumaal: „Waatke, armad tallopoiad, teie ia teie laste heaks ia hinge kassuks on ühhe lambrise Kuseni Hinriko ellowisid ramatusse üllespandud ja Ma-kele ärrasselletud. [---] Temma olli nisamoti tallopoeg kui teiege [---].” (Hanso ja Mardi jut 1739: 32–33) Hinriku lugu esitas niisuguse inimese elu ja kogemust, kellega lihtsat päritolu eestlane võis samastuda. Vennastekoguduse kirjutuspraktikas kujunes esmakordselt välja võrdne autori ja lugeja suhe (vt ka Undusk 1995), milles autor ei seisnud oma lugejast hariduse ja sotsiaalse staatuse mõttes kaugel, ei „valgustanud” teda suunaga ülalt alla, vaid vahendas lihtsa kristlase isiklikku kogemust. Autori ja lugeja põhimõtteline võrdõiguslikkus ähvardas seisusliku ühiskonna sisemist hierarhiat.

4. Eestlane autorina ehk „kui Jesukenne omma sõrmekessegga mo kele külge putuks, ehk ma siis voiksin räkida” (Hanso ja Mardi jut 1739: 77). Kuid vennastekogudus ei kaasanud eestlasi kirjakultuuri mitte ainult adressaatidena, passiivsete lugejatena, vaid ka autoritena, kes tihti jäid küll anonüümseks, nii et teada on üksnes nende loodud tekstide hilisemad ümberkirjutajad või avaldajad.

Kõik 1776. aasta väljaande tekstid on seotud Urvastega ja pastor Quandti lähiringiga. Urvaste arvuka vennastekogu (140 liiget) aktiivseimad liikmed olid eesti päritolu köster ja õpetaja Adam Koljo (1683–1759) ning tema väimees ja ameti-

järglane Mango Hans (u 1713–1780), kes tõlkisid 1740.–1750. aastatel eesti keelde mitu mahukat luterliku harduskirjanduse peateost ja vaimulikke laule, kirjutasid ringkonnapäevikuid ja jäädvustasid kohalike vennaste elu- ja surmalugusid (vt selle kohta Põldmäe 1939, 1981, 2011: 99–112; Vinkel 1993; Prillop 2025). Mahukamate tõlketööde seas on ülal nimetatud Mee-pisara raamat, mis oli Quandti raamatuga kokku köidetud (rahvusbibliograafias on tõlkijana märgitud Johann Heinrich Foerster (Förster), kes tuli Baltimaadele alles 1780. aastal ja võis olla 1814.–1815. aasta kordustrükkide organiseerija), Johann Arndti „Neli raamatut tõelisest kristlusest” („Vier Bücher vom wahren Christentum”, sks 1605–1610, e k u 1740) – luterliku vagaduse tähtteos ja sajandeid üks loetavamaid vaimulikke raamatuid kogu Euroopas ja kaugemalgi –, samuti ajastu mõjukamaid maailmakirjanduse teoseid, John Bunyani „Palveränduri teekond sellest maailmast tulevasse” („The Pilgrim’s Progress from this World to that Which is To Come”, 1678). See üleeuroopalise kuulsusega suurteos ei kõnetanud sugugi ainult hernhuutlasi, seda loeti palju konfessioonide üleselt. Saksamaal oli see üks pietistliku harduskirjanduse tüvitekste, mis tõlgiti 1685. aastal saksa keelde ja mida trükiti XVIII sajandil korduvalt. Bunyani „Palveränduri teekonna” tohutu menu on seletatav sellega, et seda lugesid madalamate klasside inimesed. Ilmselt suutis kirjanduslik allegooria teoloogilisi tõdesid psühholoogiliselt arusaadavaks teha ka vähem haritud lugejale, väheoluline pole teosesse kätketud ühiskonnakriitika (maailm kui hädaorg, millest tuleb pääseda taevasse). Mango Hansu lõunaeesti keelde tõlgitud „Palveränduri teekond” ringles enam kui pool sajandit käsikirjaliselt (Eesti Kirjandusmuuseumis on mitu ära kirja), enne kui ilmus 1817. aastal trükist pealkirja all „Öige Risti-Innimisse Töisine Ello-käuk Iggawetse Ello pole”.

Hernhuutlikus kirjutuspraktikas võis eesti või läti² päritolu talupoeg astuda üles kirjandusliku teksti autorina, pannes kirja kõne, aruande, kirja, oma või kellegi teise eluloo või nägemuse, või tõlkijana, tõlgendades algteksti omal moel, lähtudes oma teadmistest, ning kohandades seda vastavalt oma kogemushorisonile. Oma hingelise kujunemise kirjalik fikseerimine oli võimalik kõigil, sõltumata soost või seisusest. Alles vennastekoguduse liikumises sai kirjakeelest kui võõrakirjelduse vahendist enesekirjelduse vahend ja elitaarsest eksklusiivsest teadmiste vahetamise meediumist meedium igäihe jaoks.

5. Kirjanduskeele tekkimine. Hernhuutluse kirjanduslooline tähendus ei seisne ainult selles, et see tõi lihtsa lugeja kasinasse lugemisvarasse uusi jutustava kirjanduse žanre, lugusid ja motiive, vaid eeskätt tundeelu väärtustamises ja uute stilistiliste vahendite otsimises selle kujutamiseks – kirjandusliku eesti keele väljaarendamises. Henningu loos on kujundeid ja tundeväljenduse viise, mida trükitud tekst ega senine religioosne kirjavara ei tundnud. Kujundid ja keel olid tihti pärit Piiblist, ainsast seni lihtinimesele tuttavast proosatekstist, kuid hernhuutlikule tekstile on omane meelelisus, kehaline kogemus, müstika ja eksalteeritus, mis tõmbas lugeja tähelepanu ja haaras kaasa, mõjus, liigutas. Rõhutati meelelisi visioone (Kristus kui tall, kelle veritsevad küljehaavad sümboliseerivad ülimalt kannatust). Sümbolid, mille kaudu

² Vennastekoguduse läti keelsete käsikirjaliste tekstide mõjust ja tähendusest vt nt Daija, Paškavica 2022.

religioosset kogemust tuli kirjeldada, kaotasid piiri reaalse ja kujutlusliku vahel. Tegu oli afektiivse pöördega suhtes kirjasõnasse. Selline afektiivsus andis lugejale võimaluse samastumiseks, ärgitas kujutlusjõudu ja tegi kujutleja teadlikuks oma siseelust ja individuaalsusest. Religioosse tundeelamuse abil koolitati ühtlasi üleüldist emotsionaalset kompetentsi ja selle keelelis-poetilist väljendamist.

Sentimentaalne jutustusmudel: Jenoveva

Äratuslugude pietistlik skeem lõi jutustusmudeli, mis võimaldas kujutada inimsaastust väljaspool religioosset teleoloogiat. Niipea kui vennastekogudus XIX sajandi esimesel veerandil taas pörandalt välja sai tulla, hakati seni käsikirjaliselt levinud teoseid trükkima (või taastrükkima). Hernhuutlikus vaimus oli üles kasvanud uus põlvkond eesti kirjanikke, kes olid vastuvõtlikud Saksamaal levinud uus- või järelpietistlikele vooludele. XIX sajandi esimesel poolel eesti ja läti kirjandust vallanud uues vagaduslugude laines seoti pietistlik religioossus kokku sentimentalismiga ning piiblllood pärimuslike (pühaku)lugude ja kirjanduslike jutusüžeedega. Kui XVIII sajandi keskpaiku elas eesti lugeja kaasa lihtsa lambakarjuse Henningu äratusloole, siis sajand hiljem võitis lugejate südamed Brabandi kuninga tütar Jenoveva. Seegi lugu oli tõkeline, algteksti autoriks oli katoliku preester ja noorsookirjanik Christoph von Schmid (1768–1854, vt Meier 2007), kelle jutud olid saksa keele-ruumis ülipopulaarsed ja ka rahvusvaheliselt tuntud, tõlgituna kümnetesse keeltesse (vt nt Navickienė 2022), sh eesti ja läti keelde. Schmidil paljudest teostest oli tuntuim „Genovefa” (1810), mille aines ulatub tagasi püha Genoveva elu ladinakeelsete ülestähendusteni XIV sajandil. Süžee levis rahvalike juttudena nii prantsuse, saksa kui ka hollandi keeles. Kõrvuti Schmidil sentimentaalse jutustusega, saksa rahvapärимuse avastamise laineharjal, jõudis Genoveva aines Saksamaal ka lavale: nt Ludwig Tiecki „Leben und Tod der heiligen Genoveva” („Püha Jenoveva elu ja surm”, 1799), Friedrich Mülleri „Golo und Genovefa” („Golo ja Jenoveva”, 1811).

Esimene Schmidiloo eestikeelne mugandus ilmus 1839. aastal Pärnus pealkirja all „Jenowewa elust”, autoriks Caspar Franz Lorenzsonn. 22-leheküljelisest raamatust ilmus kolm trükki ning teose populaarsusest kõneleb seegi, et juba kolmanda trüki ilmumise aastal, 1841, anti Tartus välja Schmidiloo Jenoveva-loo uus, pikem ja põhjalikum (50-leheküljeline) töötlus: Johann Thomassoni „Jenowewa. Üks kaunis ja halle luggeminne, igga innimesse, keige ennamiste wannematte ja laste kassuks, välja antud”.

Schmidiloo versioon ei olnud aga ainus, mis eesti lugejateni jõudis. 1830. aastatel, kui vendade Grimmide ärgitusel hakati teaduslikult tegelema rahvapärимusega, vääristati ka rahvaraamatuid, mida hakati akadeemiliste publikatsioonidena välja andma, püüdes ühelt poolt rekonstrueerida saksa rahvusliku kirjanduse ajalugu, teiselt poolt hajutades piire massi- ja kõrgkirjanduse vahel. Aastatel 1838–1849 toimetis Gotthard O. Marbach trükki Ludwig Richteri illustatsioonidega 53-köitelise rahvaraamatusarja. 1838. aastal ilmus selle sarja kaheksanda raamatuna „Geschichte von der heiligen Pfalzgräfin Genoveva” („Püha pfaltskrahvinna Jenoveva lugu”), mis

oli aluseks Schmidti teosega konkureerinud eestikeelsetele tõlgetele, näiteks tugineb sellele Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Wagga Jenowewa ajalik elloaeg” (1842). Marbachi ettevõtmine haakus Kreutzwaldi enda huvidega rahvapärимuse vastu ja eesti kirjanduse edendamisel. Kreutzwaldi raamatul oli suur menu: sajandi jooksul anti sellest välja üheksa trükki 16 000 eksemplaris. Marbachi sarjast ilmus teistegi teoste tõlkeid ja mugandusi, nt „König Apollonius” Carl Wilhelm Freundlichei tõlkes pealkirjaga „Appolonius, Tirusse ja Sidoni kuningas. Üks wägga kaunis lugeminne Jummalä surest abbist ja hallastussest” (1846).

Kuni sajandi lõpuni anti välja üha uusi Jenoveva loo töötusi: eesti keeles ilmus 60 aasta jooksul vähemalt 11 erinevat Jenoveva-väljaannet kokku 18 trükis tuhandetesse ulatuvate trükiarvudega (Vinkel 1966: 185). Läti keeles ilmus 25 väljaannet eri versioonides (Limane 1985; Kalnačs, Daija 2018). Jenoveva kannatusterohket elusaatust on neis teostes kujutatud sarnaselt pietistliku eluloo malliga, erinevus seisneb selles, et kangelanna elumuutus ei tulene sisemisest ärkamisest, vaid on tingitud välistest oludest. Jenoveva on ingellik olevus, tasase ja mõistliku vaimuga ning eeskujuliku kristliku eluviisiga: ta elab vagalt ja jumalakartlikult, teeb head vaestele ja haigetele, käib sagedasti kirikus, on truu abielus, mida mõistetakse esmajoones hingesuguluse, südamesõprusena. Sattudes valesüüdistuste alusel oma abikaasa silmis ebasoosingusse, tuleb tal seitse aastat elada oma pojaga metsakoopas, kus last toidab emahirv, kannatada nälga, külma ja haigusi. Ometi ei satu ta kiusatusse ega salga oma kannatustes Jumalat maha. Kiusatustele aitab vastu panna hingejõud kui uus inimlik väärtus ja ühtlasi pietistliku kangelase moraalne tugi. Nii ei ole Jenoveva üksnes passiivne kannataja. Ta ei alistu välisele survele, vaid tegutseb julgelt enda ja oma lapse ellujäämise nimel. Taasühinemine abikaasaga on võimalik ainult tänu tema eneseteadlikule tegutsemisele. (Vt ka Kalnačs, Daija 2018: 167)

Jenovevaga samal ajal pälvisid eesti (ja läti, vt Limane 1985) lugeja kaastunde teisedki kannatavad kangelannad, nende seas Christoph von Schmidti Hirlanda (Thomasson 1844; Kirsell 1862) ja Rosa von Tannenberg (Gildenmann 1851), Elisabeth (Janter 1838), Helena (Gildenmann 1850), Griseldis (Nedatz 1843) ja Balti algupära Mai-Roos, baltisaksa kirjaniku Adalbert Cammereri (1786–1848) teose „Turaida preili” („Die Jungfrau von Treiden”) alusel (Gildemann 1865). Kuid on ka üks kannatav meeskangelane, sentimentalistlik Robinson, kelle haledast loost sai eesti lugeja osa Christoph von Schmidti jutustuse „Gottfried der junge Einsiedler” („Noor erak Gottfried”, 1829) vahendusel, Johann Thomassoni eestinduses pealkirja all „Weikise Hanso luggu tühja sare peäl” (Thomasson 1839).

Need lood on narratiivselt struktuurilt sarnased: peategelase pagendus valesüüdistuste alusel, proovilepanek kannatustes, usu kinnitamine ning imeline pääsemine (erinevalt Jenovevast tihti ilma isikliku initsiatiivita), andekspalumine ja andestamine. Kangelanna naaseb, küll aastaid hiljem ja haigena, kurnatult, vahel ilma mõne ihuliikmeta, perekonna rüppe. Kiusajad tabatakse, kiusatu palvel neile halastatakse, kuid saatus karistab neid siiski: nad peavad tundma südametunnistuse piinu, mis on pietistlikus elukäsituses suurim võimalik karistus. Et tegu on eksemplaarse eluloojutustusega, jõuab lugu välja peategelase surmani, kuid see ei ole traagiline sündmus, vaid tõelise, igavese elu algus.

Aja jooksul kahanes pietistlik-religioosse allteksti mõju ja tugevnes kodanlik moraaliõpetus, tempereerituna sentimentalistliku tunde kultuuriga. Kangelanna kannatuste kraad võis muutuda, sõltudes gootika või ballaadiliku irratsionaalsuse osakaalust sentimentalistlikus kastmes. Berend Gildenmanni „Kannatlikko Helena loos” arendatakse „tagakiusatud süütuse” motiivi rüütliromaani romansilikus võtmes, pikituna gooti romaani elementidega (nt naise käe äraraiumine ja imeline tagasikasvamine, kiusaja tükkideks raiumine või neljaks rebimine). Ometi on pietistlik põhiskeem neis lugudes äratuntav, kuigi järjest ilmalikumal kujul.

Vähem seikluslik, vahetusse kaasaega paigutatud naiseliku kannatlikkuse ja alandlikkuse võidukäigu lugu on Schmidti „Das hölzerne Kreutz”, mille Johann Thomasson tõlkis 1840. aastal pealkirjaga „Puust rist. Üks kaunis luggeminne neile troostiks, kes willetsusse sattunud” (Thomasson 1840). See räägib orb Annest, kelle rikas leskproua enese juurde võtab ning kes pärast vanaproua surma valib tema varanduse hulgast endale ainult puust risti, mis talle ta heategija viimaseid sõnu ja soovitusi meenutab. Rist, millesse, nagu hiljem selgub, oli peidetud teemant, aitab Annet tema suurimas hädas ning toob ka perekondliku õnne. Kuigi väikese Anne eluilm seisab lambakarjus Henningule ja eesti lugejale lähemal kui krahvinna Jenoveva oma, sümpatiseeris nende lugude uustrükkide arvu järgi otsustades lugejale rohkem Jenoveva. Tegelase ja tema ümbruse sotsiaalsest samastumispotentsiaalst tähtsam oli lugeja emotsionaalne samastumine kangelannaga.

Jenoveva ja tema kaaskannatajad on sentimentaalsed kangelased. Sentimentaalne jutt kujutas tundeid, ja pidi tugevaid tundeid ühtlasi äratama ka lugejas. Tundliku ja tundelise hinge kõige loomulikum väljendus on pisarad, mida valatakse neis juttudes ojadena: kõik nutsid „halleduse pärrast” (Lorenzsonn 1839: 4), kui Jenoveva kodust lahkus, et minna mehele Siegwridile. Ta ise „nuttis ka ni kibbedast, et isse ennast waigistada ei jõudnud” (Thomasson 1841: 3). Nutavad nii kangelannad kui ka nende kannatuste pealtvaatajad, nii mehed kui ka naised. Pisaraid valatakse nii valu, alanduse, meelehärmi, häbi kui ka liigutuse ja rõõmu pärast: Artus astus „[---] täis häbbi ning kahhetsemist, wet silmist ärra pühkides, kui üks kurjateggia omma kohtomõistja ette. Ka Irlanda silmist jooksis wessi, puhta ello, rahho ning andeksandmisse pissarad [---].” (Thomasson 1844: 22) Nii kirjeldatakse abikaasade taaskohtumist Thomassoni Irlanda-loos. Nutetakse selle maailma tühisuse pärast: „Silma wega mõtles se peäle, et keik siin maa peäl tühhi on” (Thomasson 1840: 4). Ka eesti kirjanduse esimese trükki jõudnud Robinsoni, väikese Hansu silmist jooksis üha vett, olgu siis (hinge)valust, näljast või rõõmust: „Issa silmist jooksis wessi möda palged mahha [---]” (Thomasson 1839: 36) või „Hanso silmi möda jooksis räkides wessi mahha” (Thomasson 1839: 40). Liigutuspisaraid valas isegi kuri kapten Carl Masingu jutus „Laevapoiss Popp”, kust muide pärineb artikli pealkirjas sisalduv lõuna-eestikeelne tsitaat (Masing 1836: 13). Pisarad räägivad enese eest või lämmatatavate sõnu: „[---] ning mõnnigi olleks weel süddamelikkud õnne sowimissed ütelnud, kui mitte silma pissarad ei olleksid sannad ärra lämmatand. [---] Irlanda isse nuttis ka ni kibbedast, et mitte sannagi suust wälja ei sanud” (Thomasson 1844: 21), need halvavad tegutsemise: „Iggaüks wöib nüüd arwata, kuidas issa südda sees nuttis!

Trööstimatta läks temma paiopuu alla, kus ta kui pool surnud mahha langes, ning keige surema kurbdusse ja süddame wallo sees omaja piddas” (Thomasson 1839: 9).

Arvata võib, et see pisaratevool kandus üle ka lugejale, pani ta kangelase kannatustele kaasa tundma. Juba Henning Kuuse äratuslugu, mille pastor Quandt sajand varem esmalt kantslist kogudusele ette luges, olevat tekitanud säärase meeleliigutuse, et suurem osa koosolijaist, keda olnud paar tuhat, pisarates ujus (Põldmäe 2011: 54). Pietism tõi endaga kaasa kirjandusliku nutmise, mis jätkus sentimentalistlikus kirjanduses (vt nt Menin 2014). Kaastunne on sentimentalistliku esteetika alustala. Gotthold Ephraim Lessing, selle esteetika üks jõulisemaid põhjendajaid nii teoorias kui ka praktikas, pani oma näidenditega („Emilia Galotti”, „Miss Sara Sampson”) publiku nutma (Martus 2020: 456). Romaanis suutis sama Samuel Richardson, kelle kohta kirjutas Denis Diderot oma „Eloogis Richardsonile” („Éloge de Richardson”, 1761): „Me nutame üheskoos tema romaanide õnnetute tegelaste pärast ja ütleme: „Kui saatus peaks meidki ühel heal päeval maha painutama, nutavad meie pärast vähemasti kõik austusväärsed inimesed.”” (Diderot 1798: 218)

Küllap oli sentimentalistlike juttude edu pant (rohked kordustrükid ja suured tiraazid) see, et erinevalt rahvavalgustuslike juttude õpetlik-manitsevast toonist rõhusid need lugeja kaastundele ja liigutasid südant. Need osutusid mõjusamaks XVIII sajandi lõpust alates neile konkurentsi pakkunud rahvavalgustuslikust jutumudelist, saksa maapastorite Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1750–1842), Otto Reinhold von Holtzi (1757–1828) ja Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806) juturaamatutest, milles vahendati ratsionalistlikku õpetust ja ettekujutust valgustuslikust maailmakorrast, kus õiget nõu järgides elus hästi hakkama saadakse, muidugi igaüks oma sotsiaalsel pulgal selles paratamatult hierarhilises maailmas (Luce 1807, 1812; Holtz 1817; Arvelius 1782, 1787; vt isikute kohta lähemalt EEVA andmebaasist). Pietistlik-sentimentalistliku jutu sõnum oli demokraatlikum: see, kes järgib oma südant, saavutab õndsuse vähemasti tulevas ilmas ja selles õndsuses, südameseaduse ees, on kõik inimesed võrdsed.

Artikkel on muudetud versioon saksakeelsest artiklist (Lukas 2024), mille kirjutamist toetas Eesti Teadusagentuuri projekt „Lüürilise luule tegur väikeste kirjanduste kujunemisel” (PRG1106).

VEEBIVARAD

EEVA. Eesti vanema kirjanduse digitaalne andmebaas. Tartu Ülikooli Raamatukogu, Tartu Ülikooli kirjanduse ja kultuuriteaduste instituut, Eesti Kirjandusmuuseum.
<https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=index>

KIRJANDUS

- Albrecht, Ruth (toim) 2018.** Begeisterte Mägde. Träume, Visionen und Offenbarungen von Frauen des frühen Pietismus. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Annus, Endel (toim) 2000.** Eestikeelne raamat 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia 1.) Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Koost Tiina Aasmann, E. Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Arvelius, Friedrich Gustav 1782.** Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat Söbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema. Tallinn: Lindfors.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=745
- Arvelius, Friedrich Gustav 1787.** Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat Söbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema. Teine Jaggo. Tallinn: Iwersen, Wehmer.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=746
- Daija, Pauls; Paškevica, Beata 2022.** Latvian Moravian manuscripts: Historical overview and research perspectives. – *Acta Historica Tallinnensia*, kd 28, nr 1, lk 63–84.
<https://doi.org/10.3176/hist.2022.1.03>
- Diderot, Denis 1798.** Éloge de Richardson, auteur des romans de Pamela, de Clarisse et de Grandisson. – *Cœuvres de Denis Diderot*. 9. kd. Toim Jacques-André Naigeon. Paris: Deterville, lk 211–240.
- Friedenthal, Tiina-Erika 2025.** Milleks piibel ja kuidas seda lugeda? Pietistlikud eessõnad ja lugemisjuhised Eesti- ja Liivimaa piiblites. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 721–742.
- Gildemann, M. 1865.** Wagga neitsit Mai Roos. Tütarlaste eeskueo. Wägga halle luggo, mis sündind Turraides, Lättimaal, Koiva jõe äres. Tartu: H. Laakmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?do=tekst_detailswitch&lang=1&tid=30&eid=838
- Gildenmann, Berend 1850.** Kannatlikko Helena luggu, kes 22 aastat mitmes willetsusses olnud. Halle, wägga luggemisse wäärt luggeminne. Pärnu: W. Borm.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-17137-47489-48220>
- Gildenmann, Berend 1851.** Rosa, ehk: Lapse armastus. Pärnu: W. Borm.
<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:332609>
- Gleixner, Ulrike 2008.** Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit. (Bürgertum. Neue Folge 2.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Habermas, Jürgen 1962.** Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. (Sammlung Luchterhand 25.) Darmstadt–Neuwied: Luchterhand.
- [Hanso ja Mardi jut] 1739.** Tallinn: J. J. Köhler. <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100237>
- Holtz, Otto Reinhold von 1817.** Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks. Tallinn: J. H. Gressel.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=774
- Janter, Christian Friedrich 1838.** Usklikko Elisabetti ello. Tallinn: Lindfors.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=72

- Kalnačs, Benedikts; Daija, Pauls 2018.** Nineteenth-century sentimental and popular trends and their transformation in *fin-de-siècle* Latvian literature. – *Interlitteraria*, kd 23, nr 1, lk 162–172. <https://doi.org/10.12697/IL.2018.23.1.17>
- Kirsell, Mats 1862.** Kannatlikko Hirlanda luggu, mis meie armsa Maarahwale heaks öppetusse määrgiks ja tulusaks aiawiteks Saksakelest Ma-kele on ümberpantud. Tartu: H. Laakmann. <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-22096-59184-62105>
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1842.** Wagga Jenowewa ajalik elloaeg. Tartu: H. Laakmann. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=759
- Limane, Liliija 1985.** Robinsoniāde un stāsts par Genovevu latviešu grāmatniecībā. – *Grāmatas un grāmatnieki*. Toim Eduards Arājs. Rīga: Zinātne, lk 138–145.
- Lorenzonn, Caspar Franz 1839.** Jenowewa ellust; Üks wägga armas ja halle luggeminne wannemate ja lastele. Perno: J. G. Marquardt. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?do=tekst_detailswitch&lang=1&tid=50&eid=2469
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1807.** Sarema Jutto ramat. Erzählungen zur moralischen und öconomischen Bildung der Ehsten, nebst einigen Hausmitteln den schleunigen, gefährlichen und oft vorkommenden Krankheiten. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=495
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1812.** Sarema Jutto ramat, teine jaggu. Pärnu: J. G. Marquardt. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=298
- Luhamets, Kristjan 2010.** Järelsõna. – Adam Friedrich Salchow. Henningu lugu. Tlk Johann Christian Quandt, K. Luhamets. [Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku] Kambja Kogudus, lk 15–16.
- Lukas, Liina (koost) 2021.** Balti kirjakultuuri ajalugu I. Keskused ja kandjad. Vahur Aabrams, Meelis Friedenthal, Tiina-Erika Friedenthal, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Martin Klöcker, Lea Leppik, L. Lukas, Anu Mänd, Pärtel Piirimäe, Ulrike Plath, Aivar Põldvee, Tiiu Reimo, Aiga Šemeta, Jaan Undusk, Kristi Viiding. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lukas, Liina 2024.** „Mein Herz bewegt sich in mir”. Von den pietistischen Erbauungsgeschichten bis zu den sentimental Volksbüchern. – *Der Pietismus in der baltischen Geschichte – Neue Fragestellungen und Fallstudien (17.–20. Jahrhundert)*. (Proceedings of the National Library of Latvia 13 (XXXIII).) Toim Beata Paškevica. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, lk 65–80.
- Martus, Steffen 2020.** Bürgerliches Trauerspiel. – *Handbuch Literatur & Ökonomie*. (Handbücher zur kulturwissenschaftlichen Philologie.) Toim Joseph Vogl, Burkhardt Wolf. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 456–466. <https://doi.org/10.1515/9783110516821-086>
- Masing, Carl 1836.** Laewa Pois Pop teeb omma öäla Kaptenile ta surma wodi peäl ihho ning hinge polest head. Tartu: J. C. Schünmann. https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=71
- Meier, Uto 2007.** Schmid, Christoph von. – *Neue Deutsche Biografie*. 23. kd, lk 144–145. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118759523.html#ndbcontent>
- Menin, Marco 2014.** Who will write the history of tears? History of ideas and history of emotions from eighteenth-century France to the present. – *History of European Ideas*, kd 40, nr 4, lk 516–532. <https://doi.org/10.1080/01916599.2013.826430>

- Navickienė, Aušra 2022.** How did the translation of *Genovefa* by Christoph von Schmidt become the 19th-century Lithuanian bestseller? – Knygotyra, kd 78, lk 80–110.
<https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2022.78.107>
- Nedatz, Wilhelm 1843.** Griseldis ja Markgraf Walter. Tartu: H. Laakmann.
<https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-17095-44729-69790>
- Prillop, Külli 2025.** Eestlane ja tema raamat 300 aasta eest. – Sirp 14. III, lk 10.
- Põldmäe, Rudolf 1936.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 249–269.
- Põldmäe, Rudolf 1939.** Mango Hans. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 389–406.
- Põldmäe, Rudolf 1981.** Mango Hansu probleem. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 596–603.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- Põldvee, Aivar 2013.** Haridusolud. – Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Toim Enn Küng, Martin Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituut, lk 392–414.
- Quandt, Johann Christian 1776.** Kolm kaunist Waggausse Eenkojut. Tallinn: A. H. Lindfors.
<https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=105>
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Salchow, Adam Friedrich 2010.** Henningu lugu. Tlk Johann Christian Quandt, Kristjan Luhamets. Kambja: [Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku] Kambja Kogudus.
- Thomasson, Johann 1839.** Weikise Hanso luggu tühja sare peäl. Tartu: H. Laakmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=35
- Thomasson, Johann 1840.** Puust rist. Üks kaunis luggeminne neile troostiks, kes willetsusse sattunud. Tartu: H. Laakmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=75
- Thomasson, Johann 1841.** Jenowewa. Üks kaunis ja halle luggeminne, igga innimesse, keige ennamiste wannematte ja laste kassuks, wälja antud. Tartu: Laakmann.
<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:120064>
- Thomasson, Johann 1844.** Irlanda, ehk puhta ello wõit. Üks halle luggeminne mis igga innimesse kassuks wäljaantud. Tartu: J. C. Schünmann.
https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=tekst_detail&tid=2454
- Undusk, Jaan 1995.** Adressaat ja keel baltisaksa kirjaruumis. – Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. (Eesti Humanitaarinstituudi toimetised 2.) Toim Mihhail Lotman, Tõnu Viik. Tallinn: Eesti Humanitaarinstituut, lk 112–125.
- Vinkel, Aarne 1966.** Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vinkel, Aarne 1993.** Adam Koljo küsimus. – Looming, nr 4, lk 569–571.

Liina Lukas (sünd 1970), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi võrdleva kirjandusteaduse professor (Ülikooli 16, 51003 Tartu), liina.lukas@ut.ee

“My heart trembles inside”: From written language to literary language

Keywords: pietism, Moravian Brethren, sentimentalism, Estonian narrative literature

Although Estonian written languages had existed since at least the first half of the 17th century, for a long time they were not used by native speakers either as writers or as readers. It was only with the arrival of the Moravian Brethren movement that a new attitude toward the written word emerged, making it easier for both writers and readers to adopt Estonian as a written language – previously perceived mainly as an instrument of colonization. The origins of Estonian narrative literature lie in the Moravian movement. On the initiative of the Brethren in Urvaste, the first Estonian-language storybook intended for an Estonian readership was published in 1737: the South Estonian *Kolm kaunist Waggausse Eenkojut* (“Three Beautiful Examples of Piety”), written by the local pastor Johann Christian Quandt. The book contained three stories: the lives of the shepherd Henning Kuuse, the small craftsman Jörgel, and the maiden Armelle Nikolas.

This work introduced into Estonian literature a new kind of narrative scheme – the life story or conversion narrative – in which the central event was an awakening: through the impact of a certain experience, a person re-evaluates their former life and embarks on a new, transformed life in Christ. The protagonists were people of humble origin with whom the Estonian reader could easily identify. The literary-historical value of the collection lies in its recognition of emotional life and in its search for new stylistic means to express it – in other words, in the development of a literary language.

The awakening narrative model proved remarkably durable, offering a model for depicting human destiny even outside a strictly religious teleology. In the first half of the 19th century, during a new wave of devotional literature in Estonian and Latvian writing, pietistic religiosity was fused with sentimentalism, and biblical stories were interwoven with traditional (hagiographic) legends and literary narrative plots. For example, the fate of Genoveva, daughter of the King of Brabant, is presented in line with the pietistic life-story model, though the heroine’s transformation stems not from an inner awakening but from external circumstances. Sentimentalist stories appealed to the reader’s compassion and touched the heart, often proving more persuasive than the competing popular-educational storybooks that conveyed rationalist teachings and promoted a hierarchical view of the world order. The pietistic-sentimentalist narrative carried a more democratic message: those who follow their hearts attain salvation – at least in the world to come – and before the law of the heart all people are equal.

Liina Lukas (b. 1970), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Research, Professor of Comparative Literature (Ülikooli 16, 51003 Tartu), liina.lukas@ut.ee

Marcus Heinrich Windekilde ning keeleolud Schleswigis ja Liivimaal 1838. aastal

JÜRGEN BEYER

1838. aastal reisis Tartu vennastekoguduse hoolekandja Marcus Heinrich Windekilde Vilstruppi Schleswigi hertsogiriigis. Tagasiteel külastas ta muu hulgas vennastekoguduse peamist keskust Herrnhuti. Schleswigi hertsogiriik hõlmas alasid mõlemal pool tänapäevast Saksa-Taani piiri, mis on 1920. aasta rahvahääletuse tulemus.

Oma reisi kohta koostas Windekilde tartukeelse aruande, arvatavasti lühikese aja jooksul pärast naasmist, aga täpset kuupäeva pole võimalik tuvastada. Reisikirjast on teada ainult ära kiri, mis on hoiul Eesti Kirjandusmuuseumis (EKM EKLA, f 252, m 32:1; edaspidi Reisikiri).¹ Käsikiri on lihtsa välimusega ja kerge lugeda. See sisaldab mõningaid vigu, mis viitavad kopeerija eesti päritolule ja madalale haridustasemele. Kohati on tähendus moonutatud.²

Etnograafia ajaloo uurijad on juba ammu avastanud hernhuutlastest meretaguste misjonäride aruanded ja kogud. Windekilde reisikirja võiks samuti nimetada etnograafiaks. Liiasi on see mitmekihiline etnograafia: schleswiglane kirjutab reisist oma kodumaale ja püüab nähtut vaadelda tartukeelsete vendade silme läbi, loobumata siiski oma õpetlikust hoiakust saksa haridusega juhina.

Artikli eesmärk on esiteks tutvustada reisikirja, mida eestikeelsetes uuringutes ei ole seni analüüsitud, teiseks võrrelda Schleswigi keeleolusid Liivimaa ja teiste mitmekeelsete alade omadega ning kolmandaks arutleda, kas on mõistlik kasutada terminit *koloniaalkeel* Windekilde tartu keele kohta.

1. Marcus Heinrich Windekilde

Windekilde sündis 1792. aastal Sottrupis.³ Sottrup on kihelkond Sundevedi poolsaarel Flensburgi lahe põhjaservas.⁴

¹ Pikemalt olen samal teemal kirjutanud saksakeelses artiklis: Beyer 2024.

² Näiteks linnanime Berliin kirjutatakse väga erineval viisil: „Perleni Liina” (Reisikiri: 15), „Perlini pole”, „Perleni lina” (15p), „Berlenini” (16), „Berlini” (16, 16p kaks korda, 28, 30p kaks korda, 32p, 33), „Perlini” (16p, 17p, 18); „Perlinist Hamburgini” (18, aga see on arvatavasti ümberkirjutamisel tekkinud viga ja sõnad peaks kustutama). On ilmselge, et ümberkirjutaja ei teadnud linnast mitte midagi. 17. lehel on „Altona” asemel kirjas „Altonai”.

³ Sottrupi saksa nimi on *Satrup*. Sama saksa nimega kihelkond on olemas poolsaarel Angeln Flensburgi lahe lõunaservas; seda hüütakse ka taani keeles *Satrupiks*. Üldjuhul kasutatakse siinses artiklis praeguseid ametlikke nimekujusid, välja arvatud mõni hästi tuntud linn, nagu *Königsberg* (vn *Kaliningrad*) ja *Riia* (lt *Rīga*).

⁴ Windekilde (1861: 854) on kirjutanud: „Satrupis, mitte kaugel Sonderburgi linnast Schleswigi hertsogkonnas, nägin ma selle maailma valgust 16. veebruaril 1792.” Selle allika põhjal kirjutab

Windekilde isa oli luteri usu vaimulik Jens Peter Windekilde (Arends 1932a: 370).⁵ Juba tema vanaisa ja vanavanaisa olid olnud kirikuõpetajad, vanavanaisa töötas siiski Taanis, Kopenhaagenist põhja pool (Wiberg 1871: 368).⁶ Isa kutsuti 1800. aastal pastoriks Fjelstruppi, mis asub Christiansfeldi lähedal. Windekilde ja tema õed-vennad õppisid koduõpetaja käe all, kuid vanu keeli õpetas lastele isa. Windekilde kirjutab oma elukäigus:

Elukutse valikul andsid mu kallid vanemad mulle täieliku vabaduse, mu kallis isa ei soovinud ainult, et ma läheksin ülikooli, sest kogu selleaegne haridus, ja eriti Taanis ja Schleswigi ja Holsteini hertsogiriikides, pooldas ratsionalismi, mille surve all ta ka ise ägas. Kuna mu emapoolsed sugulased olid peamiselt meresõitjad, siis valisin ma selle elukutse ja läksin ühte Åbenrå merenduskooli. (Windekilde 1861: 856)

Ta kavatses siis saada tüürimeheks või kapteniks.

Kes tunneb Põhja-Schleswigi olusid, saab järeldada, milliseid keeli Windekilde vähemalt valdas: ülemsaksa keelt ja kohalikku taani murret *sønderjysk*'i, kindlasti mõistis ta passiivselt ka taani kirjakeelt (*rigsdansk*), kuigi ei pruukinud seda rääkida ega kirjutada. Lisaks oli ta õppinud ladina keelt ning tal võis olla teadmisi vana-kreeka ja võib-olla heebrea keelest. Windekilde perekonnanimi on taani päritolu, kuid oletan, et nime hääldati hiljem Tartus saksa, mitte taani moodi (st mõlemat *d*-tähte hääldati ja kõrisulghäälik kadus).

1808. aasta oktoobris jäi Windekilde raskelt haigeks. Pärast paranemist otsustas ta saada vennastekoguduse liikmeks. Vanemad nõustusid sellega meeleldi. 1808. aasta detsembris alustas ta tööd Christiansfeldi vendade maja tisleritöökojas ja viibis Christiansfeldis peaaegu viis aastat. (Windekilde 1861: 857)

1813.–1816. aastani viibis Windekilde vennastekoguduse asulas Nieskys, mis paikneb tänapäeva Saksimaal Poola piiri lähedal. Allikate andmed on natuke ebaselged: ilmselt sai ta seal väljaõppe, mis andis talle nii kooliõpetaja kui ka jutlustaja pädevuse (Beyer 2024: 240 koos aruteluga allikate kohta).

Alates 1818. aastast töötaski Windekilde Nieskys kohaliku kooli õpetajana. 1820. aastal suundus ta Baselisse (Weiss 1823: 72), kus ta töötas õpetaja ja vallaliste vendade hoolekandjana ning jättis hea mulje (Thrap 1904: 41). 1823. aastal saadeti ta Trondheimi (Norrasse), aga enne seda pidi ta Herrnhutis abielluma (Windekilde

Rudolf Põldmäe (1938: 290): „Windekilde sündis 16. II 1792 Schleswigi Saksamaal [---].” Sottrup ei asunud Saksamaal ei 1792. aastal, kui see kuulus Taani Schleswigi lääni, ega 1938. aastal, kui see kuulus Taani kuningriiki. Põldmäe ei maini kihelkonda ja piirdub hertsogiriigiga, mis aga 1792. aastal ei kuulunud Saksa Rahvuse Püha Rooma keisririiki, ning 1938. aastal ei kuulunud see osa, kus Sottrup asub, enam Saksamaale. Kas Põldmäe kasutas kaarte, kus olid alates 1920. aastast ametlikud kohanimed? Sealt leiab vaid Satrupi Angelnis (vt märkust 3), sest Sundevedi saksa nimega Satrupi kihelkonnal oli nüüd taani nimi Sottrup. Hilisemad eesti uurijad võtsid Windekilde andmed üle, justkui räägitaks seal Schleswigi linnast, kus keeleolud olid täiesti teistsugused võrreldes Sottrup ja Vilstrupi omadega. Reisikirja mõistmiseks on oluline arvestada Schleswigi piirkondade erinevustega.

⁵ Jens Peter Windekilde elukäik on ilmunud trükis: Holdt 1960–1962: 257–266.

⁶ Lisateavet perekonna kohta vt Windekilde 1838: 3–5. Windekilde isa mainib 1839. aastal, et tema poeg Marcus Heinrich oli selle trükise autor (Holdt 1960–1962: 264–265).

1861: 858–859). Tema abikaasa oli taanlasest vennastekoguduse misjonäri tütar, kuid teda kasvatati saksa keeles (Lebenslauf E. M. Windekilde 1863). Hiljem õppis ta Christiansfeldis selgeks võib-olla taani keele või Põhja-Schleswigi murde.

Trondheimis ei olnud poliitilised ega kiriklikud olud hernhuutlastele soodsad (vt lähemalt Thrap 1904: 41–44). Kaks aastat hiljem siirdus noor abielupaar sealt edasi Liivimaale. Windekilde perekond saabus Riiga 1. septembril 1825. aastal. Pärast mõningaid vahepeatusi kolisid Windekilded 1826. aastal Tartusse. (Windekilde 1861: 859–861) Windekildet nimetati tema Tartus viibimise ajal sageli „diakoniks”,⁷ kuid see tiitel tekitab küsimusi. Vennastekoguduses tähistab see ordineeritud vaimulikku, kuid Herrnhuti keskarhiivi (Unitätsarchiv) ordinatsiooniloendis Windekildet ei esine⁸ ning Windekilde ei maini oma elukäigus ordinatsiooni. 1838. aasta reisil jutustas ta korduvalt ja Tartus viibitud aastate jooksul tegi ta seda ilmselt regulaarselt, kuna pole teada kedagi teist, kes oleks võinud seda rolli täita.

Windekilde avaldas teoseid nii tartu kui ka saksa keeles. Need olid peamiselt tõlked. Tartu keeles ilmusid Windekildelt raamat joomarluse vastu (Palwe 1834),⁹ sõdur Peter Lohbeki elukäik (Se öige Soldat 1837) ning Johannes Linderi jutustused lastest (Linder 1843). Saksa keelde tõlkis Windekilde elukäike tartu keelest. Need avaldati ajakirjas Dorpatische Evangelische Blätter (Lebensläufe 1834a, 1834b, 1835; lisaks Brief 1836). Mõni tema töö on säilinud vaid käsikirjaliselt või ilmus anonüümselt,¹⁰ mistõttu need on kehvasti bibliografeeritud (vt Põldmäe 1938: 290). Need on enamasti praktilis-usuõpetuslikud kirjutised, mille põhjal on keeruline hinnata autori akadeemilise hariduse taset.

Windekilde elukäigust ilmneb, et tema kirjutised aitasid kaasa elatise teenimisele, kuna tema amet oli kehvasti tasustatud. Vanaduse tõttu kolisid Windekilde ja tema abikaasa 1856. aastal Herrnhuti. (Windekilde 1861: 862–863)

Liivimaal ja Põhja-Schleswigi oli saksa keel kohtute, halduse ja kõrgema hariduse keel.¹¹ Kiriku- ja koolikeeltena kasutati maal – sõltuvalt piirkonnast – eesti, läti või taani keelt, linnades oli kirikus kasutusel nii saksa keel kui ka üks kohalikest keeltest. Taani keele olukord erines siiski eesti ja läti keele omast selle poolest, et – nagu tänapäeva vähemusuuringutes öeldakse – oli olemas *kinstate*, st Taani kuningriik, kus taani keel oli riigikeel ja täielikult arenenud kultuurikeel ning kus oli võimalik õppida taanikeelses Kopenhaageni ülikoolis. Peale selle oli Taanil Schleswigis suur poliitiline mõjuvõim, mis avaldus mõni aasta pärast Windekilde külaskäiku ka keeleküsimuses.

⁷ Windekilde kasutab seda tiitlit ka ise (RA, EAA.995.1.1424, l 256–256p).

⁸ Tänan Olaf Nippet (Herrnhutis) info eest.

⁹ Vrd Põldmäe 1938: 290–293. Selle 40-leheküljelise väikese kirjutise kohta tuleks lisaks Põldmäe mainitud tõlkija artiklile (Windekilde 1834) vaadata ka American Tract Society aruandeid (Rus-sia 1834: 48; Tracts 1835a, 1835b; Estonia 1838; vt ka Russia 1839: 67). Alkoholi kuritarvitamise kohta vt veel Windekilde 1854.

¹⁰ Anonüümselt ilmus nt Windekilde saksakeelne aruanne oma isa juubeli kohta, vt märkust 6.

¹¹ Kohtu- ja halduskeele osas ei olnud olukord Schleswigis nii selge nagu Liivimaal; ajaliselt ja piirkonniti tuleks teha rohkem eristusi, kui see siin võimalik on; 1838. aasta ja Vilstrupi piirkonna kohta vastab öeldu aga tõele.

2. Reis

Reisi ajend oli Windekilde isa 50 aasta täitumine kirikuõpetajana. Isa oli kolinud 1817. aastal Fjelstrupist Vilstrupisse (Arends 1932a: 370). Nagu ka tema varasemad teenistuspaigad, asub Vilstrup taani keelealal, Schleswigi hertsogiriigi põhjapoolses osas, veidi lõuna pool Haderslevist, mis omakorda asub pisut lõuna pool Christiansfeldist. Schleswig-Holsteini ajalugu on teadaolevalt üsna keeruline. Ainult nii palju: Schleswig oli küll Taani lään, kuid mitte Taani kuningriigi osa. Taanis välja kuulutatud seadused ja määrused ei kehtinud Schleswigois ega ka Holsteinis. Schleswigi ja Taani erinevused olid suuremad kui Eestimaa ja Liivimaa vahel. Paljud Taani määrused kehtisid siiski ka hertsogiriikides, aga need olid siis eraldi välja kuulutatud Schleswig-Holsteini määrustena. Kõigi kolme ala valitseja oli üks ja sama isik.

Selle tausta valguses on küll jäme, kuid lugejate vaatenurgast mõistetav üldistus, et Windekilde kirjutab oma reisist Taani. Tegelikult ei astunud ta reisi jooksul korraga Taani kuningriigi pinnale. Eespool tsiteeritud lõik Windekilde elukäigust ei jäta kahtlust, et Windekilde tundis väga hästi Taani, Schleswigi ja Holsteini erinevusi, kuid pedagoogilistel põhjustel valis ta oma tartukeelses reisikirjas lihtsustuse ja rääkis Taanist. Sellega pidas ta ilmselt silmas seda moodustist, mida ajaloolased nimetavad Taani tervikriigiks (tn *helstat*, sks *Gesamtstaat*) ja mis koosnes tol ajal Taanist, Schleswigist, Holsteinist ja Lauenburgist; mõnikord arvatakse selle hulka ka Fääri saared, Island ning asumaad üle mere; Norra seevastu oli personaalunioonis Rootsi juba alates 1814. aastast.

Tartu linnavalitsuse jaoks 1. veebruaril 1851 täidetud elanike nimekirjas oli Windekilde palju täpsem. Veerus „Geburtsort oder wo angeschrieben“ (‘sünnikoht või kus sisse kirjutatud’) märkis ta enda, oma naise ja kahe lapse kohta: „zu Christiansfeld im Herzogthum Schleswig angeschrieben und Königl. Dänische Unterthanen“ (‘sisse kirjutatud Christiansfeldis Schleswigi hertsogiriigis ja kuninglikult Taani alamad’; RA, EAA.995.1.1424, l 256p–257).¹²

Reis algas sellega, et hangiti suur vanker. Üksteist reisijat asus teele: Windekilde, tema abikaasa, nende viis last, kaks Haapsalu hooldaja Werneri poega (kuue- ja kümneaastane), üks tüdruk Tartu ülikooli professori Buschi perest ja noore preili Stackelbergi inglise guvernanti Kaiavere mõisast. Sõna *guvernanti* Windekilde siiski ei kasuta. Ta kirjutab hoopis: „üts Englis ma Preili, ke Kajawerre moisan sedda noort wannemba Krawi Preilit Stakelbergit olli kolitanu Englis ma kelen“ (Reisikiri: 11p).¹³ Neile üheteistkümnele reisijale lisandus muidugi kutsar.

¹² Selles on mainitud lapsed Nicolaus Theophil (17-aastane) ja Emilie Sophie (21-aastane), ülejäänud olid ilmselt juba kodust lahkunud. Lisaks elasid Windekilde perekonna juures eesti teenijad: Friedrich Treufeldt (56-aastane ja Äksist pärit) ning Marie Pallon (21-aastane ja Rõngust pärit). Et Windekilde on selles nimekirjas märgitud majaomanikuna, tuleneb vormi ülesehitusest. Maja kuulus tegelikult Vennastekogudusele.

¹³ Buschi perekonna tüdrukut nimetatakse ka „Preiliiks“, aga kuna Windekilde kirjutab, et reisi-grupp koosnes kaheksast lapsest ja kolmest täiskasvanust, pidi ta olema tüdruk. Täiskasvanute hulka arvas ta ilmselt oma naise, iseenda ja guvernandi.

Friedrich Busch, kes oli aastatel 1824–1849 Tartu ülikooli kirikuloo professor, esindas pietistlikke vaateid (Frey 1905: 150–154). Windekilde oli avaldanud artikleid tema vaimulikus ajakirjas *Dorpatische Evangelische Blätter*.

10. mail jõudis reisigrupp Jaunvelkisse Valmiera lähedal. Nad olid siis juba lahkunud tartukeelselt alalt ja jõudnud läti keelealale või „Lettimale”, nagu Windekilde kirjutab (Reisikiri: 12p). Siiski ei kasuta ta läti kohanimesisid, vaid saksa omi, mida ta mõnikord kohandab vastavalt tartukeelsele õigekirjale ja hääldusele.¹⁴ Samuti põhinevad Põhja-Schleswigi kohanimed reisikirjas – jälle kohandatult – saksa, mitte taani kohanimetekujudel.¹⁵ Võib oletada, et tõelisi tartukeelseid eksonüüme leidis piiriäärsete kohtade jaoks ning mujal ainult suurimate linnade puhul. Eesti keelealal asuvate kohtade märkimiseks kasutab Windekilde muidugi tartukeelseid vorme.

Pärast passi- ja tolliformaalsuste lõpetamist Riias sai reis jätkuda 18. mai keskpäeva paiku. Sillutatud maanteel – Windekilde nimetab seda „köwwas tettü tee’ks” – sõitsid nad Jelgava kaudu läbi Kuramaa ja Leedu kuni Venemaa piirini, kus algavat Preisimaa kuninga maa (Reisikiri: 13). Peale raudteede, mis aga ei ulatanud veel Liivimaale, olid sillutatud maanteed kõige värskem transporditaristu uuendus (vrd Liman 2008). 20. mail jõudsid reisijad piirilinna. Seal kontrolliti nende pagasit ning passidesse kanti viisad – Windekilde sõnul „meije passi saiwa allakirjotetus” (Reisikiri: 13p).

Nelipüha laupäeval, 21. mail, murdus nende vankril Königsbergist mõne kilomeetri kaugusel telg. Vanker kukkus ümber, postipoiss sattus selle alla ning kõik karjusid läbisegi. Windekilde roomas vankrist välja ja aitas kõigepealt postipoisi vankri alt välja tõmmata. Ükshaaval toodi reisijad vankrist välja. Kui inglise preili väljas oli, minestas ta kohe. Windekildel oli raskusi, et teda kinni hoida. (Reisikiri: 13p–14)

Mõne sammu kaugusel neist seisis viis inimest, kes naersid õnnetuse üle ega tahtnud aidata, kuigi neid paluti. Mõni tõld sõitis mööda, kuid ainult üks peatus. Härrasmees astus välja ja tõi pudeli viina. Windekilde pühkis minestanud preili nägu viinaga, andis igale lapsele suutäie juua ja jättis siis pudeli koos ülejäänud viinaga postipoisile. (Reisikiri: 14) Hernhuutlaste ja Windekilde jaoks, kes oli joomarlusvastase raamatu tõlkija, oli see vägagi pragmaatiline suhtumine sellesse eliksiiri!

Postipoiss jooksis lähimasse külla, et tuua varutelg, ja korraldas, et teine vanker tooks pagasi ära. Reisijad pidid mõne kilomeetri jalgsi postijaama minema. Seal anti neile uus vanker. Nii jõudsid nad lõpuks Königsbergi. Õhtul saabus nende nüüdseks parandatud vanker järele. (Reisikiri: 14)

Kuna Windekilde ei tundnud Königsbergis kedagi, pidi seltskond ööbima võõrastemajas. Windekilde väljendab seda nii: „Me piddime nüüd ni suggune maja korteris wõtma mes reisia wasta wöttap.” Õnnetus tekitas reisikassasse suure augu –

¹⁴ Lenzenhow (sks Lenzenhof, lt Lenči), Miitau (Mitau, Jelgava), Neuwelk (Neuwelke, Jaunvelķi), Wolmar (Wolmar, Valmiera).

¹⁵ Hadersleben (sks Hadersleben, tn Haderslev) ja Satrup (Satrup, Sottrup). Christiansfeld, Fjelstrup ja Wilstrup ehk Vilstrup on saksa ja taani keeles peaaegu identsed. Reisikirjas esinevad need vormides Kristiansweld või Kristjansweld, Fielstrup (mis vastab vana saksa ja taani kirja- viisile) ja Wilstrup, muidugi ka käändeis ja isegi kirjaveaga: „Tilstruppi” (l 27p).

60 rubla –, kuid Windekilde tänas Jumalat, et kõik olid juhtunud terve nahaga välja tulnud. (Reisikiri: 14–14p)

Siinse artikli teemast lähtudes ei ole tarvis käsitleda reisi teisi peatusi, nagu Berliini ja Hamburgi (vt Beyer 2024: 253–254). Reisigrupp jõudis Windekilde isa juurde Vilstrupisse 10. juunil. (Reisikiri: 18–18p) Sealsetest talumajadest kirjutab Windekilde: „Neide ellämissse wiis om ka ni illos nink puhhas, kui ennegi Siin maal ütte Saksa¹⁶ mannu se wois olla” (Reisikiri: 19[a]p).

Windekilde selgitab, et tervel maal ei olevat mõisaid ja et iga talupoeg elavat oma maal (Reisikiri: 19[b]). See vastab tõele Vilstrupi kihelkonna kohta, kus oli hea põllumaa (Schröder 1837: 433), kuid Schleswigi ja Holsteini idaosas leitud küll mõisaid. Siiski olid talunikud (kuid mitte saunikud) saanud pärast maade ümberjaotamist (sks *Verkoppelung*) ja pärisorjuse kaotamist hertsogiriikides talude omanikeks, samal ajal kui Liivimaa talupojad olid saanud küll isiklikult vabaks, kuid mitte maaomanikeks.

Windekilde kiidab oma isa kihelkonda ka moraalses mõttes. „Wilstrupi rahwas om se läbbi, et nemma Jumala armo oppust ni kawwa aiga omma Sanu kuulda, ütte waiklikko nink Kristlikko rahwas Sanu”, seal pole kõrtsi ega lõbustusi. Alkoholi väärtarvitamine või vallaslapsed on seal peaaegu tundmatud, inimesed on töökad ja lapsed käivad koolis. Naaberkülades aga narritakse kihelkonna elanikke kui „pühha rahwas”. Jõukamad talunikud rahastavad väljaõppinud koolmeistrit, kes õpetab saksa keelt ja muid kõrgemaid teadmisi – mitte talupoja seisuse põlgusest, vaid selleks et sammu pidada teadmiste arenguga.¹⁷ (Reisikiri: 19[b]–19[b]p) Muidu oli koolikeel taani, kuid jõukamatele talunikele oli tähtis, et lapsed õpiksid ka saksa keelt.

Juubeli tähistamise kirjeldus täidab reisikirjas väga suure osa. Windekilde andis ka välja saksakeelse trükise pidustuste kirjeldusega (Windekilde 1838). See on tartu-eesti reisikirjeldusest detailsem ja toob välja paljude osalenud isikute nimed. Kuigi Windekilde ei maini alati, mis keeles esitati laul või ette kanti luuletus, on seda sageli

¹⁶ Tänapäevast eristust sõnade *saks* ja *sakslane* vahel ei paista tol ajal veel olemas olevat (Hupel 1818: sõnaraamat, 215; Hupeli järgi tähendab *saks* 'ein Deutscher; ein Herr' ja tallinnakeelne *sakslane* 'ein Sachse').

¹⁷ Koolide olukorra kohta mõni aasta hiljem vt Paulsen 1845: 307. Windekilde külaskäigu ajal ei olnud taani koolikeelega aladel veel ette kirjutatud saksa keele tunde (Paulsen 1845: 35). Windekilde isa arvamus oli 1839. aastal natuke mitmekihilisem: „Siinne kogudus on osaliselt rohkem haritud kui mu eelmine [Fjelstrupis]. Siin on mõningaid, kes loevad erinevaid asju, enamasti usuteemadel. Mind rõõmustab, et Jumala sõna on nendele proovikiviks. Samas on Jumala õpetus – Jumal tänatud – siin veel valdavalt levinud. Enamik oskab ka hästi otsustada, kas jutlus vastab Jumala sõnale, aga on küll ka neid, kes hindavad vaid väliseid aspekte, nagu sõnavalik ja esitusviis [*Gaben*]. Jutlustel on jätkuvalt palju kuulajaid ja kui vaatan neid jutluse ajal, siis näen mõnede puhul küll, et nad mõtleavad selle üle. See on alati innustav [...] Äratatute arv on väga kahanenud. Palju nendest on juba surnud, ainult vähesed on juurde tulnud. Seevastu on mitmeid, kes on peaaegu veendunud ja kes elavad korralikult, aga kes hoiavad end tagasi, kartes häbi. Haigete ja surevate juures tuleb ette mõni patustaja ülestunnistus. Nad tunnistavad üles, et nad ei jäänud truuks oma veendumusele, et nad unustasid oma hingeõnnistuse, kui olid terved, nüüd aga anuvad armu ja halastust. Siis ma ei oska midagi muud kui suunata neid Lunastaja poole ja heita end tema jalge ette, kes oma kalli töötuse järgi ei lükka tagasi ühtegi, kes tema juurde tuleb.” (Holdt 1960–1962: 263–264)

võimalik järeldada: kui tekst riimub saksakeelses versioonis, oli see algselt kirjutatud saksa keeles; kui see ei riimu, pidi see olema kirjutatud taani keeles.¹⁸

Suur osa avaldatud tekstidest oli pidustustel esitatud taani keeles. Miks ilmus see trükis siis saksa keeles? Selle keevealikuga võttis Windekilde endale tõlketöö vaeva. Kindlasti oskas ta saksa keeles paremini kirjutada kui taani keeles, aga isa oleks võinud teda taani keelega aidata. Enamik trükise eeldatavatest saajatest oleks vähemalt sama hästi saanud aru taani keelest. Samuti oskasid nad – ja see kehtib arvatavasti ka jõukate talupoegade kohta, kes kinkides osalesid – piisavalt saksa keelt, et teksti lugeda. Lisaks oli saksa keel Põhja-Schleswigi haritlaste eelistatud keel ning see oli ka vennastekoguduse *lingua franca*.

Pidustuste peapäeva hommikul üllatasid neli Windekilde last oma vanaisa äratuslauluga. Nad „laulsid oma ema klaverisaatel järgmised neli salmi, mille autoriks on siiralt osavõttev misjonilehe väljaandja härra Niels Holm Christiansfeldis. Meloodiaks oli üks armastatud vene rahvusviis, mille on komponeerinud Tšerlitski [Черлицкий].” Salmid riimuvad ja olid seega kirjutatud saksa keeles. (Windekilde 1838: 9–10) Tartukeelses reisikirjas (20p–21) seevastu salmid ei riimu ja kirjeldus on palju lühem: „Josep – Hindrik Marrie n Sohwie lauliwa tälle, weel kui ta wode päle olli – ütte nelli wersilist laulo.”

Pidulikul jumalateenistusel räägitud ja lauldud tekstidest osa tuuakse reisikirjas välja sõnasõnaliselt ja loomulikult tartu keeles. Jumalateenistus peeti enamasti taani kirjakeeles, aga juubilar pöördus oma Tartu lastelaste poole saksa keeles. Windekilde isa oli küll üles kasvanud Schleswigi taanikeelses osas, õppinud Kopenhaagenis ja elanud seejärel ainult Schleswigi põhjaosas, kuid kaks tema kirja 1793. ja 1839. aastast näitavad, et ta oskas end saksa keeles veatult väljendada (Arends 1932a: 370; Holdt 1960–1962: 255–266).¹⁹ Ka kohal viibinud kindralsuperintendent, kes oli Holsteinist pärit ja polnud kunagi Schleswigi põhjaosas elanud (Arends 1932b: 116), rääkis jumalateenistusel ilmselt saksa keeles.²⁰

Kas Tartu lapselapsed ei osanud taani keelt? Vanaisa pöördus jumalateenistusel nende poole ju saksa keeles, nad olid talle hommikul saksa keeles laulnud. Näib, et nad rääkisid vanematega ainult saksa keeles. Tartu tänavatel, samuti võib-olla teenijatega kasutasid nad arvatavasti ka tartu keelt. Kuigi mõlemad vanemad olid elanud aastaid Põhja-Schleswigis ja kaks aastat Trondheimis, ei tundnud taani keelt olevat olnud nende kodune keel.

¹⁸ See ei kehti muidugi kirikulaulude kohta. Siinkohal sai Windekilde tugineda lauluraamatute riimitud tõlgetele.

¹⁹ Windekilde vanaisa, Niels Windekilde, kirjutab Jens Peter Windekildest ja tema vennast: „Oma kooliaastatel nad tegelesid rohkem saksa kui taani keelega” (Achelis 1957: 132), kusjuures Achelis märgib joonealuses märkuses: „Selle eest vastutas isa, sest vennad ei läinud Haderslevi gümnaasiumi [Johanneum]”. Et Friis (1936–1937) kujutab Niels Windekildet – kellest ta oletab, et ta ei osanud saksa keelt – võitlejana taani keele eest ja saksa keele vastu, on tüüpiline natsionalismi ajastule ning põhineb allikate anakronistlikul tõlgendamisel.

²⁰ Åbenrå arhiivi (Rigsarkivet, Åbenrå) nimistus (Præstearkiver, nr 61) ei kirjeldata kahjuks ühtegi toimikut, mis käsitleks juubelit. Ka numbris H 6: Forskelligt 1723–1884, mille läbi vaatasin, ei leidunud midagi. Sama tulemuseta oli otsing Haderslevi praostkonna arhiivis. Ka ei sisalda midagi juubeli kohta toimik nr 451, Sager ang. de enkelte sogne: Vilstруп 1718–1920.

Seejärel pidas Windekilde jumalateenistusel kõne „Dania-ma Kelen” (Reisikiri: 19[b]p–29, tsitaat 27) ehk „in dänischer Sprache” (Windekilde 1838: 27). Selle all võib olla mõeldud nii taani kirjakeelt kui ka kohalikku murret.

Mõni pühapäev hiljem pidas Windekilde oma isa asemel jutluse, „mes Wilstruppi koggodussele sures rõmus olli sest nemmä es olle woinu u[s]ku, et mul neide keeld weel ni selgede olli melden jänu” (Reisikiri: 29p). Siinjuures võib tõepoolest olla juttu taani murdest, sest Windekilde kirjutab külaelanike keelest. Oma elukäigus väitis ta Trondheimi lähetamise puhul, et tal oli „mõningane, ehkki väga puudulik taani keele oskus” (Windekilde 1861: 859). Trondheimiga seoses saab olla silmas peetud ainult taani kirjakeelt, mis tol ajal oli veel Norra ametlik keel. Trondheimi piiskop pidas tookord Windekilde keeleoskust ebapiisavaks (Thrap 1904: 41–42),²¹ kuid see kindlasti paranes tema kahe linnas viibitud aasta jooksul. Norras ei oleks Windekilde oma taani murdes saanud end arusaadavaks teha; see ei ole isegi Kopenhaagenis võimalik. Kuna Windekilde tundis oma tartukeelseid kuulajaid, ei selgitanud ta 1838. aastal taani keele vormide erinevusi, kuigi see oleks olnud ajaloolise keelekasutuse uurimisel väga huvitav, sest Windekilde võib olla esimene, kes pidas jutlust üksnes Põhja-Schleswigi murdes.²²

Vähem üksikasjalikult räägib Windekilde oma tagasiteekonnast, mis viis teda läbi Herrnhuti (vt Beyer 2024: 261–262).

Tartukeelsed hernhuutlased olid küll õppinud lugema katekismust, kuid neil polnud palju muid õppeaineid. Windekilde püüab oma reisimuljeid nendele edastada nii, et nad neist aru saaksid ja neid vaimses mõttes õigesti tõlgendaksid. Ärakirja olemasolu viitab sellele, et Windekilde mitte ainult ei esitanud oma aruannet ühel koosolekul, vaid et tartukeelsed vennad lugesid teksti ette ka mujal.

Windekilde toob korduvalt esile usinuse tähtsuse jõukuse loomisel, sageli kontekstis, et töökad talunikud tegutsevat vabaduses omaenda maal. Ta kõlab siinkohal peaaegu nagu üliliberaal, kuid tõenäoliselt tõi ta lihtsalt realistlikult välja Schleswigi ja Liivimaa talupoegade elutingimuste erinevusi. Põllumajandusreformi ja töösse suhtumise muutmisega läheks tema hinnangul Liivimaa talupoegadel märgatavalt paremini.²³ Mõne aastakümne pärast see nii juhtus. Vennastekogudusele omane kirjakultuur mängis sellel teel olulist rolli, aga rahvuslik ärkamine asendas religioosse ärkamise. Vajadus kogukonna järele täideti nüüd rahvuslike püüdlustega ning usinuse kasv viis individualiseerumise ja ilmalikustumiseni. Hernhuutlaste liikumine Eesti- ja Liivimaal jäi aina väiksemaks.

²¹ Piiskop oli õppinud Kopenhaagenis, töötanud mõnda aega kirikuõpetajana Sjællandil ja Jüütimaal ning oli abiellunud taanlannaga, seega tundis ta Taanis räägitavat taani keelt (Peter Olivarius Bugge 2025).

²² Segakeelsete jutluste kohta saksa kirikukeele ja taani rahvakeelega piirkondades vt Lauridsen 1895 – see sisaldab ka taolise jutluse äratrükki; jutlus peeti 1821. aastal Ladelundis, vaid mõne kilomeetri kaugusel tänapäeva Saksa-Taani piirist.

²³ Põldmäe (1938: 292) teeb Windekilde joomarluse raamatu eessõnast vale järelduse, et Windekilde ignoreeris teadlikult eesti talupoegade halva olukorra olulist põhjust, nimelt sõltuvust mõisast. Trükitud raamat pidi muidugi läbima tsensuuri. Reisikiri näitab, et Windekilde sai majandusprobleemidest küll aru.

3. Koloniaalkeeled Läänemereprovintides?

Windekilde ei maini ühegi sõnaga keele- ja rahvusvaidlust, mis tekkis tookord Schleswigi hertsogiriigi kõrgemates ühiskonnakihtides. Tõenäoliselt mõtles ta veel eelrahvuslikult ega mõistnud seda probleemi. Teda võiks ka lugeda hilisema negatiivse nimetusega *blakkede* (tn 'kahvatud, leiged') sekka või määratleda veel hilisema, kuid positiivse mõistega *Zweistromige* (sks 'kahevoolulised') (vrd Schröder 1942; Henningsen 1990: 140–142; Jepsen Steg 2004; Weitling 2011; Jessen 2022: 351–352, 356, 377–378, 383). See Schleswigi hertsogiriigi vahekiht ei tahtnud valida saksa- ja taanimeelsuse vahel, nende emakeel oli taani murdekeel.

Liivimaal seevastu peeti Windekildet ilmselt sakslaseks. Saksa keelt rääkis ja kirjutas ta kõige paremini, kuid kui temalt oleks küsitud päritolu kohta, oleks ta haritud liivimaalaste seas tõenäoliselt nimetanud kodumaana Taani tervikriiki või Schleswigi hertsogiriiki. Tartukeelsete vendade seas lihtsustas ta selle „Taaniks”, kusjuures tõenäoliselt ei seostanud ta riigi nime taani keelega (sama vähe kui Liivimaad liivi keelega). Windekilde jaoks oli enesestmõistetav osutada hingeoidu kõigis kohapeal levinud keeltes – nii Liivimaal kui ka Schleswigis. Kristlasena teadis ta, et Jumala ees on kõik inimesed võrdsed, kuid ta oli Schleswigis ja Liivimaal aru saanud, et keel ja sotsiaalne kiht on tihedalt seotud.

3.1. Varauusaja Euroopa keelehierarhiad

Schleswig ja Liivimaa on näited sajandeid kestnud keelehierarhiatest, mis on tuntud paljudes Euroopa maades. Keelehierarhiad võisid üllatavalt kiiresti muutuda, kui muutusid poliitilised või sotsiaalsed olud. Nimetan veel selliste keelehierarhiate näiteid: Hispaanias suutis kastiilia keel pikka aega domineerida katalaani (Rafanell 2025), galeegi ja teiste iberoromaani keelte ning baski keele üle. Prantsuse keele ala laienes baski, bretooni, oksitaani, flaami ja saksa keele arvel. Romaani keeled on teatavasti välja kasvanud ladina keelest, mis omal ajal oli kolonisaatorite keel. (Ernst jt 2003, 2006, 2008)

Prantsuse keel sai ka valitsevaks kultuurkeeleks Lõuna-Madalmaades, mida tänapäeval tuntakse Belgiana. Haritud flaamlased, näiteks Brügges ja Gentis, eelistasid rääkida kuni XX sajandi keskpaigani prantsuse keelt, isegi perekonnas, kuigi nad valdasid ka flaami keelt – vaatamata sellele, et ajaloolised võõrvõimud sellel alal olid Hispaania, Austria ja Holland, mis aga ei olnud levitanud seal oma keelt (vt Vrieland 2025).

Siinkohal tekib termini *koloniaalkeel* küsimus. Keele ja Kirjanduse käesolev teemanumber põhineb ettekannetel, mis peeti konverentsil, mille pealkirjas esines sõna *koloniaalkeel*. See liitsõna näeb välja nagu tõlkelaen, aga eesti keeles on sel teine tähendus kui algkeeltes. Sõnad *Kolonialsprache*, *colonial language*, *langue coloniale*, *lengua colonial* jne tähendavad 'kolonisaatorite keel, mis on valitsev keel asumal', näiteks portugali, hispaania ja hilisemad koloniaalvõimude keeled (Chrysostome jt 2025: 2; Denéchère 2021: 43, 54–57; Seydi 2024: 133, 141; Stolberg 2021: 354, 358). Eesti keeles tähendab *koloniaalkeel* seevastu – ilmselt Kristiina Rossi eestvedamisel –

'kolonisaatorite poolt loodud põlisrahva kirjakeelt' (Ross 2022, 2023). See on midagi täiesti muud. Kas *koloniaalkeel* siis on sobiv Liivimaa kontekstis? Vaatame veel näiteid.

Luksemburgi põlisrahvas räägib letseburgi keelt, mis sarnaneb teispool Saksamaa piiri kasutatud saksa murdekeelega. Ametlikeks keelteks on prantsuse, ülemsaksa ja nüüdseks ka letseburgi keel, kusjuures teatud valdkondades eelistatakse tihti ainult ühte nendest keeltest (Larsen 2024; Theil 2024).

Kui kujutada korraks ette, et saja aasta pärast on letseburgi keel Luksemburgi ainus riigikeel, kas siis oleks mõistlik väita, et XXI sajandi algul olid prantsuse ja ülemsaksa keeled Luksemburgis koloniaalkeeled, sest luksemburglased ei saanud osaleda nende kirjakeelte normeerimisel?

Algne friisi keeleala kulges mööda Põhjamerd Madalmaadest kuni tänapäeva Saksa-Taani piirini. Friisi keel oli siiski ainult kodune keel, mitte haldus- ega kiriku-keel. Siinkohal oleks kindlasti eksitav rääkida koloniaalkeelest. Friisi ala ei vallutanud võõras rahvas. Nagu Liivimaal teenisid põllumajandustoodete ekspordist kohalikud maaomanikud ja kaugkaubanduse kasumid jäid friisi linnadesse. Need ei läinud üle mere asuvatele koloniaalvõimudele. (Munske jt 2001)

3.2. Kolonialism

Ülemereoludest kirjutab ka Theodor Storm (1899) oma novellis „Von Jenseit des Meeres”. Peategelane on mulatt Lääne-India saarelt, mis oli Taani asumaa. Tema isa, istanduse omanik, oli pärit Schleswig-Holsteinist, ema aga oli *frikulört* ehk 'vaba värviline'. Nii kutsuti mustanahalisi vabakslastuid ja nende järglasi, isegi kui hilisemad järglased mitme põlvkonna jooksul said lapsi alati eurooplastega. Neil läks oluliselt paremini kui mustanahalistel orjadel, kuid nad ei jõudnud kunagi puhtvalgete ühiskondlikule positsioonile. (Vt Halberg 2025) Mustanahalised esivanemad paljude põlvkondade tagant määrasid novelli peategelase Lääne-Indias igaveseks „vabade värviliste” kihti. Peategelane abiellub lõpuks valgenahalisega ja kolib Saksamaale, kus keegi enam ei küsinud kaugete, mustanahaliste esivanemate kohta, kuna välimus peaaegu ei reetnudki tema päritolu, lisaks oli ta saanud hea hariduse Saksamaal ja teda ootas suur pärandus. (Storm 1899)

Euroopa ülemerekolonialismi juurdunud rassism (vt Nesselrodt 2025: 18–19; Stienen 2025: 159) seevastu puudus Liivi-, Eesti- ja Kuramaal. Kui eesti kõstri poeg käis ladina koolis ja õppis ülikoolis, kuulus ta hiljem kodumaal literaatide seissusse. Keegi ei pööranud siis tähelepanu tema mittesaksa päritolule. Rääkida varauusaja kolonialismist Liivi-, Eesti- ja Kuramaal on kolonialismi mõiste murettekitav pehmemdamine, mis ilustab selle lahutamatu osa: rassismi.

Sarnases kontekstis on Daniel Benedikt Stienen (2025: 157) tabavalt märkinud: „Fakt, et oli olemas halvustavaid koloniaaldiskursse, ei tee iga halvustavat diskursssi koloniaalseks. Vastasel korral ei saaks enam eristada koloniaalseid ja mittekoloniaalseid nähtusi. Termin sarnaneb siis kummipaelaga, mida venitatakse kuni lõtvumiseni, kuni see hõlmab kõike, kuid ei hoia enam midagi koos.”

3.3. Euroopa ebavõrdsed seisusühiskonnad

Euroopa ühiskonnad olid varauusajal seisusühiskonnad. Kõrgemasse seisusse oli raske pääseda, Läänemereprovintides isegi väga raske, sest see nõudis muu hulgas keelevahetust, aga seal ei valitsenud rassistlik kolonialism.

Kirja- ja eriti kirikukeele erinemine külade kõnekeeltest oli üleeuroopaline nähtus, samuti see, et kirjakeele arengut määrasid kõrgemad seisused. XX sajandi rahvusperspektiivist lähtumine on anakronistlik.

Rootsi ja Läänemereprovintside keelearutelude huvitav erinevus on, et Läänemereprovintides oli maaelanike keel tähtis – kuigi mitte ainus – proovikivi keelenormide kehtestamisel. Rootsis, samuti Saksamaal, ei mänginud talupoegade keel mingit rolli XVII ja XVIII sajandi aruteludes keele arengu üle (vt Ohlsson 2002).

Läänemereprovintsidele geograafiliselt lähem näide on Ida-Preisimaa. Selle kirdeosas rääkis elanikkond leedu keelt, lõunas masuuri keelt. Kultuur- ja halduskeelena kasutati saksa keelt. XX sajandi esimesel poolel toimunud valimistel ja rahvahääletustel ilmnis korduvalt, et need leedu- ja masuurikeelsed inimesed tundsid end sakslastena. Neid nimetati tol ajal kultuursakslasteks (sks *Kulturdeutsche*). (Kossert 2003)

See mõiste sobib ka minu vanaema kohta, kes oli pärit Windekilde kodukandist. Tema emakeel oli taani murre, kuid tema kultuurkeel oli saksa keel. Taani kirjakeelt mõistis ta, kuna oli seda kirikus alati kuulnud, kuid ta ei osanud seda rääkida. Pärast Põhja-Schleswigi minekut Taanile 1920. aasta rahvahääletuse tulemusena kolis ta Saksamaale jäänud Schleswigi lõunaossa.

Muidugi eksisteeris kõikides nendes piirkondades sotsiaalne ebavõrdsus. Kõrgemad ja madalamad ühiskonnakihi ei erinenud ainult varanduse ja hariduse poolest, vaid nad rääkisid ka eri keelt. Sõltuvalt ühiskonnakorraldusest võis mitmekeelsus esineda sagedamini või harvemini. Ühiskondlik tõus nõudis enamjaolt vastava kultuurkeele oskust. See võis mõnes piirkonnas viia assimileerumiseni, nagu Liivi-, Eesti- ja Kuramaal said edukatest eestlastest ja lätlastest enamasti sakslased. Teises piirkonnas see nii ei toiminud, näiteks Põhja-Friisimaal jäid friislased friislasteks, kuid nad hoolitsesid selle eest, et nende pojad õpiksid juba lapsena selgeks saksa keele, nii et nood saaks hiljem Hamburgi laevadel kaptenina raha teenida.

Need ebaühtlased tingimused Euroopa mitmekeelsetes piirkondades ei ole seotud kolonialismiga. Näiteks Schleswigi hertsogiriigis oli saksa keel Windekilde reisi ajal endiselt vaieldamatult võimu- ja kultuurkeel, kuigi hertsogiriigi põhjaosas kasutati kirikus ja koolis taani keelt ning isegi hertsogiriigi keskosas räägiti taani keelt. Schleswigi ja Holsteini hertsog oli Taani kuningas. Poliitiline võim oli seega taanlaste käes, aga Taani halduspraktika viis elanikkonna aeglase saksastumiseni ning keelepiiri põhja poole nihkumiseni (vt selle muutuste algussajandite kohta Gregersen 1974). Ma tõesti ei leia, et koloniaalkeele mõiste sobiks Schleswigi hertsogiriiki.

3.4. Talupojaperspektiiv

XVIII sajandil oli mõisniku ja pärisorjade suhe Schleswigis, Holsteinis ja Liivimaal struktuurilt sarnane. Mõisnikud rääkisid igal pool ülemsaksa keelt, pärisorjad taani, alamsaksa, läti või eesti keelt. Kuidas põhjendada, et Liivimaal oleks valitsenud kolonialism, aga Schleswig-Holsteinis mitte?

Kui nende alade talupoegadel oleks olnud võimalus omavahel suhelda – ilmselt natuke ebakindlas ülemsaksa keeles –, oleksid nad leidnud, et neil kõigil läheb sama kehvasti. Kui nad oleksid juttu teinud kirikukeeltest, oleksid nad jõudnud järeldusele, et lätlastel ja eestlastel vedas, sest nende kirikukeeled olid räägitud keeltele kõige lähedasemad. Suuremaid raskusi kirikukeelega oli taani murdekeelt kõneleval talupojal Schleswigi taani kirikukeele alal. Veel suuremaid raskusi kirikukeelega oli alamsaksakeelsel talupojal Holsteinis, kus oli ülemsaksa kirikukeel. Kõige keerulisem olukord oli taanikeelsel talupojal Schleswigi keskosas, kus kasutati ülemsaksa kirikukeelt.

Kujutagem ette, et vestluse juures viibis friisi talupoeg Lääne-Schleswigist. Tema alal ei olnud mõisaid. Ta oli vaba taluomanik. Ta oleks öelnud: kirikus kasutatakse küll ülemsaksa keelt. See on täiesti teine keel kui meie friisi kodukeel. Õnneks õppisin juba lapsena saksa keele selgeks koolis ja kirikus. Mul on ju vaja jälgida hindade liikumist Hamburgi ja Amsterdamis turgudel. Kiriku võõrmündri ja omavalitsuse liikmena pean asju ajama saksa keeles ja mu sulased on tihtipeale pärit Jüütimaalt. Nendega räägin saksa keeles. Kui ostan maad või võtan laenu, kirjutatakse leping saksa keeles; teine osapool elab ju tihti kaugel (lepingute kohta endisel friisi alal vt Beyer 2023: 15–23). Kodune friisi keel on tore, aga pean ju raha teenima ja omavalitsuses osalema, sest muidu hakkab riik meie üle otsustama.²⁴

Mulle tundub, et eesti keeleajaloolased võtavad liiga palju aluseks oma rahvusliku ideaalkeele ettekujutuse. Nad peaksid hoopis lähtuma varasemate keelekasutajate vajadustest.

3.5. Keelte prestiiž

Taanis ja Rootsis säilisid võimu- ja kirikukeeltena taani ja rootsi keel, kuid alamsaksa ja hiljem ülemsaksa keele mõju nendele oli sama suur kui eesti ja läti keeltele (vrd Naumann 2004). Ka siinkohal ei ole mõtet rääkida koloniaalkeeltest. Teatavasti oli saksa kultuuril ja majandusel Põhjamaades suur mõju.

Kõige prestiižsem varauusaegne keel ei olnud üldse seotud valitseja emakeelega: keegi ei kasvanud üles ladina keelega; seda keelt õpiti alles koolis. Ilma selleta polnud võimalik pääseda ülikooli.

Nii-öelda enesekoloniseerimise ühe näite leiab Põhja-Saksamaalt ja Lääne-mereprovintsidest: üleminek alamsaksa kirjakeelelt ülemsaksa kirjakeelele toimus igal pool XVI ja XVII sajandil – ilma et kuskile oleks sisse tunginud mõni ülemsaksa

²⁴ Kes tahab kuulda taani kirjakeelt, taani murdekeelt, ülemsaksa, alamsaksa ja friisi keelt, võib vaadata kriminaalfilmi „Der Krug an der Wiedau” (Funck 2021), kus räägitakse Schleswigi viit keelt.

sõdur või oleks need paigad asustatud üheainsagi ülemsaksa keelt kõneleva talupojaga. Üleminek lubaks isegi Läänemereprovintides kasutatud XVII sajandi ülemsaksa kirjakeelt nimetada eesti terminoloogias *koloniaalkeeleks*: keel põhines Martin Lutheri piiblitõlkel, aga ei vastanud baltisaksa hääldusele ega tihti alamsaksa keelega üles kasvanud kohalike vaimulike emakeelele, ja keele kasutajad Läänemereprovintides ei osalenud kirjakeele normimisel.

Ülemsaksa kirjakeel oli võõrkeel, mida aja jooksul laieneval alal aktsepteeriti standardiseeritud kirjakeelena. Üheski kohas ei olnud see rahva keel, aga väga suurel alal töötas see kirjakeelena. Ülemsaksa kirjakeel hakkas suulise keelena levima laiemalt alles XIX ja eriti XX sajandil.

Väga lõdvast kolonialismi definitsioonist on küll kasu aktivistidel, sest niimoodi saavad nad esitleda end ohvrina, aga teaduses peaks olema järjekindel ja sama definitsiooni kasutama samuti järjekindlalt. Sarnaselt ülemsaksa keelega tõrjus tallinna keel hiljem kõrvale tartu keele. Lõuna-eesti lihtrahvas – ammu mitte setud – ei rääkinud kaasa tallinna keele normimisel. Tallinna keel oli koloniaalkeel rahvusvahelises mõistes: võimu keel, mis kehtestati muukeelsel alal.

Varauusaja keeltel oli erinev prestiiž, mis oli tihedalt seotud sotsiaalse kihistumisega. Liivi-, Eesti- ja Kuramaa olusid uurides peaks võrdlusi otsima Euroopa mitmekeelsete piirkondadega, mitte ülemeremaadega. Ja niinimetatud väikeste keelte ajaloolisel uurimisel ei tohi unustada vastavaid kultuurkeeli, sest ilma nendeta ei saa sageli aru isegi väikeste keelte õigekirjareeglitest.

Tundub, et viimaste aastate uurimistöödel, kus arutletakse Euroopa kontekstis (post)kolonialismi üle, on ühine joon: loetakse ingliskeelseid uurimusi teiste maailmajagude kohta. Seda võib nimetada – et jätkata kolonialismi terminoloogias – ingliskeelsele maailmale vaimseks allumiseks (põhjalikku arutelu poola alade „kolonialismi” kohta vt Krushynska 2025; Nesselrodt 2025; Stienen 2025; Stimmer 2025).

Euroopa (keele)ajaloo mõistmiseks varauusajal ja veel XIX sajandi esimesel poolel aitaks hoopis selle võrdlemine teiste Euroopa mitmekeelsete aladega. Olid olemas alad, kus riigipiirid muutusid ja nende järgi ka keel (nt Ohlsson 1978, 1979), aga olid ka alad, kus keelepiirid muutusid, aga riigipiirid jäid samaks (nt Gregersen 1974), ja muidugi alad, kus riigipiirid muutusid, aga keeled eriti mitte (nt Läänemereprovintid). Teadustööna on selline võrdlemine vaearikam kui ingliskeelsete teooriate ülevõtmine, sest vaja on ju paremaid keeleoskusi, aga oodatavad tulemused on mitu korda huvitavamad.

Kokkuvõtteks ei soovitaks ma kasutada terminit *koloniaalkeel* Läänemereprovintside keeleajaloo uuringutes. Et eesti tõlkelaenul *koloniaalkeel* on teine tähendus kui selle laialt levinud vastetel teistes keeltes, on veel üks põhjus seda sõna edaspidi vältida.

Täna Läti Teaduste Akadeemiat ja Eesti Teadusfondi granti 6211 „Pietistlik jututraditsioon Eesti- ja Liivimaa hernhuutlaste elulugude baasil” rahalise toetuse eest; viimane rahastas ka reisikirja transkribeerimist Kärri Toomeos-Orglaane poolt.

ARHIIVIALLIKAD

Rigsarkivet, Åbenrå

Præstearkiver, nr. 61: Vilstrup, nr. H 6: Forskelligt 1723–1884.

Haderslev Provsti, nr. 451: Sager ang. de enkelte sogne: Vilstrup.

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 252, m 32:1, l 11–24p. Windekilde Essända Teeda andminne ülle temma reisiminne Dannemarki male Wanna essä pole nink kuis temmä wanna essä wijekümmelist ammetipühha saije ärra petus; Hulgakestele luggeda. Teda Andminne Sest reissimis-test läbbi Saksamale n: Dannemarki male; omma wanna Essät kaema, sest 8mast Mai-jest seni sel 7mal Septembril 1838.

Rahvusarhiiv, Tartu (RA)

EAA.995.1.1424. Hauslisten des 1. Stadtteils (1851).

KIRJANDUS

Achelis, Thomas Otto 1957. Das Biennium der Christiana Albertina zu Kiel 1768–1867. – Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, kd 81, lk 113–154.

Arends, Otto Fr[ederik] 1932a. Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. Kd 2. København: Levin & Munksgaard.

Arends, Otto Fr[ederik] 1932b. Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. Kd 1. København: Levin & Munksgaard.

Beyer, Jürgen 2023. Ein Versuch, Spielsucht zu kurieren (Oldenswort/Eiderstedt, 1652). – Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, kd 148, lk 15–28.

Beyer, Jürgen 2024. Marcus Heinrich Windekildes Bericht für die dörptestnischen Mitglieder der Brüdergemeine über seine Reise von Dorpat nach Wilstrup (Schleswig) im Jahre 1838. – Piētisms Baltijas vēsturē – pētnieciskās aktualitātes un detaļpētījumi (17.–20. gs.). Der Pietismus in der baltischen Geschichte – Neue Fragestellungen und Fallstudien (17.–20. Jahrhundert). Pietism in the Baltic History – current issues and case studies (17th–20th century). (Latvijas Nacionālā bibliotēka. Zinātniskie raksti. Proceedings of the National Library of Latvia 13 (33).) Toim Beata Paškevica. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, lk 237–272. <https://doi.org/10.52197/XNNN7153>

Brief 1836 = Brief eines Ehsten über den Tod seines Vaters. Aus dem Dorpat-Ehstnischen übersetzt [von M. H. Windekilde]. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 5, vg 168–169.

Chrysostome, Elie V.; Adegbile, Abiodun; Bofo, Christopher; Ogunsanya, Fuhad 2025. From thousands of African languages to a Pan-African language for the African Continental Free Trade Area: A framework promoting Kiswahili as common language for Intra-African trade. – AIB Insights 22. IV. <https://doi.org/10.46697/001c.136476>

Denéchère, Yves 2021. Une acculturation postcoloniale par la langue: les enfants métis d'Indochine en France (1945–1980). – Relations internationales, kd 188, lk 43–58. <https://doi.org/10.3917/ri.188.0043>

Ernst, Gerhard; Gleßgen, Martin-Dietrich; Schmitt, Christian; Schweickard, Wolfgang (toim) 2003. Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania. Ein

- internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Kd 1. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 23/1.) Berlin–New York: Walter de Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110146943.1>
- Ernst, Gerhard; Gleßgen, Martin-Dietrich; Schmitt, Christian; Schweickard, Wolfgang (toim) 2006.** Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Kd 2. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 23/2.) Berlin–New York: Walter de Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110171501.2>
- Ernst, Gerhard; Gleßgen, Martin-Dietrich; Schmitt, Christian; Schweickard, Wolfgang (toim) 2008.** Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen. Manuel international d'histoire linguistique de la Romania. Kd 3. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 23/3.) Berlin–New York: Walter de Gruyter.
<https://doi.org/10.1515/9783110211412.3>
- Estonia 1838** = Estonia. – Twenty-fourth Annual Report of the American Tract Society, Boston, presented at Boston, May 30, 1838. Boston: Printed by Perkins & Marvin, lk 56–57.
- Frey, Johannes 1905.** Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802–1903. Historisch-biographisches Album mit Beiträgen früherer und jetziger Glieder der Fakultät. Bearbeitet und herausgegeben von Mag. theol. Johannes Frey, Privatdozent. Reval: Franz Kluge's Verlag.
- Friis, C. H. 1936–1937.** Pastor Vindekilde og hans Kamp mod det tyske Kirkesprog i Løgumkloster. – Sønderjysk Maanedsskrift, kd 13, nr 2, lk 39–40.
- Funck, Gary (režissöör) 2021.** Der Krug an der Wiedau. [Åbenrå–Bredstedt:] Bund Deutscher Nordschleswiger, Et Nordfriisk Teooter.
<https://www.youtube.com/watch?v=8CyFOa6RWdQ>
- Gregersen, H[ans] V[aldemar] 1974.** Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af forfættens historie indtil 1600-årene. (Odense University studies in history and social sciences 19.) Odense: Odense University Press.
- Halberg, Rikke Lie 2025.** Anna Heegaard. – Lex – Danmarks Nationalleksikon.
https://lex.dk/Anna_Heegaard
- Henningsen, Lars N. 1990.** Axel Henningsens Zweiströmigkeit. Briefe über die deutsch-dänische Frage aus den ersten Nachkriegsjahren. – Grenzfriedenshefte, nr 3, lk 140–156.
- Holdt, Jens 1960–1962.** Danmark og Herrnhut. Udvalg af breve fra danske præster til præstekonferencen i Herrnhut 1790–1840. – Kirkehistoriske Samlinger, 7. sari, kd 4, lk 206–266.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. 2. tr. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Jepsen Steg, Kristian 2004.** De blakkede. National indifference og neutralitet i Nordslesvig 1890 til 1940. – Sønderjyske Årbøger, kd 116, lk 67–86.
<https://doi.org/10.7146/soenderjyskeaarboeger.v116i1.81307>
- Jessen, Carl Christian 2022.** Helsogn og kirkeforfatning – Slesvigs kirkelige deling / Gesamtgemeinde und Kirchenordnung – die kirchliche Teilung Schleswigs. – Die Folgen der

- Teilung Schleswigs – 1920 / Følgerne af Slesvigs deling – 1920. (Veröffentlichungen des Landesarchivs Schleswig-Holstein 122.) Toim Rainer Hering, Hans Schultz Hansen. Hamburg: Hamburg University Press, lk 341–385.
<https://doi.org/10.15460/hup.262.2037>
- Kossert, Andreas 2003.** „Grenzlandpolitik“ und Ostforschung an der Peripherie des Reiches. Das ostpreußische Masuren 1919–1945. – Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, kd 51, nr 2, lk 117–146.
- Krushynska, Oleksandra 2025.** Koloniale Strategien und postkoloniale Diskurse zwischen der galizischen Szlachta und der Habsburgermonarchie (1772–1815). – Nordost-Archiv, kd 34, lk 48–70. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Larsen, Niels-Erik 2024.** Luxembourg – sprog. – Lex – Danmarks Nationalleksikon.
https://lex.dk/Luxembourg_-_sprog
- Lauridsen, P[eter] 1895.** En tysk-dansk-jysk Præken. – Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi, nr 2, lk 286–297.
- Lebenslauf E. M. Windekilde 1863** = Lebenslauf der am 2. April 1863 in Herrnhut selig entschlafenen verwitweten Schwester Erdmuth Margarethe Windekilde, gebornen Bork. – Nachrichten aus der Brüder-Gemeine, kd 45, lk 692–697.
- Lebensläufe 1834a** = Lebensläufe gottseliger Ehsten und Letten. Mitgetheilt von Predigern und Seelsorgern dieser Provinzen. 1. Der Ehstin Ello Rein († 26. Juni 1823 im Kirchspiel Odenpä, unweit Dorpat.) Von ihr selbst verfaßt und aus dem Dörpt-Ehstnischen übersetzt von M. H. Windekilde in Dorpat. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 3, vg 21–26.
- Lebensläufe 1834b** = Lebensläufe gottseliger Ehsten und Letten. Mitgetheilt von Predigern und Seelsorgern dieser Provinzen. 2. Des im Dorfe K., Kirchspiels A., unweit Dorpat, im Jahre 1830. verstorbenen Schulmeisters Isaak. Von ihm selbst verfaßt und aus dem Dörpt-Ehstnischen übersetzt von M. H. Windekilde in Dorpat. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 3, vg 137–143.
- Lebensläufe 1835** = Lebensläufe gottseliger Ehsten und Letten. 4. Des Ehsten Michel (geb. 1763, † 1832.) Von ihm selbst verfaßt, und aus dem Dörpt-Ehstnischen übersetzt von M. H. Windekilde in Dorpat. – Dorpatische Evangelische Blätter. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 4, vg 406–412.
- Liman, Herbert (toim) 2008.** Chausseen, Alleen, Meilensteine, Chausseehäuser. Zeitzeugen der wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung Brandenburgs und Berlins. Hoppegarten: Landesbetrieb Straßenwesen Brandenburg.
- Linder, Johannes 1843.** Juttustamisse meije armsile Latsile hääs, nink ka wanna rahwale juhhatamisses, kuis Jummal armsaste kannap weikeste laste eest hoold, selletetu ennämbiste läbbi sündinu asju, kuis nemma Welliste man omma ettetulnu nink kokkokirjotetu Oppetaja Johannes Linderi käest, Paseli-Linan 1841 ajastajal nink armsa Ma-rahwa tul-lus neide kelen ümbre kirjotetu. Eddimänne jaggo. [Tlk Marcus Heinrich Windekilde.] Tartu: H. Laakmann.
- Munske, Horst Haider; Århammar, Nils; Faltings, Volker F.; Hoekstra, Jarich F.; Vries, Oebele; Walker, Alastair G. H.; Wilts, Ommo (toim) 2001.** Handbuch des Friesischen / Handbook of Frisian Studies. Tübingen: Max Niemeyer. <https://doi.org/10.1515/9783110946925>

- Naumann, Hans-Peter 2004.** Skandinavisch/Deutsch. – Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. Kd 4. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 2, 4.) Toim Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichman, Stefan Sonderegger. 2. tr. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 3282–3290. <https://doi.org/10.1515/9783110180411.4.19.3282>
- Nesselrodt, Markus 2025.** Zwischen Diskurs und Praxis. Preußische Herrschaft im geteilten Polen-Litauen zwischen 1772 und 1806 als koloniales Projekt. – Nordost-Archiv, kd 34, lk 16–33. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Ohlsson, Stig Örjan 1978.** Skånes språkliga försvenskning. 1. Inledning. Om skriftspråket under Skånes övergångstid. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 30.) Lund: Ekstrand.
- Ohlsson, Stig Örjan 1979.** Skånes språkliga försvenskning. 2. Blandspråksanalyser. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A 31.) Lund: Ekstrand.
- Ohlsson, Stig Örjan 2002.** Outline of research on Nordic language history before 1800. – The Nordic Languages. An international handbook of the history of the North Germanic languages. Kd 1. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22, 1.) Toim Oskar Bandle, Kurt Braunmüller, Ernst Håkon Jahr, Allan Karker, Hans Peter Naumann, Ulf Teleman. Berlin–New York: Walter de Gruyter, lk 60–68. <https://doi.org/10.1515/9783110197051-008>
- Palwe 1834** = Palwe Jummalä kallid andid targaste nink parraussi pruki. Saksa kelest Tartoma keelde ärratõlkitu, rahwa tullus. [Tlk Marcus Heinrich Windekilde.] Tartu: J. C. Schünmann.
- Paulsen, P[eter] 1845.** Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig. Oldenburg i. H.: C. Fränckel.
- Peter Olivarius Bugge 2025** = Peter Olivarius Bugge. – Store norske leksikon. https://snl.no/Peter_Olivarius_Bugge
- Põldmäe, R[udolf] 1938.** Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva joomapahega. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 281–293.
- Rafanell, August 2025.** Llengua parlada i llengua imposada. – Enciclopèdia.cat. <https://www.enciclopedia.cat/historia.-politica-societat-i-cultura-dels-paisos-catalans/llengua-parlada-i-llengua-imposada>
- Ross, Kristiina 2022.** Eesti keele varauusaegne mänguruum. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 716–731. <https://doi.org/10.54013/kk776a5>
- Ross, Kristiina 2023.** Eesti kirjakeel – kas ohver või trikster? – Sirp 28. IV, lk 9.
- Russia 1834** = Russia. – Ninth Annual Report of the American Tract Society, presented at New-York, May, 1834. Printed at the Society's House, New-York, by D. Fanshaw, lk 47–50.
- Russia 1839** = Russia. – Twenty-fifth Annual Report of the American Tract Society, Boston, Presented at Boston, May 29, 1839. Boston: Printed by Perkins & Marvin, lk 67–70.
- Schröder, Ernst 1942.** Die „Blakkede“. Versuch der Erklärung der Zwischenschicht in Nord-schleswig. – Der Schleswig-Holsteiner, kd 23, lk 69–76.
- Schröder, Johannes von 1837.** Topographie des Herzogthums Schleswig. Kd 2. Schleswig: Königliches Taubstummen-Institut.
- Se õige Soldat 1837** = Se õige Soldat ehk Peter Lohbekki Ello-Käük. [Tlk Marcus Heinrich Windekilde.] Tartu: J. C. Schünmann.

- Seydi, Oumar 2024.** El panorama sociolingüístico actual en Senegal: interacciones y regulaciones desde la perspectiva ecolingüística. – *Revista Española de Lingüística*, kd 54, nr 1, lk 133–144. <https://doi.org/10.31810/rsel.54.1.5>
- Stienen, Daniel Benedikt 2025.** „Decolonize Prussian Poland”? Kritische Reflexionen. – *Nordost-Archiv*, kd 34, lk 147–179. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Stimmer, Benedikt 2025.** Diglossie als „koloniale” Machtverhältnis? Sprache und „aufgeklärte” Herrschaft in den preußischen und den habsburgischen Teilungsgebieten Polens um 1800. – *Nordost-Archiv*, kd 34, lk 71–82. <https://doi.org/10.25162/9783515138963>
- Stolberg, Doris 2021.** Sprache – Stil – Repräsentation. Deutsch-koloniale Sprachpolitik von Neuguinea bis Samoa. – *Kunstchronik*, kd 74, nr 7, lk 352–362. <https://doi.org/10.11588/kc.2021.7.104313>
- Storm, Theodor 1899.** Von Jenseit des Meeres. – T. Storm, *Sämtliche Werke*. Kd 1. 4. tr. Braunschweig: George Westermann, lk 235–284.
- Theil, Rolf 2024.** Luxemburgsk. – *Store norske leksikon*. <https://snl.no/luxemburgsk>
- Thrap, D[aniel] 1904.** Biskop Bugges Tilslutning til Brødremenigheden. – *Historiske Skrifter tilegnede og overleverede Professor Dr. Ludvig Daae paa hans syttiende Fødselsdag den syvende December 1904 af Venner og Disciple*. Christiania: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), lk 32–45.
- Tracts 1835a** = *Tracts in Esthonia*. – *Twenty-first Annual Report of the American Tract Society*, Boston, presented at Boston, May 27, 1835. Boston: Printed by Perkins, Marvin, & Co., lk 25.
- Tracts 1835b** = *Tracts in Esthonia*. – *Tenth Annual Report of the American Tract Society*, presented at New-York, May, 1835. Printed at the Society’s House, New-York, by D. Fanshaw, lk 54–55.
- Vrieland, Seán D. 2025.** Sprog i Belgien. – *Lex – Danmarks Nationalleksikon*. https://lex.dk/sprog_i_Belgien
- Weiss, Johann Heinrich (toim) 1823.** *Adressen-Buch für die Stadt Basel*. Basel: Felix Schneider.
- W[eitling], G[ünter] 2011.** Zweiströmigkeit. – *Sønderjylland A–Å*. [Toim Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen, Lennart S. Madsen.] Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland, lk 412.
- Wiberg, S[ophus] V[ilhelm] 1871.** *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*. Kd 3. Odense: Hempel.
- Windekilde, M[arcus] H[einrich] 1834.** Ueber die kürzlich erschienene Ehstnische Schrift: Palwe, Jummalä kallid andid targaste ... pruki ... in einem Briefe des Verfassers an den Herausgeber der Evangelischen Blätter. – *Dorpatische Evangelische Blätter*. Für das Herzens- und Erfahrungs-Christenthum und die christliche Literatur, kd 3, vg 154–156.
- [Windekilde, Marcus Heinrich 1838].** *Feier des funfzigjährigen Amts-Jubiläum des Consistorialraths und Pastors Prediger Jens Peter Windekilde zu Wilstrup den 28sten Juni 1838*. Hadersleben: Heinr. Seneberg.
- [Windekilde, Marcus Heinrich 1854].** *From the Report of br. Windekilde of Dorpat and its Vicinity, 1850*. – *The Moravian Church Miscellany*, kd 5, lk 143–144.

[Windekilde, Marcus Heinrich 1861]. Lebenslauf des am 28. Januar 1861 in Herrnhut selig entschlafenen verheiratheten Bruders Marcus Heinrich Windekilde. – Nachrichten aus der Brüder-Gemeine, kd 43, lk 853–866.

■ **Jürgen Beyer** (sünd 1965), PhD, varauusaja kultuuriloo uurija; jurgen.beyer@mail.ee

Marcus Heinrich Windekilde and the linguistic situation in Sleswick and Livonia in 1838

Keywords: liturgical language, standard language, colonial language, travel account, Tartu–Estonian, Moravian Brethren

In 1838, Marcus Heinrich Windekilde, who ran the Moravian congregation at Tartu, Livonia, set out on a long journey with his family by horse-drawn coach in order to visit his father in the Danish-speaking part of the Duchy of Sleswick. The father was about to celebrate his fiftieth anniversary as a Lutheran minister.

After his return, Windekilde wrote a report about this journey for the Moravian Brethren under his care. His account is therefore composed in Tartu–Estonian. Windekilde took great care to use words his readers and listeners would understand, choosing paraphrases over precise terms when the objects in question were unfamiliar to his audience.

This article follows Windekilde on his journey, explains his background and stylistic choices, and discusses Windekilde's knowledge of Standard Danish and the Danish dialect spoken at his father's place.

The linguistic situation in the northern part of Sleswick merits closer examination, since also there – comparable to Livonia – German was the language of administration and higher education, while the majority of the population spoke a Danish dialect, with church services conducted in Standard Danish.

In those days, hierarchies of languages were rather common across Europe's multilingual regions. The article argues that the development of early written Estonian should be studied as an expression of socially stratified European multilingualism, rather than in the context of overseas colonialism, as has recently become fashionable in some scholarly circles.

■ **Jürgen Beyer** (b. 1965), PhD, researcher of early modern cultural history; jurgen.beyer@mail.ee

Hernhuutlaste käsikirjade läti keelest XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses

Kirjaliku traditsiooni ja kohalike murrete mõjud

PĒTERIS VANAGS

Uurijad on eri meelt küsimuses, millisest hetkest peale saab rääkida selgelt määratletavast läti keelest, mis arenes välja varasematest keelejärkudest ja levis seejärel üle tänapäevase Läti territooriumi. Arheoloogid, ajaloolased ja keeleteadlased on aga ühel nõul, et läti rahvuse kujunemine – ja koos sellega ühise keele teke – leidis aset millalgi XIII–XV sajandil Liivimaa lõunaosas, mis vastab ligikaudu tänapäeva Läti alale.

Saksa mõju laienemisega Balti aladel ja Liivimaa moodustamisega hakkasid ilmuma esimesed kirjalikud teated läti keelest, tähistades keele kirjaliku arengu algust. Varaseim selline ülestähendus leidub ladinakeelses Henriku Liivimaa kroonikas (u 1225–1227), kus latgali pealik Rūsiņš nimetab 1212. aastal Cēsise (Võnnu) Bertoldit (*Bertold de Wenden*) sõnadega *draugum suum* 'oma kaaslane, liitlane' (Arbusow, Bauer 1955: 108). Kuigi *draugum* on ladina lõpuga, vastab selle tüvi selgelt tänapäeva läti sõnale *draugs* 'sõber'. Enamik XIII–XV sajandi läti leksikast ei ole siiski nimisõnad, vaid koha- ja isikunimed, mis annavad keele kohta sellegipoolest infot (Blese 1929).

Varaseimad säilinud lätikeelsed usutekstitid pärinevad XVI sajandist. Juba enne reformatsiooni võidi kirja panna nn Gisberti meieisapalve (1507), teise versiooni pani kirja munk Simon Grunau Preisimaal (Draviņš 1965: 19–35). Suurimat rolli läti kirjakeele arengus mängis siiski luterlik reformatsioon, mis algas Liivimaal 1521. aastal. Tõendeid esimese lätikeelse trükiteose kohta leidub juba 1525. aastast. Lübecki katoliiklik kirikukogu konfiskeeris vaaditäre raamatuid, mis olid mõeldud Liivimaale läkitamiseks (Johansen 1959; Biezais 1973: 25–31). Vaat oli „täis luterlikke raamatuid, nende seas missad Liivimaa läti ja eesti rahvakeeltes” („vasz plenu[m] libris lutterianisz ecia[m] missis in vulgari liuonico lettico ac estonico”).¹ Tõenäoliselt sisaldas see raamat jumalateenistuse korra kirjeldust ehk agendat, kuhu kuulus ka lätikeelseid tekste.

1520.–1530. aastatel koostati Riias pikemaid lätikeelseid usutekste, et soodustada kristluse levikut ja võimaldada jumalateenistuse pidamist rahvakeeles – nende hulka kuulusid perikoobid (jumalateenistusel ette loetavad piiblikohad), lauluraamatud ja katekismused. Nimetatud tekstid levisid esialgu üksnes käsikirjadena. Mõni neist võis siiski ka trükkis ilmuda, nagu näitab nn Hasentöteri meieisapalve analüüs. See

¹ On pakutud, et selles tekstis kasutatud *liuonico* võib viidata liivi keelele või keskalamssaksa keelele, kuid selle artikli autor peab kõige tõenäolisemaks Harald Biezaisi seisukohta, et sõnal *liuonico* on siinkohal vaid geograafiline, mitte etniline tähendus, ning sellele vastavat tõlget saksa keelde: „in livländischer Volkssprache, lettisch und estnisch” (Biezais 1973: 29).

meieisapalve avaldati esmakordselt Sebastian Münsteri raamatu „Cosmographia” 1550. aasta väljaandes (Draviņš 1952) ja on vanim teadaolev tänapäevani säilinud lätikeelne trükitekst.

Läti kirjasõna ja keele areng XVI–XVIII sajandil

Pärast Liivi sõda (1558–1583) sattusid Läti alad Poola-Leedu võimu alla, mis käivitas vastureformatsiooni katoliikluse taastamiseks ja levitamiseks lihtrahva seas. Selle tulemus oli esimene säilinud lätikeelne trükiteos: katoliku katekismus „Catechismus Catholicorum” (1585). Samal ajal astus Kuramaa hertsog Gotthard samme luterluse tugevdamiseks. Tema abiga nägi trükivalgust esimene lätikeelne luterlik kiriku-käsiraamat (1586–1587).

Enamik varaseid reformatsiooniaegseid lätikeelseid tekste XVI sajandist olid tõlked keskalamaksakeelest, Riias ja Liivimaal kasutatavast saksa keele kujust. Tõlkijad olid peamiselt kohalikud sakslased, kellele läti keel oli teine keel, mida nad valdasid väga erineval tasemel. Selle ja mõne muu teguri tõttu oli tulemuseks saksa keelest tugevalt mõjutatud keel.

Esimesed lätikeelsed tekstid ilmusid Riias ja esindavad seal XVI sajandi lõpus ja XVII sajandi alguses kõneldud läti keele varianti. Ühtlasi nähtub neist keskalam-saksa kirjutustava mõju läti keele ortograafia (Blese 1925; Vanags 1997).

XVII sajandiks ei vastanud varane läti kirjakeel enam ei keelekasutuse ega õige-kirja selguse nõudmistele. Vajadus uue ja parema luterliku kirikukäsiraamatu järele viis „Lettisch Vade mecumi” koostamiseni, mis ilmus Riias 1631. aastal. Kõik varem avaldatud tekstid vaatas läbi ja toimetas Georg Mancelius, kes oli sündinud ja kasvanud Zemgales. Oma kirjatöödega, sealhulgas jutlustekogumikuga „Lang-gewünfchte Lettifche Postill”² (1654), ei täiustanud Mancelius üksnes ortograafiat, vaid lõi ka selgemaid keelekujusid, mis ei põhinenud enam Riia kõnekeelele, vaid maapiirkondades kasutataval rahvakeelele, mis oli vähem võõrkeelte mõju all (Bērziņš 1944; Ozols 1965: 152–204).

XVII sajandi teise poolde jäi kõige ulatuslikum tõlkeprojekt – täielik piiblitõlge. Ernst Glück tõlkis Uue Testamendi aastatel 1681–1682 ning seejärel kuni 1690. aastani Vana Testamendi. Trükkimine kestis 1685–1694 (Dunsdorfs 1979: 23–99). Piibli mõju nii läti keele kui ka kirjanduse arengule on üüratu (Šmits 1908; Vanags 2010). XVII sajandi lõpuks olid Piibel ja lauluraamatud järk-järgult jõudnud igapäevaelu ja hakkasid kirjutatud keele kõrval mõjutama ka suulist läti keelt.

Sel perioodil tekkis lätikeelsetele tekstidele uus lugejaskond. Kui varem olid need mõeldud üksnes kirikus ettelugemiseks, siis XVII sajandi lõpuks hakati lätlasi endid käsitlema lugejatena. See areng oli seotud esimeste koolide asutamisega Riias ja Vidzemes (Liivimaa Rootsile kuuluva osa lätikeelsel alal) Rootsi võimu ajal (Starris 1987: 34–45). Osalist nihet raamatute sihtrühmas illustreerivad hästi muutused

² Sümboliga *l* märgitakse gooti kursiivkirjas *s*-tähte, kui see ei asu silbi lõpus. Eesti trükistes transliteeritakse seda tänapäeval enamasti tavalise *s*-tähega, siinses tekstis on säilitatud artikli autori kirjaviisi.

väljaannete paratekstides. Kui XVII sajandi keskpaigani olid need ainult saksa keeles, siis sajandi viimasel veerandil avaldati neid üha enam kahes keeles või isegi ainult läti keeles, eriti Riias ja Vidzemes.

Piibli tõlkimisega – eriti selle revideeritud teise trükiga (1739) – omandas läti kirjakeel stabiilse kuju ja normatiivse allika, millest sai keele alus järgneva sajakonnaks aastaks.

XVIII sajandil ei kasvanud lätikeelsete tekstide hulk üksnes kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt. Traditsiooniliste žanride kõrvale tekkisid uued ning ka senistes žanrides hakati avaldama järjest rohkem ja mitmepalgelisemaid teoseid (Apinis 1977: 74–77, 124–125). See periood tõi kaasa ilukirjanduse mahu ja mitmekesisuse kasvu. Ajavaimu kandjaks võib pidada Gotthard Friedrich Stenderit, kes avaldas nii vaimulikku kui ka ilmalikku luulet ja proosat (Frīde 2003: 135–195).

Valgustuse mõjul hakkas 1760. aastatest alates kujunema läti keeles uus praktiline žanr: nõuandekirjandus mitmesugustes valdkondades, nagu meditsiin, põllumajandus, loomakasvatus, majapidamine, kokandus (Daija 2013). Žanri alguseks peetakse Peter Wilde tervishoiukäsiraamatut Jakob Lange tõlkes (1768), mis ilmus pealkirja „Latweefchu Ahrfte” all 28 jaos (Vilde 1991). Seda peetakse esimeseks lätikeelseks perioodikaväljaandeks.

Erinevalt XVII sajandist olid mainitud väljaanded suunatud peamiselt läti lugejatele, mitte ainult vaimulikonnale kasutamiseks. Sellist avaldamisbuumi ei oleks olnud võimalik saavutada ilma lätlaste kirjaoskuse samaaegse kasvuta. Alus sellele pandi juba Rootsi võimu all XVII sajandi lõpus koolide loomisega Vidzemes, kuid erilise tõuke andis sellele hernhuutlus ehk vennastekogudusliikumine, mis levis alates 1730. aastatest kogu Vidzemes (Straube 2000). Selle liikumise tulemusel muutus kirjaoskus piirkonnas tavaliseks. Olulist rolli mängis õpetajate seminar Valmiermuižas (1738–1745), kus koolitati esimesi õpetajaid talurahvakoolidele. XVIII sajandi lõpuks ulatus kirjaoskus hernhuutlaste mõjupiirkondades 80–88 protsendini, kogu Vidzemes ligikaudu 75 protsendini. Seevastu Kuramaal jäi haridusvõrgu erinevuste tõttu kirjaoskuse tase madalamaks – umbes 30–35 protsenti (Apinis 1987: 15; Salmin 1969).

Lisaks lugemisioskusele hakkas hernhuutlaste kogukondades levima kirjutamis- oskus, millele viitab trükisõna kõrval käsikirjalise kirjanduse traditsiooni teke selles piirkonnas alates XVIII sajandi teisest poolest (Apinis 1987: 11–67, 2000). Hernhuutlased olid ühed esimesed, kes hakkasid pidama kirjavahetust läti keeles (Adamovičs 1963: 349–361).

Hernhuutlaste lätikeelsed käsikirjad

Hernhuutlaste tegevus nõudis mitmesugust kirjandust. Enamik sellest jäi käsikirja ja ainult väike osa ilmus trükitud kujul: peamiselt lauluraamatud ja palveraamatud. Käsikirjade hulka kuulusid kirikulaulud, jutlused, statuudid, päevikud, elulood, misjoniaruanded, hingeharidustekstid, kristlik rahvaluule, ilmalik kirjandus ja ajaloolised traktaadid (Daija 2024). Neid tekste kopeeriti ja levitati hernhuutlaste

kogukonnas, mistõttu enamik säilinud eksemplare on hilisemad koopiad, eelkõige XIX sajandi esimesest poolest. Ainult väike osa olemasolevatest käsikirjadest pärineb XIX sajandist. Teise olulise osa hernhuutlaste käsikirjalistest tekstidest moodustavad vendade ja õdede kirjad, mis olid adresseeritud nii Vidzemesse kui ka Saksamaale. Ka need kirjad on tihti säilinud koopiate, mitte originaalidena, kusjuures Herrnhuti saadetud kirjadele lisati tavaliselt saksakeelne tõlge.

Siinne ülevaade hernhuutlaste käsikirjade keelest ja ortograafiast põhineb eri žanridesse kuuluvatel tekstidel XVIII sajandist või XIX sajandi esimesest kümnendist. Materjalid pärinevad Läti rahvusraamatukogu digikollektsioonist „Brāļu draudzes (rok)raksti” („Hernhuutlaste käsikirjad”),³ samuti Saksamaal asuvast Herrnhuti vennastekogudusliikumise keskarhiivist (Unitätsarchiv). Võrdlusmaterjalina on kasutatud Ķikuļa Jēkabsi nimelise hernhuutlase 1777. aasta käsikirjaliste tekstide trükiversioone (Ķikulis 1982), mille originaalid asuvad Moskvast.

Nende tekstide keelekasutust analüüsid tuleb arvestada mitut asjaolu. Esiteks on enamik neist koopiad, mistõttu nende keel – eriti ortograafia – võib originaalist erineda. Teiseks on paljud tekstid – kirikulaulud, jutlused ja elulood – saksakeelsete algupärandite tõlked, mis on mõjutanud neis kasutatavat läti keelt. Kolmandaks tuleb arvestada autorite tausta. Ühelt poolt oli nende seas saksa päritolu isikuid: vennastekogudusliikumise misjonäre (*Brüder*), kes olid läti keelt õppinud võrdlemisi lühikese aja jooksul, samuti kohaliku luteri kiriku vaimulikke ja muid saksa päritolu inimesi. Teiselt poolt leidis autorite seas ka lätlast – talupoegi ja käsitöölisi –, kelle emakeel oli läti keel. Võib eeldada, et esimese rühma keel oli kirjalikust traditsioonist rohkem mõjutatud, samal ajal kui teise rühma keel peegeldas otsesemalt kohalike murrete tunnusjooni.

Ortograafilised tunnusjooned

XVIII sajandi keskpaigaks oli lätikeelse Piibli revideeritud väljaanne (1739) kujunenud suuresti õigekirjanormide aluseks. Erinevalt esimesest väljaandest oli selle versiooni kirjaviisi ühtlustatud ja osaliselt kaasajastatud. See peegeldab selgelt õigekirjatava, mis jäi valdavaks kuni XIX sajandi keskpaigani. Eelkõige oli see foneetiline õigekirjasüsteem: sõnu kirjutatakse nii, nagu neid hääldatakse. Mõnel juhul rakendati ka morfoloogilist põhimõtet (tuntud samuti morfeemilise või etümoloogilise põhimõttena). Peamised õigekirjareeglid laenati saksa keelest, kuigi leidub mitmeid läti keelele eriomaseid jooni.

Vokaalide ja diftongide kirjaviis oli üsna ühetaoline (Bergmane, Blinkena 1986: 50–63). Pikki vokaale märgiti kahel moel:

1. Tüvesilpides ja lõpusilpides (v.a lokatiivis) kirjutati pikkade vokaalide (ja diftongi /uo/) järel *h*, nt *dīhwoht* (tänapäeva läti keeles – edaspidi *tnp* – *dzīvot*

³ <https://braludraudze.lndb.lv/>

'elama'), *mahja* (tnp *māja* 'maja'); *mihlehts* (tnp *mīlēts* 'armastatud (meessoost)'), *mahzohs* (tnp *mācos* 'õpin'), *meitahm* (tnp *meitām* 'tütardele').

2. Lokatiivis märgiti neid katusekujulise tsirkumfleksiga vokaali kohal, nt *mahjâ* (tnp *mājā* 'majas'), *mahjâs* (tnp *mājās* 'kodus'), *ellê* (tnp *ellē* 'põrgus'), *naktîs* (tnp *naktîs* 'öösiti'), *darbôš* (tnp *darbos* 'töös').

Liidetes (v.a sõna lõpus) vokaalide pikkust ega diftongi /uo/ aga üldiselt järgneva *h*-ga ei tähistatud, nt *mihleju* (tnp *mīlēju* 'armastasin'), *gohdîgs* (tnp *godîgs* 'aus'), *draudlîba* (tnp *draudzîba* 'sõprus'), *kalpone* (tnp *kalpone* 'teenija'). Tähte *h* ei kasutatud kunagi sõna päris lõpus, nt *ta* (tnp *tā* 'tema (naissoost)'), *dohma* (tnp *domā* 'mõtleb'), *kalpo* (tnp *kalpo* 'teenib').

Määrsõnu *tā* 'nii', *kā* 'kuidas' kirjutati graavisega: *tâ*, *kâ*. Graavist kasutati ka mõnes lühikese vokaaliga määrsõnas: *fchê* (tnp *še* 'siin'), *tê* (tnp *te* 'siin').

Diftongi /ie/ märgiti omakorda järjekindlalt digraafiga *ee* kõigis asendites, nt *eenelt* (tnp *ienest* 'sisse tooma'), *meefa* (tnp *miesa* 'liha'), *draugeem* (tnp *draugiem* 'sõpradele').

Lühikesi vokaale avatud silpides märgiti järgneva konsonandi kahekordselt kirjutamisega, nt *dabba* (tnp *daba* 'loodus'), *mutte* (tnp *mute* 'suu'), *azzis* (tnp *acis* 'silmad'). Konsonantide kirjutamist kahe tähega kasutati ka verbide pöördelõppude puhul suletud silpides sõna lõpus, nt *dlenn* (tnp *dzen* 'ajab'), *turr* (tnp *tur* 'hoiab'), *mett* (tnp *met* 'viskab'). Selle abil sai eristada selliseid vorme nagu *irr* 'on' ja *ir* 'ka'. Mitte kõiki konsonante ei kirjutatud kahe tähega – erandiks olid *w*, *j*, *l*, näiteks *newa* 'ei ole', *wija* 'pärg', *malâ* 'väike (naissoost)'. Kahekordselt kirjutamist välditi ka juhul, kui häälikut väljendati mitme tähe abil, nt *fch*, *dl*, *tfch*, *dlch*, *fch*.

XVIII sajandi tekstides märgiti konsonante üldiselt ühetaoliselt ja järjekindlalt (Bergmane, Blinkena 1986: 63–77). Enamikku konsonante kirjutati ühe tähega: *b*, *d*, *g*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *r*, *t*, *w* /v/, *f* /z/, *z* /ts/, välja arvatud nende kahekordistamise puhul. Palataalseid konsonante /j, c, ʃ, ɲ/ (tnp *ġ, k, l, ɲ*) ja palataliseeritud /rʲ/-i (tnp *ŗ* – tänapäeval harvaesinev) märgiti virgulaga (/ /) läbi kriipsutatud tähtedega *g, k, l, n, r*, kusjuures seda süsteemi rakendati üsna järjekindlalt.

Virgulat kasutati ka helitute häälikute /s, ʃ/ (*ʃ, fch*) eristamiseks helilistest häälikutest /z, ʒ/ (*ʃ, fch*). Seda tehti üldiselt järjekindlalt, v.a sellistes ühendites nagu /sp/ ja /st/, kus konsonant on neutraliseeritud asendis. Häälikuid /ʃ, ʒ, tʃ, dʒ, ʒ/ märgiti mitme tähega, näiteks *fch*, *fch*, *tfch*, *dlch*, *dl*.

Hernhuutlaste käsikirjades kasutati samasugust õigekirjasüsteemi nagu trükitekstideski, kuigi vähem järjekindlalt, eriti konsonantide puhul. Tüves ja mõnes lõpusilbis esinevate pikkade vokaalide ja diftongi /uo/ järele lisati *h*, nt *Mahte* (tnp *mâte* 'ema'), *Behrnus* (tnp *bērnus* 'lapsi'), *mihlaka* (tnp *mīlāka* 'armsam (naissoost)'), *buhs* (tnp *būs* 'saab olema'), *prohjahn* (tnp *projām* 'ära'), *luhtiht* (tnp *sūtīt* 'saatma'). Kohati tähistati vokaali pikkust seal, kus seda trükitekstides tavapäraselt ei tehtud, nt *fchehlastihbas* (tnp *žēlastības* 'halastuse'), *Peeminnehfchana* (tnp *pieminēšana* 'mainimine'), *gribbehtu* (tnp *gribētu* 'tahaks').

Avatud silpides olevatele lühikestele vokaalidele järgneb kahekordselt kirjutatud konsonant, nt *dabbuḥi* (tnp *dabūsi* 'saad (naissoost)'), *ellām* (tnp *esam* 'oleme'), *tappulchi* (tnp *tapuši* 'saanud (meessoost, mitm)').

Lokatiivi käändelõppude kirjutamises esineb rohkem varieeruvust. Mõni allikas kasutab aeg-ajalt tsirkumfleksi ^, nt *pillnā garrā* (tnp *pilnā garā* 'täies vaimus'), *weenā wakkarā* (tnp *vienā vakarā* 'ühel õhtul'), *Jehra Wahtīs* (tnp *jēra vātīs* 'Talle haavades'), *willōs laikōs* (tnp *visos laikos* 'igal ajal'). Mõnikord kirjutatakse lokatiivis pika vokaali järele *h*, nt *ſchinnihš Deenahš* (tnp *šinīs dienās* 'neil päevil'), *preekſchejohš Laikohš* (tnp *priekšējos laikos* 'varasematel aegadel'). Kohati kasutatakse mõlemat süsteemi korraga: *allinaināhš rohkāhš* (tnp *asiņainās rokās* 'veristes kätes'), kuid kõige sagedamini jäetakse lokatiivi käändelõpp märkimata: *kurra gadda* (tnp *kurā gadā* 'mis aastal'), *lauliba* (tnp *laulibā* 'abielus'), *ſēmē* (tnp *zemē* 'maal'). Mõnikord kasutatakse tsirkumfleksi ka mujal vokaali pikkuse tähistamiseks, nt *tā* (tnp *tā* 'nii'), *gruhtibāhm* (tnp *grūtībām* dat. 'raskustele'), või isegi lühikese vokaali kohal, nt *warrāt* (tnp *varat* 'saad').

Konsonantide märkimine hernhuutlaste käsikirjades järgib tähtede ja diakriitikutute poolest üldiselt trükitekstide kirjaviisi. Peamine erinevus seisneb virgula harvemas kasutamises. Selliste näidete kõrval nagu *Brahlu* (tnp *brālu* 'vendade'), *winlch* (tnp *viņš* 'tema (meessoost)'), *firds* (tnp *sirds* 'süda') leidub sagedamini diakriitikuteta vorme: *Brahlu* (tnp *brālu*), *winna* (tnp *viņa* gen 'tema'), *mehrkiš* (tnp *mērkiš* 'eesmärk'), *firds* (tnp *sirds*). Tähte *ʀ* virgulaga peaaegu ei kasutata, mis vastab Vidzeme murde eripärale: nimelt kadus palataliseeritud /r/ seal juba üsna ammu kasutuselt.

Vähem vilunud autorite käsikirjades esineb foneetilist kirjaipilti mõnikord kohtades, kus normikohaselt tuleks eelistada etümoloogilisi vorme, nt *laps* (tnp *labs* 'hea'), *lappraht* (tnp *labprāt* 'meelsasti'), *trihspatsmita* (tnp *trīspadsmītā* 'kolmeteistkümmes (naissoost)'), *jepſchu* (tnp *jebšu* 'kuigi').

Foneetilised tunnusjooned

Käsikirjaliste tekstide mõningane häälbimine trükitud raamatutes kasutatud õige-kirjanormidest on igati ootuspärane, hernhuutlaste käsikirjades kohtab aga kirja-keele traditsiooni ja kohalike murrete tunnusjoonte segu eri keeletasanditel. Kuna enamik säilinud käsikirju pärineb Kesk-Vidzeme aladelt, mille murded on traditsiooniliselt olnud kirjakeele lähedased, langevad mõlema variandi tunnused paljuse kokku. Teatud tunnusjooned on siiski tavapärasest XVIII sajandi keskpaiga raamatukeelest erinevad.

Selliste tunnuste tuvastamiseks toetub analüüs piiratud hulga olemasolevatele Kesk-Vidzeme murrete kirjeldustele (Būce 1936; Grabis 1931, 1935; Plūme 1954), Marta Rudzite raamatule „Latviešu dialektoloģija” (1964) ning teose „Latviešu valodas dialektu atlants” kolmele foneetikat ja morfoloogiat käsitlevale köitele (LVDA 2013, 2021, 2022).

Esmalt vaadeldgem mõningaid reeglipäraseid häälikumuutusi. Kesk-Vidzeme murretes esineb progresseeruvat konsonantide assimilatsiooni, nagu *s* > *š* sõna lõpus

pärast *j-i*. Näiteks substantiivisufiksist *-(t)ājs* saab *-(t)āš* ja sufiksist *-ējs* saab *-ēš* (nt *pestītājs* > *pestītāš* 'päästja', *kalējs* > *kalēš* 'sepp'). Aktiivsete mineviku kesksõnade meessoost ainsuse nominatiivis muutub lõpp *-jis* > *-js* > *-š* (nt *bijis* > *bīš* 'olnud', *dzirdējis* > *dzirdēš* 'kuulnud'). Teine iseloomulik tunnus on konsonandi *t* lisandumine lõpuühenditesse: *-ns* > *-nts* või *-nc* (nt *asins* > *asinc* 'veri') ja *-ņš* > *-ņtš* või *-ņč* (nt *viņš* > *viņč* 'tema (meessoost)'). Nende reeglipäraste kaashäälikumuutuste hulgast on käsikirjades aga seni tuvastatud vaid kesksõna vorm *bilch* (*bīš* < *bijis*). Kõigil muudel juhtudel peegeldavad vormid raamatukeele traditsiooni: *Peltitais* (tnp *pestītājs* 'päästja'), *parahdijs* (tnp *parādījis* 'näidanud'), *dlirdeis* (tnp *dzirdējis* 'kuulnud'), *asfins* (tnp *asins* 'veri'), *mans* (tnp *mans* 'minu'), *winlch* (tnp *viņš* 'tema (meessoost)'), *behrninfch* (tnp *bērniņš* 'lapsuke').

Ebareeglipäraseid murdelisi kaashäälikumuutusi esineb käsikirjades seevastu rohkem. Nende hulka kuulub konsonantide kadumine, nt *vājš* > *vāš* (*wahlch*) 'nõrk', *atkal* > *akal* (*akkal*) 'jälle', *svētki* > *svēki* (*fwehki*, *fwehkôs*) 'pidusööki', *bērns* > *bērs* (*behrs*) 'laps', samuti *k*-tähe lisandumine, mis on iseloomulik Vidzeme murretele, nt *īss* > *ikss* (*iklahm*, *iklchu*) 'lühike'. Teine ebareeglipärased on täishääliku *i* lisandumine kaashäälikuühendite ja ainsuse nominatiivi lõpu *-s* vahele: *-kl-s* > *-klis* (*akls* > *aklis* (*akklis*) 'pime'), *-tr-s* > *-tris* (*katrs* > *katris* (*kattris*) 'iga').

Mõni hernhuutlaste käsikirjades esinev foneetiline eripära lahkneb tänapäeva läti keelest, kuid vastab XVIII sajandi raamatukeele iseloomulikele joontele. Nende hulka kuulub täishääliku *i* kadumine aktiivi mineviku kesksõnade meessoost ainsuse nominatiivis: *-jis* > *-js*: *bijis* > *bijis* (*bijis*) 'olnud', *parādījis* > *parādījs* (*parahdijs*) 'näidanud', *dzirdējis* > *dzirdējs* (*dlirdeis*) 'kuulnud'; täishääliku *u* kadumine samade kesksõnade muudes käändevormides: *-ā/ē/i/ū/o-j-uš-* > *-ā/ē/i/o-jš-*: *uslihmeifchi* (tnp *uzzīmējuši* 'joonistanud'), *dabujfchi* (tnp *dabūjuši* 'saanud'), *brihnojfchees* (tnp *brīnojušies* 'imestanud'); ning konsonantide assimilatsioon ühendis *-ln-* > *-ll-*, nt *wella* (tnp *velna* 'kuradi'), *papillam* (tnp *papilnam* 'täielikult').

Morfoloogilised tunnused

Hernhuutlaste käsikirjade morfoloogia vastab suuresti XVIII sajandi kirjalikule läti keelele. Kohalikule murdele omased jooned on võrdlemisi haruldased ning kui neid esineb, siis tavaliselt kõrvuti kirjakeelest tuntud normikohaste vormidega.

Järgnevalt mõni tähelepanuväärne näide. XVIII sajandi kirjakeeles kalduti kasutama lõppu *-e* peaaegu kõigis lühikeste tegusõnade kolmanda pöörde mineviku vormides, millel puudus täishäälikuline sufiks. See kalduvus oli ilmselt osaliselt kunstlik (Vanags 1996). Selliseid vorme leidub sageli ka hernhuutlaste käsikirjades, näiteks *notikke* (tnp *notika* 'juhtus'), *nolihe* (tnp *noliha* 'sadas vihma'), *tappe* (tnp *tapa* 'sai, muutus'). Samas sisaldavad paljud käsikirjad murdelisi vorme lõpuga *-a*, mis kujunesid hiljem tänapäeva läti keeles tavaliseks, nt *kritta* (tnp *krita* 'kukkus'), *tappa* (tnp *tapa* 'sai'), *sauzza* (tnp *sauca* 'hüüdis').

Teine XVIII sajandi kirjakeelele omane joon on analüütiline passiivitarind abi-tegusõnaga *tapt* 'saama', mis on iseloomulik Kuramaa murretele. Need passiivi vormid on levinud ka hernhuutlaste käsikirjades, näiteks:

tik ween tohpu kluffinahts

tik	vien	topu	klusināts
lihtsalt	ainult	saama.AUX.PRS.1SG	vaikus.PTCP.PST.PASS.NOM.SG.M

'mind lihtsalt tehakse vaikseks (vaigistatakse)'

Samal ajal leidub paljudes käsikirjades passiivse abitegusõnaga *tikt* 'saama', mis on Vidzeme-pärasem ja võeti hiljem standardkeelde üle, näiteks:

teek Jaunekli saukti

tiek	jaunekļi	saukti
saama.AUX.PRS.3	noormees.NOM.PL.M	hüüdma.PTCP.PST.PASS.NOM.PL.M

'neid hüütakse noormeesteks'

Passiivitarindite sage kasutus on kahtlemata omane raamatukeelele ning tugevalt saksamõjuline.

Seevastu naissoost *ē*-tüvega nimisõnade daativi ainsuse lõpp *-i* on morfoloogiliselt väga haruldane nähtus (vrd Rudzīte 1964: 116–117): *tai pazeetigai Mahti* 'kannatlikule emale' (tnp *mātei*); *man wallas irr Draudfi rakstiht* 'mul on võimalus kirjutada kogudusele' (tnp *draudzei*). Domineerib tavaline raamatukeelele omane lõpp *-ei*: *Mahtei, Draudfei*. Niisamuti esineb vaadeldud tekstides meessoost mitmuse daativi murdeline lõpp *-im* ainult korra: *laikim* (tnp *laikiem* 'ajad'), samal ajal kui standardkeelele omane *-iem* on laialt levinud: *zilwekeem* (tnp *silvēkiem* 'inimesed'), *brahleem* (tnp *brāļiem* 'vennad').

Mitmed tunnused, mida tänapäeva vaatenurgast võiks tõlgendada murdelisena ja mis on dokumenteeritud Vidzeme murretes, vastavad tegelikult XVIII sajandi raamatukeele normidele. Üks selline tunnus on ainsuse daativi lõpp *-am* meessoost (*i*)*jo*-tüve nimisõnade puhul (vrd Rudzīte 1964: 112–113), mis erineb tänapäevasest käändelõpust *-im*: nt *šchim brihšcham* (tnp *brīdim* 'hetkel'), *Lihkam* (tnp *līkim* 'laidale'), *wahrgulifscham* (tnp *vārgulītim* 'nõrgukesele').

Samuti tehakse mitmuse daativi lõppude puhul vokaali pikkuses järjekindlalt vahet *ā*-, *ē*- ja *i*-tüvelistel noomenitel (vrd Rudzīte 1964: 116–119). Kahes esimeses rühmas on vokaal pikk: *-ām*, *-ēm*, nt *Tahm diwejadahm kahrtahtam* 'neile kahele rahvakihile', *ar tukltoščahm mehlehām* 'tuhande keelega'. *i*-tüveliste nimisõnade puhul on vokaal aga lühike: *-im*, nt *ar apkaunetahm Sirdim* 'häbistatud südametega', *pee laweem Laudim* 'oma rahvale', *zaur Jefus wahtim* 'Jeesuse haavade kaudu'. Tänapäeva läti keeles on vastav lõpp pikk: *-īm*: *sirdim*, *ļaudim*, *vātim*.

XVIII sajandi kirjakeeles, eriti Piiblis, samuti Vidzeme murretes veel XX sajandil, on säilinud selliste tegusõnade nagu *būt* 'olema', *dot* 'andma', *ēst* 'sööma', *iet* 'minema', *atrast* 'leidma' ainsuse esimese pöörde olevikuvormide arhailine lõpp *-mu*: *esmu* 'olen', *dohmu* 'annan' (tnp *dodu*), *ehmu* 'söön' (tnp *ēdu*), *eemu* 'lähen' (tnp *ēju*), *att-rohmu* 'leian' (tnp *atrodu*) – neist ainult *esmu* püsib siiani tänapäeva standardkeeles.

Murdelist vormi *elchu* 'olen' esineb käsikirjades ainult ühe korra (vrd Rudzīte 1964: 129–131).

Refleksiivsed tegusõnad järgivad oleviku kolmandas pöördes pea eranditult tolle-aegset kirjakeele normi ja Kesk-Vidzeme murretele omast joont, kus pöördelõpuks on üldistunud pikavokaaliline *-ās*: nt *lohk^{ahs}* 'kummardub', *steid^{fahs}* 'kiirustab', *kau^{nahs}* 'häbistab' – tänapäeva läti keeles oleksid need vastavalt *lokās*, aga *steidzas*, *kau^{nas}* (vrd Rudzīte 1964: 132–133).

Peale murdeliste variantidega konkureerivate vormide leidub hernhuutlaste käsi- kirjades tunnuseid, mis on eriomased XVIII sajandi raamatukeelele ja mida päris murretes tõenäoliselt kunagi ei kasutatud. Üks selline on aktiivne oleviku kesksõna sufiksiga *-dam-*, mida kasutatakse eri käändevormides ja täiendi funktsioonis. Näiteid leidub küllaga:

ar kremdamahm linnamas lirds lahpehm

ar	kremdamām	zināmas	sirds	sāpēm
koos	põlema.PTCP.PRS.ACT.DAT.PL.F	teadma.PTCP.PRS.PASS.GEN.SG.F	sūda.GEN.SG.F	valu.DAT.PL.F

'südametunnistuse põletava valuga'

Suulises kõnes kasutatakse seda kesksõna ainult ainsuse ja mitmuse nominatiivis, mitte kunagi täiendina.

Veel üks morfoloogiline tunnus, mis oli kasutusel ainult XVI–XVIII sajandil, on mitmuse esimeses isikus esinev käändeline possessiivpronoomen *mūss* 'meie'. Selli-seid vorme tuleb hernhuutlaste käsikirjades aeg-ajalt ette, näiteks:

ee^kfch muh^lahm Sirdim,

iekš	mūsām	sirdim
sees	meie.DAT.PL.F	sūdamed.DAT.PL.F

'meie südames'

kõrvuti levinuma vormiga *mūsu* (asesõna *mēs* genitiivi vorm), mida kasutatakse nimisõnade kõigis käänetes, näiteks:

Mehs ar sveicinājam Muhfu lirds mihlus un dahrgus brahlus

mēs	ar	sveicinājam	mūsu	sirds	mīlus	un	dārgus	brālus
meie.NOM	ka	tervītama.	meie.GEN.	sūda.GEN.	armas.ACC.	ja	kallis.ACC.	vennad.ACC.
		PRS.1PL	PL	SG.F	PL.M		PL.M	PL.M

'Me tervitame ka oma armsaid ja kalleid südamevendi'

Arvsõna *viens* 'üks' ja demonstratiivpronoomeni *tas* 'see' sage kasutamine umb-määrase või määrava artiklina on kahtlemata raamatukeele kaudu kanda kinnitanud saksapärasus. Näiteks:

Win^fch irr teem Behrneem par Labbu pats weens Behrns tappis

viņš	ir	tiem	bērn ⁱ em	par	labu	pats	viens	bērns	tapis
tema.NOM.	olema.	see.DAT.	laps.DAT.	jaoks	hea.ACC.	ise.NOM.	üks.NOM.	laps.NOM.	saama.AUX.
SG.	PRS.3	PL.M	PL.M		SG.M	SG.M	SG.M	SG.M	PTCP.PST.ACT.
									NOM.SG.M

'Ta on saanud nende laste jaoks ise (üheks) lapseks'

Süntaktilised tunnused

Hernhuutlaste käsikirjaliste tekstide süntaktiline struktuur peegeldab selgelt läti kirjakeele traditsiooni – see avaldub ennekõike pikkades lausetes, keerukates konstruktsioonides ning tugevate saksa keele mõjutuste ja varasemate kirjalike tekstide konventsioonide najal kujunenud kristlikus diskursuses.

Paljud käsikirjades leiduvad sõnajärjemallid osutavad vaieldamatult saksa keele süntaksi mõjule, olles omased kirjalikule traditsioonile, kuid võõrad suulisele läti keelele. Üks iseloomulik konstruktsioon on atribuudifraas, mis koosneb omastavas käändes asesõnast ja nimisõnast (või mitmest nimisõnast) laiendatava nimisõna järel. Näiteks:

<i>winfch arr irr to wahrdu tahs falidfinalschanas fwehtijs</i>							
<i>viņš</i>	<i>ar</i>	<i>ir</i>	<i>to</i>	<i>vārdu</i>	<i>tās</i>	<i>salīdzinā- šanas</i>	<i>svētijs</i>
tema.NOM.SG	ka	olema.PRS.3	see.ACC.SG.M.	sõna.ACC.SG.M	see.GEN. SG.F	lepitus. GEN.SG.F	õnnistama. PTCP.PST.ACT. NOM.SG.M

'Ta on õnnistanud ka lepitussõna'

Tänapäeva läti keeles oleks selle fraasi sõnajärg järgmine: *viņš arī ir tās salīdzināšanas vārdu svētijs*.

Samamoodi kohtab sageli tegusõna paigutamist kõrvallause lõppu – seegi on saksa keele ja kirjakeele traditsiooni mõju:

<i>mehs muhlu behrneem lakkam, kas tas par leelu Mehrki irr, kadehl winni eekfch</i>									
<i>Pasfaules irr</i>									
<i>mēs</i>	<i>mūsu</i>	<i>bērniem</i>	<i>sakām,</i>	<i>kas</i>	<i>tas</i>	<i>par</i>	<i>lielu</i>	<i>mērķi</i>	<i>ir</i>
meie.NOM	oma	laps.DAT.	rääkima.	mis.NOM	see.	jaoks	suur.	eesmärk.	olema.PRS.3
		PL.M	PRS.1 PL		NOM. SG.M		ACC.	ACC.SG.M	

<i>kādēļ</i>	<i>viņi</i>	<i>iekš</i>	<i>pasaules</i>	<i>ir</i>
miks	nemad.	sees	maailm.	olema.
	NOM.PL.M		GEN.SG.F	PRS.3

'me räägime oma lastele, mis on see suur eesmärk, miks nad maailmas olemas on'

Veel üks saksa keele mõju on suulisele läti keelele omase topelteituse – eitava tegusõna ja eitava asesõna või määrsõna kombinatsiooni – puudumine. Näiteks:

<i>Es tak ne ko finnu mihlaku ka šawu aššinainu bruhtgannu</i>								
<i>es</i>	<i>tak</i>	<i>neko</i>	<i>zinu</i>	<i>mīļāku</i>	<i>kā</i>	<i>savu</i>	<i>aššinainu</i>	<i>brūtganu</i>
mina.NOM	aga	ei midagi.	teadma.	armas.COMP.ACC.	kui	oma.ACC.	neetud.ACC.	peigmees.
		ACC	PRS.1SG	SG.M		SG.M	SG.M	ACC.SG.M

'Ma ei tea midagi armsamat oma neetud peigmehest'

Tänapäeva läti keeles oleks see konstruktsioon järgmine: *es nezīnu neko mīļāku*.

Siiski leidub ka läti keelele iseloomulikke topelteitusega konstruktsioone, näiteks:

es ne kahdu ftunde ne warru prohjam eet

es	nekādu	stundu	nevaru	projam	iet
mina.NOM	ükski.ACC.SG.F	tund.ACC.SG.F	ei saa.PRS.1SG	ära	minema.INF

'Ma ei saa tunnikski ära minna'

Saksa keele mõju avaldub selgelt ka eessõnafaaside kasutamises käändevormide asemel. Üks näide on eessõna *ieķš* kasutamine koos genitiivi või daativiga lokatiivi asemel: *ieķšch mannas firds* 'minu südames' (tnp *manā sirdī*), *ieķšch ta wahrda* 'selles sõnas' (tnp *tajā vārdā*), *ieķšch Bihbeles grahmatahm* 'Piibli raamatutes' (tnp *Bībeles grāmatās*), samuti konstruktsiooni *prieķš* + genitiiv/daativ kasutamine daativi asemel: *preeķch ta Jehra* 'Tallele' (tnp *tam jēram*), *preeķch few un winneem* 'endale ja neile' (tnp *sev un viņiem*), *preeķch willeem Deewa behrneem* 'kõigile Jumala lastele' (tnp *visiem dieva bērniem*).

Mõne käändekasutusmalli päritolu on raskem tuvastada. Üks hernhuutlaste kirjadele iseloomulik vormel on *peemineet mannis* 'mind mainima, meenutama', kus pärast verbi *pieminēt* 'mainima, meenutama' kasutatakse esimeses isikus asesõna omastavalist vormi *manis*, samal ajal kui osastavalist vorm *mani* esineb harva. See järgib XVII–XVIII sajandi usutekstide, sealhulgas piiblitõlgete traditsiooni ja peegeldab tõenäoliselt saksa verbi *gedenken* 'meenutama' mõju, mis nõuab samuti omastavat käänat (*gedenke meiner*). Läti rahvalauludes kasutatakse sellistes konstruktsioonides üldiselt osastavat käänat, kuigi harvadel juhtudel esineb ka omastavalisi vorme.

Nii nagu XVIII sajandi raamatukeeles, kasutatakse ka hernhuutlaste käsikirjades määrsõna *daudz* 'palju' järel mõnikord käändevorme, mis erinevad ootuspärasest genitiivist. Selle asemel esineb muid käändevorme, näiteks:

winnai tappa daudf grehki peedohti

viņai	tapa	daudz	grēki	piedoti
tema.DAT	saama.PST.3	palju.ADV	patt.NOM.PL.M	andeks andma.PTCP.PST.PASS.NOM.PL.M

'Talle anti andeks palju patte'

Seesugune kasutus näib olevat läti keele loomulik areng ning on laialt levinud ka tänapäeval.

Kokkuvõttes ei lahkne hernhuutlaste tekstid süntaktilisel tasandil oluliselt XVIII sajandi läti raamatukeele grammatikanormidest.

Leksikaalsed tunnused

Samuti leksikaalsel tasandil on XVIII sajandi hernhuutlaste käsikirjad suuresti kooskõlas tolleaegse raamatukeele normidega. Vaid kaks leksikaalset rühma eristuvad mõnevõrra üldisest kontekstist.

Esiteks leidub neis käsikirjades küllalt lai kiht saksa keelest laenatud sõnu. Loomulikult esineb germanisme ka trükitekstides, kuid käsikirjades näib neid olevat rohkem, mis võib viidata nende laiemale kasutusele kõnekeeles. Germanismide

hulka, mida käsikirjades leidub sagedamini kui trükitekstides, kuuluvad näiteks *aber* 'aga', *būmanis* 'puusepp', *daļu ņemt* 'osa võtma', *dikti* 'väga', *gaņģis* 'koridor', *lonis* 'tasu, palk', *mālēt* 'värvima', *peršiņa/peršiņš* 'salmike', *smekēt* 'maitsma', *stellēt* 'asetama, paigutama, kohale toimetama', *strāpe* 'karistus', *šķiņķot* 'kinkima, andma', *tak* 'aga, ehkki'. Teoloogilise tähendusega ja hernhuutlikule kontekstile iseäranis omane termin on *loziņš* 'loosung e aasta iga päeva jaoks loositud lühike piiblisalm'.

Teine neile tekstidele iseloomulik leksikaalne nähtus on deminutiivide sage kasutus – see on hernhuutlaste kirjutistele eriti omane stilistiline tunnusjoon. Mõni näide: *bērniņš* 'lapsuke', *darbiņš* 'tööke', *Dieviņš* 'Jumaluke', *liesmiņas* 'leegikesed', *maizīte* 'leivake', *nabadziņi* 'vaesekesed', *pulciņš* 'seltskonnake', *radibiņa* 'olevuseke', *sirdsnina* 'südameke', *tārpiņš* 'ussike'.

Nende deminutiivide seas leidub nii spetsiifiliselt religioosset sõnavara kui ka argiseid asju ja nähtusi tähistavaid mõisteid. Peaaegu alati kasutatakse neid aga vaimsete või emotsionaalsete kogemuste kirjeldamisel.

Tõeliselt murdelist sõnavara hernhuutlaste käsikirjades seevastu sisuliselt ei leidu. Mõnda sõna võib pidada murdeliseks foneetilise varieerumise poolest. Näiteks nimi-sõna *lāse* 'tilk' esineb korduvalt deminutiivina *lalfītes*, kus tüvevokaal *e* on lühike, mis on iseloomulik mitmele läti murdele (vrd ME II: 441; EH I: 721). Niisamuti esineb tegusõnast *glābt* 'päästma' tuletatud vorme, kus tüvevokaal *ē* on pikk, näiteks *glehbīšana* 'lunastus' – seegi on iseloomulik Vidzeme hääldusele (ME I: 626).

Kokkuvõttes on XVIII sajandi hernhuutlaste käsikirjade leksika peaaegu erisamatatu tollaegse traditsioonilise läti raamatukeele omast. Ehkki mõni leksikaalne joon võib peegeldada kõnekeele tunnuseid või piirkondlikke iseärasusi, toetub üldine sõnavara tugevalt kirjaliku läti usukeele konventsioonidele.

Kokkuvõte

Hernhuutlaste XVIII sajandist ja XIX sajandi algusest pärinevate lätikeelsete käsikirjade keel annab unikaalse pildi standardiseeritud läti kirjakeelele ja kohalikele murretele iseloomulike tunnuste vahekorra. Uuringust saab teha järgmised järeldused.

1. **Lähedus trükikeelele:** hernhuutlaste käsikirjade ortograafia ja morfoloogia järgivad suuresti konventsioone, mis kehtisid XVIII sajandi trükitud usutekstides, eriti alates 1739. aasta piibliversiooni ilmumisest.
2. **Murrete mõju:** kuigi peamised tunnused vastavad standardkeelele, esineb siiski märgatavaid murdelisi jooni, mis osutavad läti emakeelega inimeste kasvavale rollile autoritena, mitte pelgalt lugejate ega kuulajatena.
3. **Saksa keele mõju:** süntaktilised struktuurid ja märkimisväärtne laensõnavara kiht viitavad tugevale saksa keele mõjule, eriti sõnajärje, eessõnatarindite ja leksikaalsete laenude poolest.
4. **Eripärased stiilijooned:** stiililiselt iseloomustab hernhuutlaste käsikirju deminutiivide sage kasutus, mis väljendab nii emotsionaalset haaratust kui ka

teoloogilist rõhuasetust. Muudes usulistes ja ilmalikes tekstides on see nähtus vähem levinud.

5. **Kirjaoskuse ja autorluse laiem levik:** lāti talupoegade esiletõus autoritena – eriti hernhuutlaste seas – tähistas üliolulist arengut: lāti keel ei olnud enam üksnes liturgiline ja haridusalane vahend, vaid ka isikliku eneseväljenduse ja kirjandusloome keel.
6. **Kultuuriline järjepidevus ja identiteet:** need tekstid illustreerivad seda, kuidas kirjalik lāti keel toimis ühendava kultuurilise jõuna eri piirkondade ja ühiskonnakihtide vahel, luues sideme trükitud usukirjanduse ja rahva igapäevase keelekogemuse vahel.

Seega kujutavad hernhuutlaste käsikirjad endast lāti keele arengus olulist vaheastet eliidi klerikaalse töövahendi ning laiema kultuuri- ja kirjanduskeele vahel. Nende analüüs aitab mõista seoseid kirjakeele normide ja XVIII sajandi lāti emakeelega elanikkonna tegeliku kõnekeele vahel.

KIRJANDUS

- Adamovičs, Ludvigs 1963.** Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks, 1710–1740. 2. kd. [Mineapolis]: Sējējs.
- Apinis, Aleksejs 1977.** Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. Rīga: Liesma.
- Apinis, Aleksejs 1987.** Neprasot atļauju: latviešu rokraksta literatūra 18. un 19. gadsimtā. Rīga: Liesma.
- Apinis, Aleksejs 2000.** Hernhūtiešu vēsturiska un biogrāfiska satura rokraksti. – Grāmata. Veltījums latviešu grāmatas 475 gadu atcerei. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, lk 11–29.
- Arbusow, Leonid; Bauer, Albert 1955.** Heinrichs Livländische Chronik. Zweite Auflage. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- Bergmane, Anna; Blinkena, Aina 1986.** Latviešu rakstības attīstība: Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi. Rīga: Zinātne.
- Bērziņš, Ludis 1944.** Valoda un izteiksme Manceļa rakstos. – Izglītības mēnešraksts, nr 1, lk 9–12; nr 2, lk 29–34.
- Biezais, Haralds 1973.** Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte. Åbo: Åbo Akademi.
- Blese, Ernests 1925.** Mūsu rakstniecības pirmo pieminekļu valoda. – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, nr 8, lk 192–193.
- Blese, Ernests 1929.** Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII–XVI g.s.). Rīga: A. Gulbis.
- Būce, Anna 1936.** Smiltēnes izloksne un tās atspoguļojums Zeiboltu Jēkaba darbos. – Filologu biedrības raksti, nr 16, lk 160–166.
- Daija, Pauls 2013.** Apgaismība un kultūrpārnesē: Latviešu laicīgās literatūras tapšana. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- Daija, Pauls 2024.** Hernhūtiešu rokraksta literatūra Vidzemē. – Nacionālā enciklopēdija. <https://enciklopedija.lv/skirklis/123456-hernhutiešu-rokraksta-literatūra-Vidzemē>

- Draviņš, Kārlis 1952.** Das Hasentötersche lettische Vaterunser. – *Studi Baltici*, kd 9, lk 211–230.
- Draviņš, Kārlis 1965.** Altlettische Schriften und Verfasser. 1. kd (Slaviska och baltiska studier 7.) Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet.
- Dunsdorfs, Edgars 1979.** Pirmās latviešu Bībeles vēsture. Minneapolis: Latviešu Ev.-lut. Baznīca Amerikā.
- EH = Jānis Endzelīns, Edite Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai.** Kd 1–2. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1946.
- Frīde, Zigrīda 2003.** *Latvis: Gothards Frīdrihs Stenders.* Rīga: Zinātne.
- Grabis, Rūdolfs 1931.** Kūduma pagasta izloksnes apraksts. – *Filologu biedrības raksti*, nr 11, lk 36–46.
- Grabis, Rūdolfs 1935.** Piezīmes par Straupes draudzes izloksnēm. – *Filologu biedrības raksti*, nr 15, lk 142–160.
- Johansen, Paul 1959.** Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – *Zeitschrift für Ostforschung*, nr 4, lk 523–532.
- Kīkulis, Jēkabs 1982.** *Dziesmas.* Rīga: Liesma.
- LVDA 2013 = Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika.** Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- LVDA 2021 = Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija I.** Rīga: Zinātne.
- LVDA 2022 = Latviešu valodas dialektu atlants. Morfoloģija II. Sintakse.** Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- ME I = Kārlis Mūlenbachs.** Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1. kd. Rīga: Izglītības ministrija, 1923–1925.
- ME II = Kārlis Mūlenbachs.** Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 2. kd. Rīga: Kultūras fonds, 1925–1927.
- Ozols, Arturs 1965.** *Veclatviešu rakstu valoda.* Rīga: Liesma.
- Plūme, Mirdza 1954.** Raunas izloksne. – *Valodas un literatūras institūta raksti*, nr 3, lk 137–174.
- Rudzīte, Marta 1964.** Latviešu dialektoloģija. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Salmin 1969 = A. Я Салминь, О грамотности крестьян Лифляндской и Курляндской губерний в XVIII в. – История СССР**, nr 6, lk 136–140.
- Staris, Alfrēds 1987.** Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam. Rīga: Zinātne.
- Straube, Gvido 2000.** Latvijas brāļu draudzes diārijs (jaunākais noraksts) jeb hernhūtiešu brāļu draudzes vēsture Latvijā. Rīga: N.I.M.S.
- Šmits, Pēteris 1908.** *Glika bībeles valoda.* – Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums, nr 14, lk 21–100.
- Vanags, Pēteris 1996.** Verbu pagātnes formas 16. gs.–17. gs. sākuma latviešu rakstu valodā un pagātnes celmu tālākais liktenis. – *Baltistica*, kd 31, nr 2, lk 143–153.
<https://doi.org/10.15388/baltistica.31.2.366>
- Vanags, Pēteris 1997.** Viduslejasvācu valodas fonoloģiskās sistēmas un rakstības ietekme pirmo latviešu rakstu valodā. – *Baltistica*, kd 32, nr 2, lk 165–178.
<https://doi.org/10.15388/baltistica.32.2.421>
- Vanags, Pēteris 2010.** Der Einfluss der Glückschens Bibelübersetzung auf die Entwicklung der lettischen Schriftsprache. – „Mach dich auf und werde licht – Celies nu, topi gaišs”.

Zu Leben und Werk Ernst Glücks (1654–1705). Akten der Tagung anlässlich seines 300. Todestages vom 10. bis 13. Mai 2005 in Halle (Saale). Toim Christiane Schiller, Māra Grudule. Wiesbaden: Harrassowitz, lk 159–178.

Vilde, Pēteris Ernsts 1991. *Latviešu Ārste*. Rīga: Zvaigzne.

Pēteris Vanags (snd 1962), Dr. habil. hum., professor, slaavi ja Balti uuringute, soome, hollandi ja saksa keele osakond, Stockholmi Ülikool (SE-106 91 Stockholm); professor, humanitaarteaduskond, läti keele ja Balti uuringute osakond, Lāti Ülikool (Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050), peteris.vanags@balt.su.se

The Latvian language of the manuscripts of the Moravian Brethren in the 18th and early 19th centuries: Influences of the written tradition and the local dialect

Keywords: Latvian language history; Moravian Brethren manuscripts; standardization of written Latvian; dialect influence; 18th–century sociolinguistics

This article examines the Latvian language as found in the manuscripts of the Moravian Brethren from the 18th and early 19th centuries, offering a sociolinguistic analysis of how standard written Latvian evolved in interaction with spoken dialects. It traces the historical development of Latvian written language from the early Reformation texts to the emergence of a more standardized form following the 1739 Bible revision. Special attention is given to the role of the Moravian Brethren in expanding literacy among Latvian-speaking peasants and fostering a manuscript tradition that included both translated and original religious, didactic, and personal writings. The study analyzes linguistic features at the orthographic, phonetic, morphological, syntactic, and lexical levels, highlighting both adherence to printed language norms and the influence of Vidzeme dialects. German influence is also significant, especially in syntax and vocabulary. The article concludes that the Moravian Brethren manuscripts represent a crucial link between the clerical elite's written Latvian and a broader vernacular literary culture, thereby contributing to the formation of Latvian as a medium of self-expression, education, and identity.

Pēteris Vanags (b. 1962), Dr. habil. hum., Professor, Department of Slavic and Baltic Studies, Finnish, Dutch and German, Stockholm University (SE-106 91 Stockholm); Professor, Faculty of Humanities, Department of Latvian and Baltic Studies, University of Latvia (Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050), peteris.vanags@balt.su.se

Sissejuhatavalt hernhuutlike lauluraamatute keelest

ANNIKA VIHT

Vennastekoguduses oli laulmine väga olulisel kohal. Eesti vennastekoguduse muusikategevust kõige põhjalikumalt uurinud Rudolf Põldmäe (1988, 2011) läbi töötatud rohketest arhiiviallikatest ilmneb laulude soe vastuvõtt eestlaste seas. Ta on kirjeldanud lauluraamatute valmimiskäiku, laulude sisu, nende kasutamist vennaste kokkusaamistel ja muudes eluolukordades, ülekuulamisi lauluraamatute kasutamises süüdistatavate üle, teoste varjamisi ja konfiskeerimisi, lauludest leitud lohutust kannatajatele ja surijatele. Põldmäe sedastab, et vennastekoguduses talletatud elulood „näitavad hernhuutlike laulude tohutut mõju rahvale, nende sisu kujunemist isegi põhilisteks eluprintsiipideks” (Põldmäe 2011: 195). Hernhuutlik muusikaharrastus aitas usulisel ärkamisel valmistada teed rahvuslikule. Vennaste lauluharrastus, nende rajatud koorid ja orkestrid ning süsteemne muusikaõpetus edendasid eestlaste muusikakultuuri ja ühtekuuluvustunnet. Enamik esimese üldlauupeo korraldajaid pärines hernhuutlikest ringkondadest ning tollastes isamaalistes lauludes võib märgata hernhuutlikku vaimsust. (Võsa 2023)

Esimese sissevaatena vennastekoguduse laulude keelde võrdlen aastail 1741–1810 ilmunud hernhuutlike lauluraamatute keelekasutust mittehernhuutlikega. Esmalt annan lühiülevaate lauluraamatute saamisloost, toetudes varasematele uuringutele.

Lauluraamatud

Sel ajal, kui vennastekogudus siinmail tegevust alustas, käibis kiriku ametliku lõuna-eestikeelse lauluraamatuna Adrian Virginiuse trükki toimetatud teos. Selle 1685. aasta esmaväljaandes olid Kambja pastor Andreas Virginius, Rannu pastor Lorenz Moller ja Nõo pastor Marcus Schütz mugandanud lõunaesti kirjakeelde valiku põhjaeestikeelseid laule, mis olid ilmunud 1656. aastal esimeses värsistatud eestikeelses lauluraamatus Reiner Brockmanni, Martin Gilläuse, Heinrich Gösekeni ja Georg Salemanni tõlkes (Ross 2023a: 393). Uus lauluraamat lähtus Liivimaa ülemsuperintendendi Johann Fischeri algatatud tegevusprogrammist, mis hõlmas kristlike ideede levitamiseks põlisrahva seast kooliõpetajate ja köstriete ettevalmistamist ning Piibli ja teiste kirikuraamatute tõlkimist kohalikesse keeltesse. Kuna eestlaste koolitamisel ja kirikuraamatute tõlkimisel taotleti senisest rahvaomasemat keelekasutust, viis see nii lõuna- ja põhjaeesti kirjakeele ulatusliku reformini, mille käigus kõrvaldati hulk saksapärasusi. 1685. aastal ilmunud lauluraamatu esmatrükis on siiski põhjaeestikeelset algteksti vaid pisut kohendatud. 1690. aasta teise trükki jättis Adrian Virginius sisse esmatrüki laulud, sest need olid kirikus käibele läinud, lisades

osale lauludest alternatiivse tõlke ning ka täiesti uusi tõlkeid. Uued tõlked on loomulikus ja ladusas keeles. (Ross 2023a: 415–420) Kirikukäsiraamat, millesse lauluraamat kuulus, ilmus 11 korral kuni aastani 1848 (Annus 2000: 111).

Tollasele ametlikule põhjaeestikeelsele lauluraamatule, mida ilmus 1721. aastast 1850. aastani 46 väljaannet (Annus 2000: 154), oli kuju andnud pietistlike vaadetega kirikuõpetajate seltskond (Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff, Keila pastor Johann Middendorff, Kose pastor Hermann Johann Heitzig ja Jüri pastor Anton Thor Helle), kes töötas ümber senise põhjaeestikeelse kirikukäsiraamatu „Eesti-Ma Rahwa Koddõ- ning Kirko-Ramat”, muutes kõige põhjalikumalt lauluraamatu osa. Redigeeriti vanu tõlkeid ja lisati uusi. (Ross 2023a: 431–432) Lauluraamatu 256 laulust umbes pooled pärinesid 1694. aasta keeleuuenduslikust põhjaeestikeelsest lauluraamatust, mille tõlkimisse tundub olevat panuse andnud Johann Hornung (Ross 2023a: 423–424). Suur osa lauludest pärines Halle pietismi olulisimast lauluraamatust „Geistreiches Gesangbuch” (I osa 1704, II osa 1714), mille koostaja oli pietismi olulise edendaja August Hermann Francke kaastööline ja väimees Johann Anastasius Freylinghausen (Koski 2010: 36; Lotman 2023: 271–272; Ross 2023a: 431).

Alates pietistliku lauluraamatu 1740. aasta kordustrukist ilmus seal omaette hernhuutlikke laule sisaldav 103-laululine osa pealkirjaga „Monned Kaunid Waimolikkud Laulud, mis meie Eesti-Ma rahwa Laulo-Ramato jure pandud nende heaks, kes süddamest Jesust noudwad, ning uskus temma sisse, ja Temma armastuses püüdwad juurduda, kaswada ja wägge wõtta”, mida trükiti ka omaette väljaandena (Schmidt 1741).¹ Laulud oli tõlkinud Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Hermann Levin Schmidt, üks Tallinna vennastekoguduse asutajaid, kelle raad hernhuutliku tegevuse pärast ametist kõrvaldas (Ilja 1995: 81, 199). Vennastekoguduse Tartumaa ringkonna hoolekandja Königseeri sõnutsi kasutati raamatut ka Lõuna-Eestis ning sealt kanti laule üle lõunaestikeelsetele (Põldmäe 2011: 44–45).

Esimese lõunaestikeelse hernhuutliku lauluraamatu, mis koosnes 21 laulust, toimetas 1741. aastal trükki Urvaste pastor Johann Christian Quandt. Lauluraamatut kasutati Urvaste, Kambja ja Võnnu kihelkonnas, kaugemale vennastekogudus Lõuna-Eestis oma esimesel tegevusperioodil eriti ei laienenud (Põldmäe 1988: 68). Quandti lauluraamatu esmatrükk pole säilinud, alles aastal 1776 trükiti laulud ja samuti konfiskeeritud vagajuttude kogu „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut” uuesti (Quandt 1776 [1741]², vt Põldmäe 2011: 170). Raamatute esmatrükid kõrvaldati käibelt, sest oma sektantliku erikirjanduse kasutuselevõtt oli üks süüdistusi, mille najal hakati vennastekoguduse tegevuse vastu protestima (Põldmäe 2011: 39–40).

¹ Artiklis ongi aluseks võetud 1741. aastal eraldi raamatuna ilmunud väljaanne.

² Jutud ja laulud on kokku köidetud Thomas Wilcoxi traktaadi „A Choice Drop of Honey from the Rock Christ” tõlkega „Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest”, mille tiitellehel on ilmumisaastana kirjas 1779. „Me-Pissara” tõlge lõpeb leheküljel 38, „Kolm kaunist Waggausse Eenkojut” algab aastaarvuga 1776 leheküljelt 39. Ühise paginatsiooni tõttu on Rudolf Põldmäe meelest raamatud koos trükitud ja ühel tiitellehel olev aastaarv sisaldab trükiviga (Põldmäe 2011: 54), Endel Annuse (2000: 223) järgi on eri aastatel trükitud raamatud hiljem kokku köidetud.

Keisrinna Elisabet I vennastekogudust keelustava 1743. aasta ukaasiga kästi muu hulgas konfiskeerida tsenseerimata hernhuutlikud raamatud (Ilja 1995: 197).

Siinse vennastekoguduse keeluperioodi ehk nn vaikse käigu (1743–1764) algusega ühtaegu algas rahvusvahelises vennastekoguduses periood, mida hiljem hakati nimetama sõelumisajaks (1743–1750). Muutuse vallandas hernhuutlaste juhiskrahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfis tekkinud vastumeelsus rafineeritud ja ebaloomuliku käitumise suhtes. Ta seadis pietistliku patukahetsusvõitluse ja range enesekontrolli asemel ideaaliks rõõmsa, lihtsa ja loomuliku usu ning asutas 1743. aastal „narride ordu”, kuhu kuulunud tema lähedased töökaaslased võisid rääkida nagu narrid või lapsed. Laiem kristlik õpetus kitsenes sõelumisaegses vennastekoguduses süüvimiseks Jeesuse kannatustesse ja lõpuks vaid küljehaava, kusjuures kõike pidi kirjeldama mänglevalt, ilusate sõnadega. (Põldmäe 2011: 75–76) Muretu usujoovastus tõi kaasa erakordselt rikkaliku vaimuliku luule, kuid kaldus ühtlasi liialdustesse ja veidrusesse, mis panid inimesi vennastekogudusest lahkuma ning tekitasid hernhuutlaste suhtes vihast vastuseisu. 1749. aastal asus Zinzendorf otsustavalt sõelumisaja ilminguid (sh lauluraamatuid) tõrjuma (Põldmäe 1940: 20–21).

Eestis levitas sõelumisaegset vaimsust Matthias Friedrich Hasse, kes tegutses 1740-ndatel Urvastes ja naaberkihelkondades hernhuutliku töötegijana ning kellele omistatakse 1747. aastal trükitud teine lõunaestikeelne vennastekoguduse lauluraamat (Hasse 1747). Sama aasta Urvaste vennastekoguduse päevikusse on Hasse kirjutanud: „Täna sain ka oma eestikeelsed laulud”³ (Põldmäe 2011: 83–84). Teose kahest säilinud eksemplarist üks on kokku köidetud samasuguse läti lauluraamatuga. Nagu vanema vennastekoguduse kirjanduse puhul sageli, puudub autori nimi, ilmumisaasta, trükkimiskoht ja seekord isegi pealkiri. Nii eesti kui ka läti vastavale lauluraamatule on seetõttu omistatud tinglik pealkiri „Common Prayer”. (Põldmäe 1940: 27–28) Lauluraamat sisaldas kokku 58 laulu, millest osa oli üle võetud Quandti lauluraamatust ning osa laule pärines vennastekoguduse lauluraamatu sõelumisaja XII lisast⁴ (Põldmäe 2011: 86). Kuna lätikeelne „Common Prayer” keelustati 1749. aastal, võib oletada sama eestikeelse kohta, kuigi andmeid keelustamise kohta pole. Põldmäe on ühtlasi oletanud, et Hasse 1750. aastal Inglismaale saatmise põhjuseks oli samuti Zinzendorfi soov sõelumisaja liialdustele piir panna. (Põldmäe 1940: 34) Võimalik, et Hasse soovis ka ise lahkuda pärast karmi Urvaste kirikuvisitatsiooni sama aasta jaanuaris, mille järel pastor Quandt märtsis vaid 45-aastasena suri. Liivimaa ülemsuperintendendi Zimmermanni üheks süüdistuspunktiks oli taas keelatud eriliste laulude tarvitamine, näiteks uuriti Urvaste vennastekoguduse ühelt juhilt, Vana-Antsla koolmeistrilt Matsi Keertilt: „Kas ta mitte võõraid, Saksamaal trükitud ja Hasse poolt välja jagatud lauluraamatuid ja Tallinnas trükitud, aga ülemate poolt keelatud laule ei tarvita ja nendest raamatutest ei loe ega palveta?” Hernhuutlikud lauluraamatud kästi käibelt kõrvaldada ning kasutada Riias trükitut ehk Adrian Virginiuse välja antud lauluraamatut. (Põldmäe 1936: 263–264, 2011: 71–73)

³ Saksakeelsete arhiiviallikate tsitaadid on antud Põldmäe tõlkes.

⁴ Herrnhuti lauluraamatu „Christliches Gesang-Buch der Evangelischen Brüder-Gemeinen von 1735, zum drittenmal aufgelegt und durchaus revidirt” XII lisa sisaldav väljaanne ilmus esmakordselt 1743. aastal, lisandus neli täiendust aastatel 1746–1748 (Goldschmidt, Richter 2018).

Zinzendorf oli arvamusel, et iga väikseimgi koguduseliige võib luua olulisi vaimulikke laule, ning seda õhutas Hasse tegema ka eestlasi. Hasse tsiteeris 1747. aasta Urvaste vennastekoguduse päevikus 29. oktoobril üht eesti mehe loodud laulu, 4. novembril tõi talle laulu Mauritse Käsper, 7. novembril peetud koosolekust osavõtjad kirjutasid tema eestvõttel esimest korda elus luulet (Põldmäe 1940: 33). Käsi- kirjas „Von dem Gnaden-Werke des Heylands unter den Ehsten” räägib Hasse ühest andekast Urvaste kihelkonna mehest, öeldes, et sama talupoeg, kes tõlkis eesti keelde Johann Arndti „Tõelise kristluse”, on „ka umbes 60 laulu hernhuutlikust laulu- raamatust ja lisast üsna hästi tõlkinud”. Hasse käsikirjas nimetamata jäänud tõlkijat on peetud nii Urvaste koolmeistriks Mango Hansuks (Põldmäe 1939; Vinkel 1993) kui ka tema äiaks, Urvaste köstriks Adam Koljoks (Põldmäe 1981, 1988: 68); tõlkida võisid ka mõlemad ning „Tõeline kristlus” ongi kirja pandud kahe käega (Prillop 2025). Võib loota, et osa eestlas(t)e tõlkeid võis vennastekoguduse lauluraamatutes trükki jõuda, kuid paraku puuduvad laulude juures autorite nimed (Põldmäe 2011: 108). Vennastekoguduse käsikirjalisi lauluraamatuid, kust neid tõlkeid otsida, on Eesti Kirjandusmuuseumis (peamiselt Eesti Kultuuriloolises Arhiivis) hoiul mitu- kümmed (Põldmäe 2011: 410).

1754. aastal asus vennastekoguduse Tartumaa ringkonna hoolekandjaks Christoph Michael Königseer, kes andis 1759. aastal välja järgmise lauluraamatu „Mõnne illusa waimolikko Laulo”, mis koosnes 275 laulust (Königseer 1759). 1758. aasta Tartumaa päevikus on kirjas, et selle aasta hilissuvel toimetasid eestlased Mango Jaak ja Michael Ignatius koos Königseeri ja Rannu pastori Johan Caspar Mederiga vennastekoguduse juhi Zinzendorfi „Saaroni lauluraamatut” (Põldmäe 2011: 125). Zinzendorfi lauluraamat „Kleines Gesangbuch, genannt Saronsbüchlein” oli loodud asendama sõelumisaegseid laule kainematega. Königseer võttis lõunaeesti lauluraamatusse siiski üle ka 17 „Common Prayeri” laulu, neid lühendades ja ümber sõnastades. Saksamaal trükitud raamatut jagati siin salaja vaid usaldusväärsetele inimestele, et mitte taas sattuda ametivõimude pahameele alla. (Põldmäe 2011: 154) Raamatut õnnestuski edukalt varjata kuni 1767. aastani, mil Rõuge köstri poeg paljastas pastorile vennastekoguduse tegevuse ulatuse, Königseeri rolli selles ja salajas peetud lauluraamatu (Põldmäe 2011: 160). Königseeri kohtuprotsessi ajal korjasid hernhuutlaste juhid keelatud raamatu rahva käest ära (Põldmäe 2011: 157).

Pärast vennastekoguduse keelustamist oli Kagu-Eesti kõrval liikumise olulisi- maks keskuseks Lääne- ja Hiiumaa, hiljem ka Saaremaa, kus selle tegevust korraldas ja laiendas alates XVIII sajandi keskpaigast Lääne-Eesti ringkonna hoolekandja Jacob Marrasch, kes elas aastatel 1747–1766 Lääne- ja Hiiumaal ning aastatel 1766–1792 Saaremaal (Plaat 2001: 38–41). Tema eestvõttel asuti Läänemaal juba 1756. aastast saadik pidama liturgilisi koosolekuid, kus hernhuutlikke liturgiaid lauldi köstriks ja pastorite abil, nii koorides kui ka üksi (Põldmäe 1988: 71). Marrasch tõlkis ka muid laule, teda aitasid selles Reigi pastor Jonas Glanström ja Pühalepa pastor Johann Chalenius ning laulud olid rahva seas väga armastatud (Põldmäe 1988: 72). Käsi- kirjalised laulutõlked trükiti viimaks raamatus „Waimolikkud Laulud Jummal meie Önnisteggia kittusseks ja Ma-rahwa önnistusse kasvatamisseks” (Marrasch 1794), mis koosnes 160 laulust. Need paistavad olevat tõlgitud saksakeelsest vennaste-

koguduse lauluraamatust „Gesangbuch, zum Gebrauch der evangelischen Brüdergemeinen” (1778), välja arvatud üks originaallaul. (Põldmäe 2011: 198–201) Üheks tõlkijaks näikse olevat Johann Reinhold Masing, kes oli raamatu trükkimineku ajal Piirsalu köster ja kes vennastekoguduse Põhja-Eesti hoolekandja Carl Friedrich Genge väitel oli „umbes 20 laulu eestikeelses vennastekoguduse lauluraamatus koostanud” (Põldmäe 2011: 358, 362–363). Raamat kujunes Lääne-Eestis väga populaarseks (Põldmäe 1988: 72). 1823. aastal ilmus Marraschi raamatu teine trükk ja selle 216-laululine teine osa, mille materjal võis pärineda Lääne-Eesti ringkonna Marraschi-järgselt hoolekandjalt Neumannilt ja võib-olla ka teistelt. Kaheosalisena ilmus lauluraamat veel 1842. ja 1903. aastal. (Põldmäe 2011: 202–203) Marraschi lauluraamat ja selle teine osa jäid Põhja-Eesti vennastekoguduses olulisele kohale enam kui sajaks aastaks (Põldmäe 2011: 203).

1793.–1794. aastal külastas vennastekoguduse juhtkonda kuuluv Johann Christian Quandt noorem Eestit ja tõdes, et Põhja-Eestis ja saartel kasutatakse Marraschi laulukogu, kuid Lõuna-Eestis tuntakse suurt puudust lauluraamatust, mida püütakse leevendada käsikirjaliste laulukogudega. Quandt jr asus lauluraamatut koostama, koondades käsikirjadest ja trükistest laule, mida aitasid tal enne avaldamist toimetada Tartumaa ringkonna hoolekandja Martin Kohler ja eestlased, kelle seas domineeris Aleksander Raudjal (Raudiall). Abi pakkus ka Kambja pastor Heinrich Andreas Erxleben. Raamat „Mönne wastse Waimolikko Lauulo, essiärralikkult Kottun, ütsinda, ehk muidega koon ollen, luggeda nink laulda” (Quandt jr jt 1802) sisaldas 456 laulu, mis olid tõlgitud raamatust „Gesangbuch, zum Gebrauch der evangelischen Brüdergemeinen” (1778), 1820. aastal ilmus läbimüüdud raamatu kordustrükk. (Põldmäe 2011: 243–244) Kuna ka pärast lauluraamatu trükkimist kogunes laule üha juurde, pani Tartumaa ringkonna hoolekandja Johann Heinrich Förster (Foerster) eestlaste Johann Laalandi ja Georg Becki (Beeki) ning Vastseliina pastori Carl Gottfried Gustav Masingu abiga kokku selle teise osa „Mönne Kauni Waimolikko Lauulo, neide hääs, kes süddamest Jesust Kristust otswa, nink temmä sisse uskwa, ja armastussen püüdwa juurduda nink kaswa. Tõine jagger. Tarto-linan 1819”. Järje 551 laulule pole enamasti algallikat juurde märgitud, mis tekitab lootuse, et tõkeliste laulude kõrval võib seal leiduda algupärandeid. (Põldmäe 2011: 248–251) 1810. aastal andis Quandt jr trükki liturgiaraamatu „Palwe Palwusse, Eenpalwe nink Kittusse Lauulo Hengi ärratamisses ello tee pole nink Jummala Kittusses” (Quandt jr, Raudiall 1810) ja litaaniate kogu „Koggodusse Kori Lauulo nink Litanian” (Põldmäe 2011: 252).

Vennastekoguduse tegevus kosus jõudsalt pärast seda, kui keiser Aleksander I andis 1817. aastal oma armumanifestiga sellele Vene riigis täieliku tegevusvabaduse, ning liikmete arv jõudis XIX sajandi keskpaigaks kõigi aegade tippu, küündides umbkaudu 7 protsendini elanikkonnast. Sestsadik hakkas liikumine mitmel põhjusel kahanema. Järgmise keisri Nikolai I 1832. aastal kehtestatud kirikuseadus ning kohaliku kirikliku ja ilmaliku võimu aastail 1834–1840 järgnenud määrused piirasid oluliselt usulist tegutsemisvabadust ning vennastekoguduse keskuses Herrnhutis otsustati 1857. aastal mitte enam Eesti- ja Liivimaa tööd korraldada. (Plaat 2001: 46–48) Näiteks taotles Liivimaal 1830.–1840. aastatel intensiivselt vennastekoguduse

vastu võidelnud luteri kirik koraaliviiside kõikjal ühesugust laulmist (Siitan 2003: 96). Vennastelt on ühe reaktsioonina piirangutele säilinud 1845. aasta palvekiri Liivimaa provintsiaalkonsistooriumile, milles nad muu hulgas palusid, „et meije omma wanna kerrikko Lauloramatto jälle kätte same kumma meije käest om ärrawoetu jo mitmekümne ajastaja eest” (Võsa 2012: 250, 266).

Keelekasutus

Valisin uurimiseks viis lõunaestikeelset hernhuutlikku lauluraamatut (Quandt 1776 [1741]; Hasse 1747; Königseer 1759; Quandt jr jt 1802; Quandt jr, Raudiall 1810) ning kaks põhjaestikeelset (Schmidt 1741; Marrasch 1794). Selgitamaks välja, kas need erinevad keeleliselt kiriku ametlikest lauluraamatutest, vaatasin lõunaestikirjakeelset Virginiuse jt lauluraamatu teist ja neljandat trükki (Virginius jt 1690, 1732) ning põhjaestikirjakeelset pietistide lauluraamatu teist ja kümnendat trükki (Gutsleff jt 1727, 1753) ja üht uut luterlikku ortodoksiat esindavat tõlget (Frey 1793). Igast raamatust vaatesin viietuhandesõnalist katkendit: esmalt laule Kristuse kannatustest ja lisaks nii palju teksti, et kokku tuleks 5000 sõna. Neis katkendites jälgisin korpuspäringusüsteemi Sketch Engine (vt Kilgarriiff jt 2014) toel, millised foneetilised, vormimoodustuslikud ja leksikaalsed erinevused ilmnevad kõige sagedamate sõnade kasutuses. Lisaks vaatasin, kuidas kajastuvad selles materjalis mõningad varasemas kirjakeeles täheldatud morfosüntaktilised jooned.

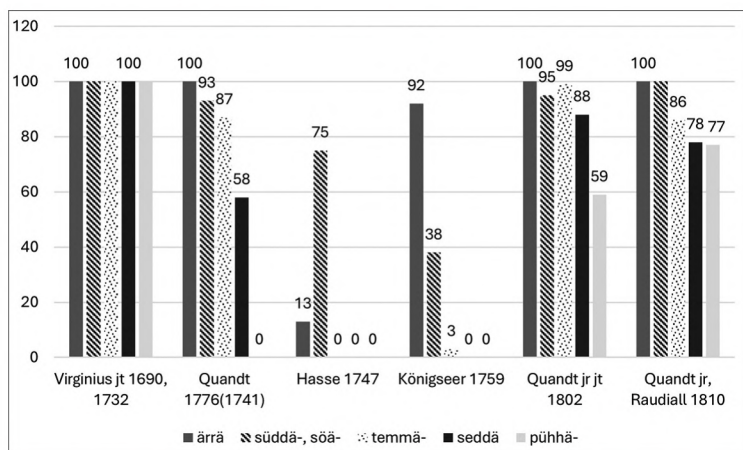
Häälikulised kujud joondusid suuresti murdetaustast. Paljude sõnade puhul kasutati kõigis lõunaestikirjakeelsetes tekstides ühesugust, põhjaestikirjakeelsetes teistsugust sõnakuju:⁵ *heng / hing, mes / mis, essi / isse, sönna / sanna, päiw / pääw, poig / poeg, waiw / waew, wainlane / waenlane, taiwas / taewas, hä / hea ~ heä, hääl / heäl ~ heal, pääl / peäl ~ peal, auwustama / auustama, sis / siis, iks ~ ikkes / ikka, kige / keige, nida / nenda, hend / end*. Põhjaestikirjakeelsetes lauluraamatutes kasutati vaid *i*-algulist tüve *issa* 'isa', samas kui kõigis lõunaestikirjakeelsetes omades tuli ette nii *i*- kui ka *e*-ga algavaid kujusid valikust *essa ~ essä ~ issä ~ issa*.

Mõningate selge põhja- ja lõunaestilise erinevusega keelendite puhul leidsin siiski marginaalseid sellest erinevaid kasutusi, näiteks Quandti lõunaestikirjakeelsetes lauluraamatutes 69 lõunaestilise *kik*-vormi kõrval 1 põhjaestiline *keik* ning Marraschi põhjaestikirjakeelsetes lauluraamatutes 9 *peäle* kõrval 1 *päle* ning 8 *wasto* kõrval 1 *wasta*.

Võru murdele iseloomulik *ä*-vokaalharmoonia (Keem, Käsi 2002: 34) esines kõigis lõunaestikirjakeelsetes tekstides, kuid varieerus seal nii sõnuti kui ka raamatuti palju. Palju sõnu tulid samas tekstiski ette kord *a*-lisel, kord *ä*-lisel kujul. Virginiuse jt lauluraamatu mõlemas trükis oli *ä*-lisi kujusid kõige enam (nt sõna *önnisteggija* oli *ä*-line vaid neil), Quandti lauluraamatus juba vähem. Eriti vähe oli neid Hassel, pisut enam Königseeril ja taas rohkem Quandt jr jt lauluraamatutes, jõudmata siiski enam Virginiuse jt lauluraamatu tasemeni. See üldine pilt avaldus ka sagedaimate *ä ~ a*

⁵ Häälikuliste kujude, vormitunnuste ja sõnavaliku varieerumise näidetes on enne kaldkriipsu paigutatud lõunaestikirjakeelsetele iseloomulikud, pärast kaldkriipsu põhjaestikirjakeelsetele iseloomulikud keelendid.

varieeruvusega sõnade puhul, mis Virginiuse jt lauluraamatus esinesid üksnes *ä*-listel kujudel *temmä*-, *pühhä*-, *südda*- ~ *söä*-, *ärrä* ja *seddä* (vt joonist 1). Quandti lauluraamatus esines neist vaid *ärrä* jäägitult *ä*-lisena, *pühha*-tüvi seevastu hoopis täiesti *a*-lisena ning ülejäänud sõna(vormi)de *ä*-liste kasutuste osakaal oli üle poole. Hassel ja Königseeril domineeris pea kõigi sõnade puhul *a*-line kuju, *ä*-list kuju eelistas Hasse vaid *süddä*- ja Königseer *ärrä*-tüvest. Quandt noorema eestvõttel valminud lauluraamatutes soositi taas *ä*-lisi kujusid, kuid nende osakaal ei küündinud enam päris Virginiuse jt lauluraamatu omani.

Joonis 1. Sageidaimate *ä*-harmooniaga tüvede *ä*-liste kasutuste osakaal protsentides.

Vormitunnused vastasid samuti kummagi kirjakeele tekstides enamjaolt lõuna- ja põhjaeesti kirjakeele tavale: *n*-seesütle / *s*-seesütle, *s*-saav / *ks*-saav, tunnuseta / *d*-tunnuseline mitmuse nimetav, *mb*-line / *m*-line keskvärre, tunnuseta / *n*-tunnusega ainsuse 1. pööre, *t*-tunnusega / *d*-tunnusega ainsuse 2. pööre, *p*-tunnusega / *b*-tunnusega ainsuse 3. pööre, *wa*-tunnusega / *wad*-tunnusega mitmuse 3. pööre, *tu*-või *tet*-kesksõna / *tud*-kesksõna, *nu*-kesksõna / *nd*- või *nud*-kesksõna, *om* / *on*. *lle*-alaleütlev, nt *kigille*, esines vaid lõunaeesti lauluraamatutes, v.a isikuliste asesõnade lühivormides, kus see esines ka põhjaeesti omades, nt *talle*. Erandina esines Quandti lauluraamatus 170 *p*-tunnuselise ainsuse kolmanda pöörde vormi kõrval 7 põhjaeestilise *b*-tunnusega vormi *tulleb*, *tahhab*, *woib*, *teeb*, *elläb* ja kahel korral *mötleb*.

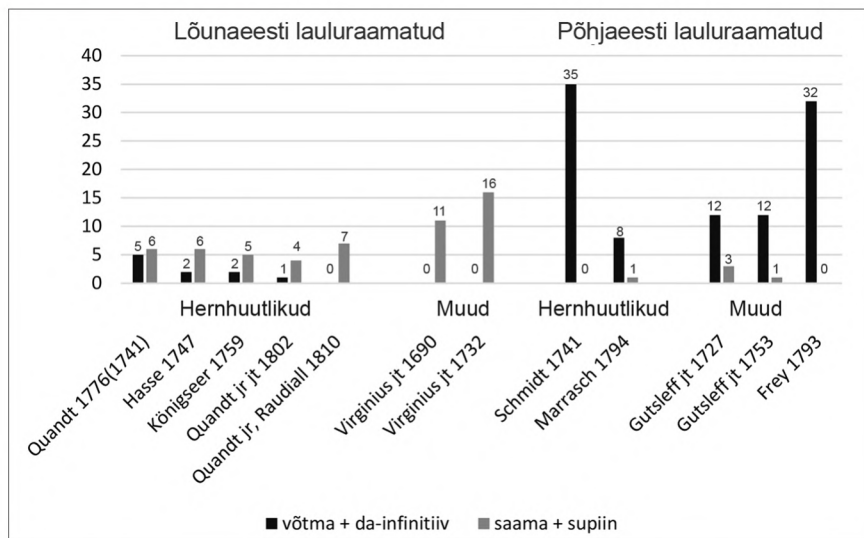
Sisseütlevas kasutasid kõik lauluraamatud tunnuseta vormi ning lõunaeestis *tte*-tunnuselist, põhjaeestis *sse*-tunnuselist vormi, nt *taiwa*, *taiwatte* / *taewa*, *taewasse*. Lisaks leidis *he*-lisi vorme Virginiusel jt (*töttehe*), Hassel (*surmahe*, *taiwahe*) ja Quandtil (*kerkuhe*) ning *h*-line vorm Virginiusel jt (*pörgoh*).

Virginiusel jt esines üksikuid *gaan*-lõpulisi keelendeid, mis jäävad kokkukirjutatud kaassõnafraasi ja komitatiivivormi üleminekuale (Surma Häddägaan, Juda-liste Wisigaan, Werregaan), lisaks oli kahel korral *gaan* lahku kirjutatud: *Leiwä gaan*, *Keele gaan*.

Morfosüntaks järgis piirkondlikku mustrit *saama*-passiivi puhul: kõigis põhjaeesti tekstides oli kasutusel tarind /*saama* + *tud*-kesksõna/ ja kõigis lõunaeesti

tekstides tarind /*saama* + translatiivne *tus*-vorm/, ainsaks erandjuhuks Quandt noorema ja teiste 1802. aasta lauluraamatus esinenud *sa tettü*.

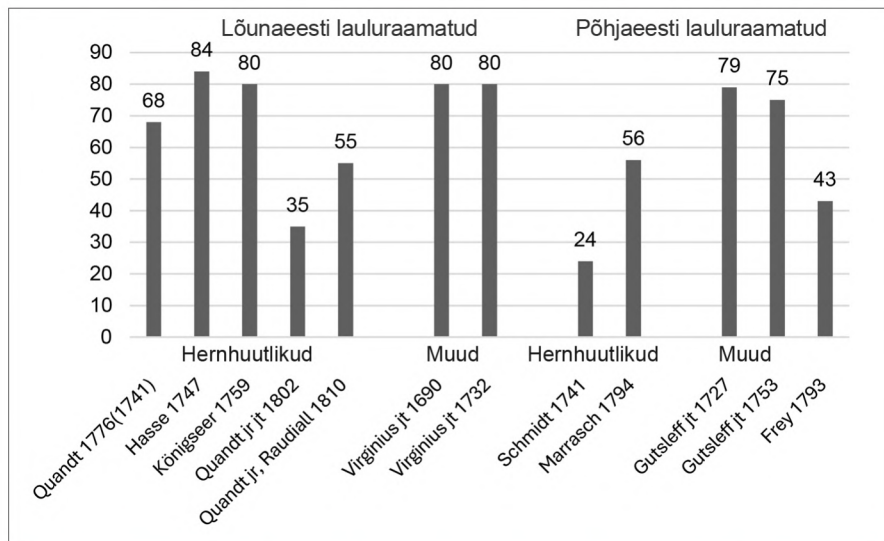
Saama-tuleviku puhul võis samuti märgata senistes kirjakeeltes kehtinud tava kestmist (vt joonist 2). Anton Thor Helle oli põhjaeestikeelset täispiiblit redigeerides usinalt *saama*-tulevikku välja ja *võtma*-tarindit sisse toimetanud (Kilgi 2012: 27–30), lõunaeesti kirjakeeles sellist muudatust ei tehtud (Ross 2013). Seetõttu pole üllatav, et lõunaeesti tekstides kasutati meelsasti tarindit /*saama* + supiin/, samas kui põhjaeesti tekstides kasutati seda märksa harvem ja eelistati tulevikuilisust väljendada muul moel, sh *võtma*-tarindiga. Hernhuutlikes lauluraamatutes esines siiski mõnevõrra vähem *saama*-tulevikku ja mõnevõrra rohkem *võtma*-tarindit kui Virginiuse jt omas. *Võtma*-tarindit kasutasid eriti hoogsalt Schmidt ja Frey, kelle lauludes esines seda tulevikuilises funktsioonis veel mitu korda enam kui Helle enda osalusel valminud lauluraamatus (Gutsleff jt 1727, 1753), nt *Oh kes wottab minno süddant Surma ihhust peästada!* (Schmidt 1741: 318) ja *senniks kui siin ellan ma, wöttan truiſt' kan-natada, ja so peäle häddas wata* (Frey 1793: 60). Ei Schmidt ega Frey kasutanud korragi *saama*-futuurumit.

Joonis 2. *Saama*-tuleviku ning tarindi /*võtma* + *da*-infinitiv/ tuleviku väljendavate esinemiskordade arv 5000-sõnalistes lauluraamatukatkendites.

Saama-futuurumi vältimisega haakub hästi seegi, et samad autorid kasutasid põhjaeesti autoritest kõige vähem määravat artiklit (vt joonist 3). Ehkki juba 1660. aastatel oli Heinrich Göseken (1660: 57) oma grammatikas osutanud artikli *see* puudumisele eesti keeles ja Christoph Blume oli sellest oma vaimuliku kirjanduse tõlgetes peaaegu loobunud (Pärismaa 2025: 122–123), leidis seda saksapärasust kõigis vaadeldud lauluraamatutes, nt *Se kurrat, ke wäega wiwhane, saat mõnda waiwa sel Wonale* (Königseer 1759: 4). Kuna määrav artikkel ei leidnud seal kaugeltki üldist kasutust, oli see ilmselt sageli värsimõõdu vajadustest ajendatud täitesõna

nagu Gösekeni osalusel tõlgitud 1673.–1674. aasta kirikuraamatu lauludeski, kus ei saadud samuti artiklita hakkama (Ross 2023b: 449), ehkki sama väljaande piibli-katkenditest jäeti artikkel välja (Tafenau 2010: 182–183).

Joonis 3. Artikli see esinemiskordade arv 5000-sõnalistes lauluraamatukatkendites.

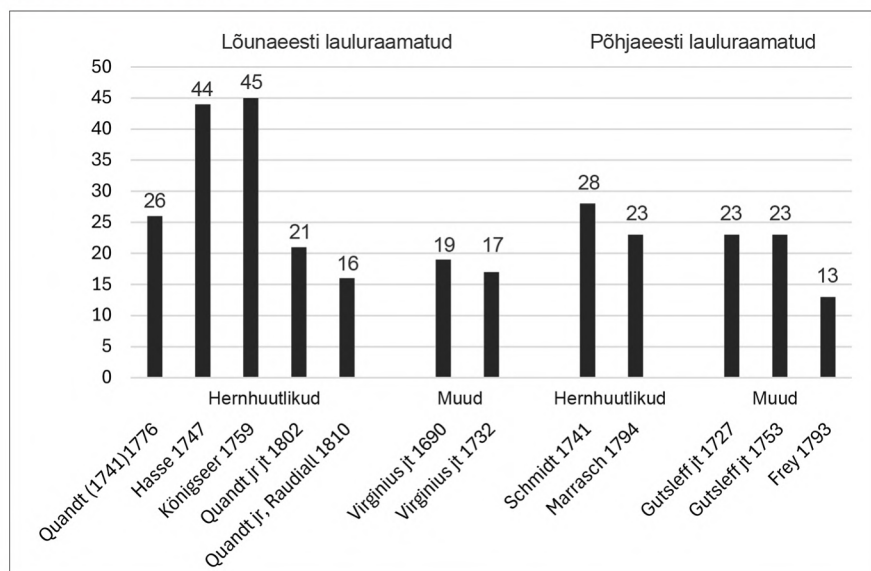
Hasse lauluraamatus leidis kuus korda vana kirjakeele üht markantseimat saksa-pärasust, seestütleva vormis järeltäiendit, näiteks *koggodus latsist* 'laste kogodus' ja *ramatust wannast leppingust* 'vana lepingu raamatust' (Hasse 1747: 14, 23), mis oli olnud tavaline XVII sajandi esipoole autorite Georg Mülleri, Heinrich Stahl'i ja Joachim Rossihniuse keelekasutuses (Ross 2023b) ning esinenud harva ka sajandi teisel poolel, näiteks põhjaeestikeelse Uue Testamendi mustandis, kust see 1687. aasta Pilistvere piiblikonverentsil välja toimetati (Viht, Lohk 2022: 178). Instrumenti väljendati seestütlevaga üksikjuhtudel kõigis lõunaeesti lauluraamatutes, v.a Quandt jr, Raudiall 1810, nt *Ta pä om orjawitsust palmit* (Quandt 1776 [1741]: 102). Agenti väljendati seestütleva vormiga harvadel juhtudel kõigis lõuna- ja põhjaeestikeelsetes lauluraamatutes, enim Quandt jr ja Raudialli 1810. aasta teoses (14 korda), nt *Sul, pühhl Waimule / Me auwo anname. / Sa risti rahwa römustus / Saat temmäst ütten kittetus, / Ka Engli, Taiwa koggodus, / Nink mist Poig saap auwustetus* (Quandt jr, Raudiall 1810: 42).

Sõnavalik järgis paljuski murdetausta: osa sõnu esines vaid lõuna-, osa vaid põhjaeestilistes raamatutes, nt *woon ~ wonakenne / tal ~ talleke; ajastaig ~ ajasta / aasta; kaema / watama; üttelema / räkima; ikma, tännitama / nutma, kaebama; mannu / jure; ent / agga*.

'Venda' tähistava sõna puhul oli samuti selge erinevus: põhjaeesti lauluraamatutes (ja korra erandlikult ka Quandtil) olid kasutusel *wend*-vormid ning lõunaeesti tekstides ainsusevormid *welli, welle, welles* ja mitmusevormid *wellitse, lāske-wellitse, wellitsid, wellitsed, wellitsil*. Taolised mitmusevormid polnud varasemas lõunaeesti

kirjakeeles tavalised. Näiteks Gutsblaffil olid *wellitse* asemel kasutusel nimetavas *wel-jet* või *weliet*, omastavas *weljede* või *weljite*; Wastses Testamendis nimetavas ja omastavas *welle* ning Virginiuste tugevate lõunaestipärasustega põhjaestikeelses Vana Testamendi käsikirjas nimetavas *weljat*, *weljad* või *wellijat* ja omastavas *weljade*. Ainukesed vanema kirjakeele allikad, kus hernhuutlikes lauluraamatutes esile tulevat tüvekuju näha võib, on Joachim Rossihniuse 1632. aasta perikoobiraamat, kus esines vorm *Wellitzede* (VAKK, Rossihnius 1632) ja Johannes Gutsblaffi 1648.–1656. aasta Uue Testamendi käsikiri, kus ta kasutas kolm korda fraasi *wellizelicko Armo 'vennaarmastuse'* (EPAK sub *veli*, *veliselik*).

August Wilhelm Hupel (1818: 46) esitas oma sõnaraamatus *welle* ja *wellitse* võrdväärsete mitmuse nimetava rööpvormidena sõnast *welli*, öeldes samas, et *wel-litse* näikse pärinevat käibelt kadunud sõnast *welline*. Wiedemanni järgi on see sõna deminutiiv sõnast *weli*, samamoodi kui sõna *welikene* (Wiedemann 1869 sub *welikene*, *weline*). Wiedemann lisab XIX sajandi teise poole keelekasutuse kohta, et taolisi *ne*-liitelisi deminutiive nagu *hanine*, *kanane*, *padane*, *preiline*, *sõzarene*, *wankerine* leidub vaid harva lõunaesti murdes ja luulekeeles, üldises kasutuses on *kene*-liide (Wiedemann 1875: 197).

Joonis 4. *ke(ne)*-deminutiivide esinemiskordade arv 5000-sõnalistes lauluraamatukatkendites.

Kene-liitelisi deminutiive leidski omajagu ka kõigis vaadeldud lauluraamatutes (vt joonist 4). Nii lõuna- kui ka põhjaesti omades oli deminutiive enam-vähem samal määral, erilise deminutiivilembuse poolest tõusid esile vaid kaks sõelumisaegseid laule sisaldanud lauluraamatut Hasselt ja Königseerilt. Kui vennastekoguduse juht krahv Zinzendorf saatis 10. veebruaril 1749 laiali sõelumisaegseid liialdusi tauniva manitsuskirja, oli selles esimeseks punktiks palve loobuda deminutiividest, mida ei leidu Piiblis, nagu *Seitenhölchen* 'küljehaavake' ja *Bräutel* 'pruudike' (Peucker 2007: 81), mistõttu on arusaadav, miks deminutiive hilisemates lauluraamatutes

enam samavõrd külluslikult kasutada ei soovitud. Asjaolu, et deminutiivid kujunesid sõelumisaja keeleliseks markeriks, millest hiljem ilmselt siinmailgi teadlikult distantseeruti, võib seletada, miks ei joonistunud lauluraamatute materjalis välja ootuspärast tendentsi, et Kagu-Eestis on järjekindlalt rohkem deminutiive kui mujal Eestis, mida on märgatud nii regilauludes (Veski 2025: 531) kui ka viimaste põlvkondade keelekasutuses (Arukask, Saar 2021: 10).

Lõpetuseks

Võrreldes vennastekoguduse lauluraamatuid mittehernhuutlikega, ilmnes vaid üks joon, mis eristas vennastekoguduse teoseid ülejäänutest. Nimelt asuti just hernhuutlikes lõunaeestikeelsetes raamatutes kasutama mitmusevormi *wellitse* (nime-tavas), *welliste* (omastavas) jts, mida vennastekoguduse-eelses trükisõnas on siiani märgatud vaid kord Rossihniuse perikoobiraamatus.

Enamjaolt järgisid tekstid sõltumata usuvoolest seniste kirjakeelte traditsioone nii sõnade häälikkuju, vormitunnuste, tarindite kui ka sõnavaliku poolest. Sellest leidis mõningaid lahknevusi, näiteks tuleviku väljendamisest lähenesid lõunaeestikeelsed hernhuutlikud tekstid mõnevõrra põhjaeestilisele tavale. Adrian Virginiuse trükki toimetatud kiriku ametliku lõunaeestikeelse lauluraamatu 1690. ja 1732. aasta väljaandes kasutati meelsasti *saama*-futuurumit, väljendamata tulevikulisust kunagi *võtma*-tarindiga, ning Heinrich Gutsleffi ja teiste koostatud ametliku põhjaeestikeelse lauluraamatu 1727. ja 1753. aasta väljaandes oli soosingus just nimelt *võtma*-tarind ning *saama*-tulevikku esines vaid üksikuid kordi. Vennastekoguduse lõunaeestikeelsetes lauluraamatutes kärbiti erinevalt Virginiustest tugevalt *saama*-tulevikku ning toodi sisse *võtma*-tarind.

Quandti lauluraamatus tuli ette veelgi erandlikke põhjaeestipäraseid keelen-deid: 1 kord esineb *wend* valdava *welli* asemel, 1 kord *keik* valdava *kik* asemel ja 7 *b*-tunnuselise ainsuse kolmanda pöörde vormi valdava *p*-tunnuselise asemel. Põhjaeestipärasuseks või pigem märkimata jäänud lõunaeestipärasuseks võib pidada veel *ä*-harmoonia sagedast puudumist Hasse 1747. aasta ja Königseeri 1759. aasta lauluraamatus, mis eristusid kõigest ülejäänutest ka deminutiivilembuse poolest. Hasse oli ühtlasi ainus, kes kasutas saksapäraselt elatiivset järeltäiendit, mis oli kiriklikust kirjakeelest juba aastakümneid tagasi välja toimetatud.

Arvestades vennastekoguduse suurt mõju eestlastele ning muusika olulisust vennastekoguduses, väärivad hernhuutlikud laulud kindlasti lähemat tähelepanu. Kuigi praegune kõige sagedamate ja silmatorkavamate keelendite analüüs näitas peamiselt vaid seda, et neid kasutati enamasti samamoodi kui senises lõuna- ja põhjaeesti kirjakeeles, tundub ootuspärane, et mujal hernhuutlaste keelekasutuses leidub ka omapäraseid jooni, arvestades, kui tugevalt raputas vennastekoguduse liikumine eestlaste elu ja kuidas see oli peaaegu pidevalt kellegagi konfliktis. Vennaste keele erilise hüpoteesi toetab näiteks Saaremaa superintendent Leonhard Samuel Swahni 1781. aastal Liivimaa kubermanguvalitsusele saadetud kiri, milles ta kurtis, et hernhuutlikud talupojad kõnelevad erilist segapudrulist keelt (Põldmäe 2011: 177–178).

Lisaks täiendavale keeleanalüüsile tasuks otsida üles nii trükitud kui ka käsi-kirjaliste laulude saksa alustekstid ning jälgida tõlkemehhanisme. Võib-olla õnnestub selle töö käigus leida lausa mõni algupärane. Iseäranis põnev oleks täpsustada, milline oli tõlkimises-toimetamises eestlaste panus ja mida on hernhuutlikest lauludest eestlaste keelde, folkloori ja luulesse kauemaks püsima jäänud.

Artikli valmimist on toetanud Kultuuriministeeriumi projekt „Eestlaste teekond euroopaliku kultuuri objektist subjektiks vennastekoguduse kirjavara peeglis“ (KUM-TA56) ning Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise projekt „Eesti kirjakeele arengud 18. sajandil“ (EKI-BAAS-2025/2).

VEEBIVARAD

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. Koost Kristiina Ross, Ahti Lohk, Eik Hermann, Inge Käsi, Maeve Leivo, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Johanna Ross, Annika Viht. Eesti Keele Instituut. <https://www.eki.ee/piibel>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. Koost Külli Prillop, Külli Habicht, Epp Ehasalu, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Aune Esinurm, Argo Mund, Pille Penjam, Urve Pirso, Kristel Ress, Carl-Eric Simmul, Piia Taremaa, Helina Tennasilm. Tartu Ülikool. <https://vakk.ut.ee>

KIRJANDUS

Annus, Endel (toim) 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. Estnisches Buch 1525–1850. Estonian Book 1525–1850. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia I. Estnische retrospektive Nationalbibliographie I. Estonian Retrospective National Bibliography I.) Koost Tiina Aasmann, Endel Annus, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Arukask, Madis; Saar, Eva 2021. Deminutiivid idapoolsete läänemeresoome rahvaste animistlikus keelekasutuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 9–38. <https://doi.org/10.3176/esa66.01>

Frey 1793 = [Peter Heinrich von Frey,] Ued waimolikkud laulud. Tallinn: Iwersen ja Wemer.

Goldschmidt, Harald; Richter, Martin W. 2018. Europäisch-Festländische Provinz der Brüderunität KdÖR (Herrnhuter Brüdergemeine) auch Evangelische Brüder-Unität oder Unitas Fratrum. – Bibel und Gesangbuch. <https://bibel-gesangbuch.de/knowledgebase/b-europaeisch-festlaendische-provinz-der-bruederunitaet-kdoer-herrnhuter-bruedergemeine-auch-evangelische-brueder-unitaet-oder-unitas-fratrum>

Gutsleff jt 1727 = [Heinrich Gutsleff, Johann Middendorff, Hermann Johann Heitzig, Anton Thor Helle,] Eesti-Ma Rahwa Laulo-Ramat. [2. tr.] [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]

Gutsleff jt 1753 = [Heinrich Gutsleff, Johann Middendorff, Hermann Johann Heitzig, Anton Thor Helle,] Eesti-Ma-Rahwa Laulo-Ramat. [10. tr.] [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa, J. J. Köhler.]

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.

- Hasse 1747** = [Matthias Friedrich Hasse, Common Prayer. Barby.]
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. 2. tr. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Ilja, Voldemar 1995.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, [Tallinn:] Logos.
- Keem, Hella; Käs, Inge 2002.** Võru murde tekstid. (Eesti murded 6.) Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kilgarriif, Adam; Baisa, Vít; Bušta, Jan; Jakubíček, Miloš; Kovář, Vojtěch; Michelfeit, Jan; Rychlý, Pavel; Suchomel, Vít 2014.** The Sketch Engine: Ten years on. – Lexicography, kd 1, nr 1, lk 7–36. <https://doi.org/10.1007/s4060701400099>
- Kilgi, Annika 2012.** Tõlkekeele dünaamika piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 27.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Koski, Suvi-Päivi 2010.** Zur Rezeption des Freylinghausenschen Gesangbuches in Schweden, in Finnland und in Estland des frühen 18. Jahrhunderts. – Hymnologi, kd 39, nr 1–2, lk 15–60.
- Königseer 1759** = [Christoph Michael Königseer,] Mõnne illusa waimolikko Lauulo. [Barby.]
- Lotman, Piret 2023.** „Wehl ühhet kaunit Lauulut”. Eestikeelne kirikulaul varauusajal. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Madis Maasing, Marten Seppel. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 250–277.
- Marrasch 1794** = [Jakob Marrasch,] Waimolikkud Lauulud Jummal meie Önnisteggia kit-tusseks ja Ma-rahwa önnistusse kaswatamisseks ülles pandud aastal 1791. Riga: Julius Conrad Daniel Müller.
- Peucker, Paul 2007.** The songs of the Sifting: Understanding the role of bridal mysticism in Moravian piety during the late 1740s. – Journal of Moravian History, kd 3, nr 1, lk 51–87. <https://doi.org/10.2307/41179833>
- Plaas, Jaanus 2001.** Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. Usu-ühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. (Eesti Rahva Muuseumi sari 2.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Prillop, Külli 2025.** Eestlane ja tema raamat 300 aasta eest. – Sirp 14. III, lk 10.
- Põldmäe, Rudolf 1936.** Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. – Eesti Kirjandus, nr 6, lk 249–269; nr 7, lk 324–343.
- Põldmäe, Rudolf 1939.** Mango Hans. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 389–406.
- Põldmäe, Rudolf 1940.** M. Fr. Hasse ja usuliialduslik „sõelumisaeg” Lõuna-Eesti vennastekogudustes. – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 16–35.
- Põldmäe, Rudolf 1981.** Mango Hansu probleem. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 596–603.
- Põldmäe, Rudolf 1988.** Vennastekoguduse muusikalisest tegevusest meie maal. – Teater. Muusika. Kino, nr 3, lk 67–78.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- Pärismaa, Liina 2025.** Christoph Blume XVII sajandi teise poole kirjakeele uuendajana. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 117–128. <https://doi.org/10.54013/kk806a8>

- Quandt 1776 [1741]** = [Johann Christian Quandt,] Kolm kaunist waggause eenkojut. – [Thomas Wilcox,] Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest. Ehk Üts lühhikenne Manitsusse Sõnna Kiki Pühhide nink Pattatside wasta. [Tlk Johann Förster.] Tartu: Mitserliiki Essanda man.
- Quandt jr jt 1802** = [Johann Christian Quandt jr, Aleksander Raudiall, Heinrich Andreas Erxleben,] Mönne wastse Waimolikko Lauulo ... Barbi.
- Quandt jr, Raudiall 1810** = [Johann Christian Quandt jr, Aleksander Raudiall,] Palwe Palwusse, Eenpalwe nink Kittusse Lauulo ... [Barby.]
- Ross, Kristiina 2013.** Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 210–224. <https://doi.org/10.3176/esa58.10>
- Ross, Kristiina 2023a.** Keelemõtte avaldumine laulutõlgetes: see kuningas sest auvust, põrgukonn, armutaim ja hiirekõrvul viigipuud. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee, toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA, lk 391–442.
- Ross, Kristiina 2023b.** Avaldamata laulutõlked ja lauluraamatukriitika. – See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732. Koost Kai Tafenau, K. Ross, Aivar Põldvee, toim K. Tafenau. Tallinn: EKSA, lk 445–549.
- Schmidt 1741** = [Hermann Levin Schmidt,] Monned Kaunid Waimolikkud Laulud. [Tallinn: Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa.]
- Siitan, Toomas 2003.** Koguduselaulu reformist Liivi- ja Eestimaal XIX sajandi algupoolel. – Usuteaduslik Ajakiri, kd 52, nr 2, lk 93–100.
- Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti piiblitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 176–200.
- Veskis, Kaarel 2025.** Deminutiivsufiksi *-kEnE* varieerumine eesti regilaulutekstides. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 510–539. <https://doi.org/10.54013/kk810a3>
- Viht, Annika; Lohk, Ahti 2022.** Kvantitatiivne vaade Uue Testamendi 1630.–1730. aastate tõlgetele. – Emakeele Seltsi aastaraamat 67 (2021). Peatoim Reili Argus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 169–194. <https://doi.org/10.3176/esa67.09>
- Vinkel, Aarne 1993.** Adam Koljo küsimus. – Looming, nr 4, lk 569–571.
- Virginus jt 1690** = Tartu-Ma Kele Lauulo-Ramat. [2. tr.] [Toim Adrian Virginus, tlk Andreas Virginus, Lorenz Moller, Marcus Schütz.] Riga: Johann Georg Wilcken.
- Virginus jt 1732** = Tartu-Ma Kele Lauulo-Ramat. [6. tr.] [Toim Adrian Virginus, tlk Andreas Virginus, Lorenz Moller, Marcus Schütz.] Riga: Samuel Lorentz Frölich.
- Võsa, Aira 2012.** Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele: kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri, nr 3–4, lk 239–268.
- Võsa, Aira 2023.** Herrnhutische Musik als ein Wegweiser zu dem kulturellen und nationalen Erwachen der Esten. – Die Herrnhuter Brüdergemeine im 18. und 19. Jahrhundert. (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 69.) Toim Wolfgang Breul. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 629–645. <https://doi.org/10.13109/9783666565618.629>
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Petersbourg: Commisionaires de l'Académie Impériale des sciences.

Annika Viht (sünd 1981), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), annika.viht@eki.ee

On the language of Estonian Moravian hymnals: Introductory remarks

Keywords: history of language, Moravian Brethren, hymnals, Estonian, South Estonian

This article is a first attempt to analyze the Estonian language of the writings of the Moravian (Herrnhutian) movement, which brought about profound shifts in world-view and social life in Estonia. To this end, I compared the language of Moravian hymnals with that of non-Moravian ones.

I juxtaposed five South Estonian and two North Estonian Moravian hymnals from the period 1741–1810 with the official Lutheran hymnals of the same era. From each book, a 5,000-word excerpt was examined for variation in the use of the most frequent linguistic elements. Most of the phonological, inflectional, lexical, and morphosyntactic variation observed can be attributed to dialectal background – that is, to the differing conventions of the South and North Estonian standard languages.

Nevertheless, some deviations from this general pattern emerged. For example, in their expression of futurity, the South Estonian Moravian hymnals aligned more closely with the North Estonian tradition than with the South Estonian one, reducing the use of the *saama*-future construction and introducing the *võtma*-construction. In the first South Estonian Moravian hymnal, authored by Johann Christian Quandt, additional rare instances of North Estonian linguistic patterns were found.

The hymnals with the most distinctive language were that of Matthias Friedrich Hasse (1747), compiled during the sifting period, and that of Christoph Michael Königseer (1759), who partially drew on Hasse's material. These hymnals featured several times more diminutives than the others, as well as significantly less South Estonian vowel harmony. Hasse was also the only author to use a postmodifier in the elative case – an element that had already been rejected in the 17th century as a German influence.

The only feature distinguishing Moravian books from other works was the plural form *wellitse* 'brethren'. In earlier South Estonian sources, other forms had been used, the most recent being *welle*.

Annika Viht (b. 1981), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), annika.viht@eki.ee

Läti keel tõi leedulase soome-ugri uuringute juurde

**Vestlus
Ernesta Kazakénaitëga**

Selle aasta 23.–24. mail toimus Riias konverents, millega eesti ja läti uurijad tähistasid ühiselt 500 aasta möödumist kummagi keele raamatukeeleks saamisest. Seal avanes meeldiv võimalus tutvuda leedu uurija Ernesta Kazakénaitëga, kes on leedu ja läti kirjakeele ajaloo kaudu jõudnud ka soome-ugri keelteneni. Avaldame siin lühiintervjuu temaga.

Pidasid konverentsil „500 aastat läti ja eesti raamatut ning kirjakeelt” ette-

kande XVI sajandi meieisapalvetest läti keeles. Oma artiklites oled tutvustanud ka soome- ja saamikeelseid versioone. Oled leedulane, Vilniuse ülikooli dotsent. On mõistetav, et Balti uuringutest huvitatuna oled põhjalikult uurinud läti kirjakultuuri ajalugu, aga kuidas jõudsid soome-ugri keelte juurde?

Täpselt nii – leedu filoloogiat õppides sain palju teada läti keele kohta. Mind hakkasid väga huvitama läti keel ja selle erinevused leedu keelest ning siit saigi alguse huvi soome-ugri keelte vastu. Esimene oli liivi keel, kuna sellel oli läti keelega kõige rohkem kokkupuuteid. Osalesin esimeses ning seejärel kõigis järgmistes võrratutes liivi keele suveülikoolides, kus kohtasin paljusid soome-ugri keelte uurijaid, ja nad vaimustasid mind – kuigi tundsin end mõneti imelikult, sest kõik rääkisid mõnda soome-ugri keelt, samas kui mina ei osanud neist ühtegi. Leedus ei tegele vanade

Kristiina Ross (vasakul) ja Ernesta Kazakénaitė (paremal). Foto: Annika Viht

tekstide huvilised kuigi sageli soome-ugri keelte uurimisega, sest meil on ajaloolises mõttes üsna vähe ühist. Aga mina tahtsin seda olukorda natuke muuta, sest usun, et tavapäraste piiride ja traditsioonide ületamise korral on meil üksteiselt palju õppida. Seejärel õppisin natuke eesti ja ungari keelt ning soome keel ilmselt ootab veel oma aega.

Minu uurimistöö ei võrsunud aga sellest huvist – see oli osaliselt juhus. Alates 2020. aastast olen väga huvitatud läti-keelsest meieisapalvest ning tahan uurida ja avaldada kõik selle kasutusjuhud vanemas kirjanduses. Ühes käsikirjas (nn Bruno käsikirjas), mille leidis Haralds Biezais Stockholmis, on kõrvuti läti- ja muukeelsete versioonidega esitatud ka soomekeelne palve. Kui hakkasin selle kohta oma soome kolleegidelt pärima, selgus, et keegi ei tea sellest midagi. Seetõttu kirjutasimegi koos Petri Kallioga, keda kohtasin liivi keele suveülikoolis, selle kohta artikli.¹ Ta on suurepärane teadlane, me plaanime koostööd jätkata ja valmis-tame praegu ette uut uurimust.

Pean tunnistama, et seni põnevaim juhtum minu uurimistöös puudutab saami-keelset palvet. Biezais ei tundnud seda ära, kuna tekst oli tugevalt kahjustatud ja raskesti loetav, aga ma ei tahtnud seda oma uurimuses tundmatuks jätta. Seega proovisin igal võimalikul viisil aru saada, mis keeles see on, olgugi et palja silmaga oli näha vaid üksikuid sõnu. Kolmandal päeval, kui olin juba loobumas, leidsin lõpuks midagi sarnast – ja see oli saami keel. Seejärel pöördusin oma soome-ugri kolleegide poole ja sain teada, et tõenäoliselt on tegemist vanima saami keeles säilinud käsikirjalise tekstiga. Koos hea kolleegi Rogier Bloklandiga koostasime selle kohta

publikatsiooni,² mis tõstatab aga rohkem küsimusi, kui vastab. Ent selles peitubki asja ilu.

Kui ühtseks või mitmekesiseks pead Soomest Leeduni ulatuvat kultuuriruumi?

Traditsiooniliselt on leedu kirjasõna ja ajalugu seostatud poola omaga ning läti kultuurilugu eesti omaga, samas kui soome kultuurilugu tundub olevat pisut kaugemal. Aga see sõltub vaatenurgast – või täpsemalt sellest, millistest eeldustest lähtuda. Kui vaadata laiemat pilti, siis ütleksin, et see ruum on üsna ühetaoline, kuna usutekstidel oli oluline roll. Ma polnud sellele varem mõelnudki, aga avastasin meeldiva üllatusena, et vanimal leedukeelsel tekstil on palju ühist vanima eestikeelse tekstiga – küll kaudselt, kuid nende tekkimise asjaolud, ülesehitus (kolm samas järjekorras esitatud palvet), koht raamatus, säilitamispaik jne on sarnased. Nagu näitab minu enda juhtum, võib läti keele uurimine tuua uut hingamist soome-ugri tekstide uurimisse. Mitte kõik ei lähe alati plaanipäraselt ja mõnikord peituvad avastused seal, kus neid kõige vähem ootad. Tahaksin uskuda, et kunagi avastab keegi näiteks eesti käsikirju uurides midagi leedu keele kohta.

Käisid suvel Tallinnas. Mida siin tegid ja nägid?

Kuigi olen viimastel aastatel Eestis üsna palju käinud, on tänavune aasta vanade tekstide uurijate jaoks eriline, seega tahtsin kangesti näha teie selleteemalist näitust „Eesti raamat 500”. Tegemist on muutuva näitusega ja minul õnnestus näha selle teist osa, kus sain palju teada eesti luule ja laulude kohta. Näitus aitas mul paremini aru

¹ E. Kazakénaitė, P. Kallio, The Lord's Prayer in Finnish by Georg Bruno from 16th century. – ESUKA – JEFUL 2024, kd 15, nr 2, lk 31–45. <https://doi.org/10.12697/jeful.2024.15.2.02>

² E. Kazakénaitė, R. Blokland, An early Lord's Prayer in a southern variety of Saami. – ESUKA – JEFUL 2024, kd 15, nr 2, lk 105–139. <https://doi.org/10.12697/jeful.2024.15.2.05>

saada, kuidas Lätis ja Eestis leidsid aset sarnased protsessid, mitte üksnes kirjasõna alguspäevil, vaid ka XIX sajandil.

Ühtlasi oli mul unistus näha oma silmaga vanimaid eesti keeles kirjutatud tekste ning kolleegide Aivar Põldvee ja Lea Kõivu abiga sain selle teoks teha. Veetsin arhiivides ülimalt meeldejääva päeva. On tõeliselt kuldaväärt, et teil on võimalik säilitada nii vanimat käsikirja kui ka vanimat trükist ühes kohas ja oma kodumaal. Näiteks vanimat lätikeelset teksti ega vanimat raamatut ei hoita Lätis, vaid Rootsis.

Viibisin Tallinnas nädal aega ja pühendasin kogu tähelepanu raamatutele, külastades antikvariaate, muuseume ja Eesti Keele Instituuti. Otsin nii palju raamatuid, et need ei mahtunud kohvrissi ära. Oli meeldiv üllatus näha müügil üht vana eestikeelsete raamatute bibliograafiat, õieti lausa kaht eksemplari, nii et võtsin mõlemad (üks on varustatud koguni toimetaja autogrammiga). Otsin veel mitu raamatu-uuringutega seotud vana trükist, nagu „Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline

ülevaade” (1978), „Kasuline kokaraamat” (2007), „A Brief History of Estonian Book” („Lühike Eesti raamatu ajalugu”, 1993) ja terve hulga veelgi vanemaid raamatuid, nende seas eestikeelse Uue Testamendi aastast 1816. Mõistagi viisin Leetu ka mitu värske kogumiku „See esimene raamat” eksemplari.

Mis tõi sind kirjakeele ajaloo uurimise juurde ja kas sul on oma uurimistöös mingi konkreetne eesmärk?

See oli puhas juhus. Õpingute ajal puutusin kokku vanade leedukeelsete tekstidega ja lugesin neid nagu mõistatusi, sest need erinevad suuresti tänapäevastest tekstidest õigekirja, morfoloogia ja sõnavara poolest. Just see mind köitiski – soov mõistatusi lahendada, teada saada ja vastuseni jõuda. Ja mida rohkem uurid, seda rohkem küsimusi tekib, nii et see valdkond hoiab sind enda küljes kinni. Vastust ootavad küsimusi on lihtsalt liiga palju.

ANNIKA VIHT, KRISTIINA ROSS

Vennastekoguduse käsikirjad Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis

Siinne sissevaade Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vennastekoguduse käsikirjakogusse ei ole täielik, vaid osutab selle ainulaadse kollektsiooni mitmekesisusele ja mõnele probleemile selle uurimisel, andes ülevaate kollektsiooni kujunemisest ja pakkudes huvi äratamiseks mõningaid rohkem isiklikele maitseotsustele kui analüüsile toetuvaid lugemisnoppeid. Teemakohast lisainformatsiooni saab huviline Rudolf Põldmäe ülevaadetest „Vennastekoguduse säilinud käsikirjad”, „Elulookirjeldused lugemismaterjalina”¹ ja teistest tema kirjutistest, kus enamasti on vaatluse all vennastekoguduse kirjalik pärand tervikuna. Siinses kirjutises piirdatakse kultuuriloolise arhiivi käsikirjakogudega, mis sisaldavad vennastekoguduse materjale.

Vennastekoguduse käsikirjakogu kujunemine

Teatavasti asutati Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA) Tartus Eesti Rahva Muuseumi (ERM) koosseisus 1929. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi, Akadeemilise Ajalooeltsi, Akadeemilise Kirjandusühingu ja ERM-i enese arhiivikogude ühendamisega, et eri institutsioonide valduses olevaid arhiive paremini hallata ja nende

kasutamist lihtsustada. Sellest tulenevalt moodustavad EKLA-s leiduvate vennastekoguduse materjalide keskse osa käsikirjad, mille kogusid 1910. aasta paiku ERM-i kaastöölised.² Omaaegseid säilituspõhimõtteid järgides on selle kogumi rahvaluulet sisaldavad käsikirjad antud hoiule Eesti Rahvaluule Arhiivi kirjandusmuuseumis.

Põldmäe andmeil seisis keerukas materjal kaua aega korrastamata, kuni ta 1933. aastal eesti kirjanduse ülemastme seminari astudes võttis selle töö professor Gustav Suitsu pealekäimisel enda peale. Põldmäe ülesanne oli käsikirjade provisorne korrastamine ja sedelkataloogi koostamine. Ei ole teada, kui kaugele Põldmäe oma tööga jõudis. Ta on meenutanud: „Käsikirjade päritolu ja sisu põhjalikumaks selgitamiseks oli vaja süveneda vennastekoguduse ajaloosse [...] Seminaritöö mõõtmel kasvasid pidevalt ega tahtnud alistuda lõplikule kokkuvõtmisele.”³ Võib arvata, et vajadus materjal läbi töötada ja uurimuseks vormistada sundis töö mingil etapil pooleli jätma. Igatahes hakkas Põldmäelt 1930. aastatel järjest ilmuma vennastekoguduse kirjanduse käsitlusi. Temast kujunes kauaks ajaks ainus selle valdkonna asjatundja Eestis. Põldmäe koostatud on vennastekoguduse kirjanduse peatükk 1965. aastal ilmunud „Eesti kirjanduse ajaloo” esimeses köites.⁴ Aastatel 1974–1975 koondas ta oma teadmised

² Samas, lk 398.

³ Samas, lk 13.

⁴ **R. Põldmäe**, *Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul. – Eesti kirjanduse ajalugu. I kd. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Peatoim E. Sõgel. Toim A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk 205–229.

¹ **R. Põldmäe**, *Vennastekoguduse kirjandus*. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa, 2011, lk 398–424, 365–397.

mahukaks ülevaateks „Vennastekoguduse kirjandus”, mis jäi käsikirja kümneteks aastateks, kuni 2011. aastal andis selle välja kirjastus Ilmamaa.

Töö arhiiviga jäi aga ilmselt toppama. Alles 1973. aasta mais ja juunis on vennastekoguduse käsikirjakoguga EKLA-s tegelenud Leo Anvelt. 2. juulil 1973 koostatud aruandes nimetas ta, et on vennastekoguduse töötlemata fondi materjalidest moodustanud 327 säilikut, kontrollinud ja täiendanud varem töödeldud osa. Arhiivi korrastamise viis aga lõpule hoopis Velli Verev, kes on 1976. aasta 26. novembri aruandes märkinud, et vormistas 1976. aasta oktoobrist detsembrini säilikud, st kirjutas säilikutele pealkirjad, arhiiviviited jm vajaliku, nummerdas lehed ning kopeeris fondi nimestiku.⁵ See on vennastekoguduse arhiiv EKLA-s, käsikirjakogu nr 252, milles Verevi töö tulemusena oli registreeritud 486 säilikut ajavahemikust 1733–1914.

Vennastekoguduse arhiivi käekäik peegeldab olukorda, mis on valitsenud ühelt poolt eesti kirjandusteaduses, kus iga teema jaoks piisab laias laastus ühest uurijast, teiselt poolt EKLA-s: kuna arhiivi asutamisest peale on EKLA-s nappinud tööjõudu, siis on arhiive korrastatud vastavalt nende tähtsusele ja nõudlusele.⁶ Vennastekoguduse arhiivi korrastamisega tegeldi põhjalikumalt 1930. aastatel, kui Põldmäe korrastas seda oma uurijahuve silmas pidades, ja 1970. aastate algul, kui tal oli käsil vastav monograafia. See ei tähenda siiski seda, et töö teemakohase materjaliga oleks täiesti seisnud.

Vennastekoguduse ja vaimuliku sisuga käsikirjadena kirjeldatud materjali on EKLA-sse järk-järgult laekunud kuni 1988. aastani, kokku 25 laekumist 1934. aastast alates. Peaaegu pooled laekumised on olnud Teise maailmasõja aastatel 1940–1944. Suur osa sellest materjalist on korrastatud kas EKLA segakogusse, näiteks lauluraamatud⁷ ja pietistliku pastori Johann Heinrich Schuberti (1692–1757) jutlused Ignati Mihkli tõlkes aastast 1752,⁸ või varia-kogusse, näiteks „Sannomed meie armsa Kröönlandi-ma Wenna Tanieli ellamissest ja koio minemisest”⁹.

Hulk peamiselt 1930. aastatel laekunud käsikirju, mille seas teadmata põhjusel on osa ERM-i vennastekoguduse käsikirjakollektsioonist, on aga jäänud korrastamist ootama. Seoses Eesti Keele Instituudi ja Eesti Kirjandusmuuseumi ühisprojektiga „Eestlaste teekond euroopaliku kultuuri objektist subjektiks vennastekoguduse kirjavara peegliks” (2025–2027), on jälle kord tekkinud suurem huvi selle unikaalse kogu vastu ning kavas on ka seni korrastamata materjal süstematiseerida ja kirjeldada. Lisaks on kavas kogu vennastekoguduse materjal digiteerida, et muuta see huvilistele kergemini ligipääsetavaks. See töö nõuab palju aega, sest ümmarguselt paarisaja aasta vanused rohkest kasutamistest väga määrdunud ja kohati kulumnud käsikirjad tuleb puhastada ja konserveerida, enne kui neid saab asuda süstematiseerima või digiteerima. Vaatamata sellele on praeguseks fondi 252 juurde korrastatud 57 säilikut (alates mapist 61:11). Nende hulgas on Põldmäe aastatel 1941–1942 EKLA-sse antud materjal (reg 1941/7, 1941/10, 1942/5), millega lisandus kogusse kümmekond elulugu, jutlusi jm.

⁵ EKM EKLA, f 370, m 58 ja 63.

⁶ Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kolleegiumi protokollid. – Mnemosyne teenistuses. Kogumik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 75. aastapäevaks. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuri-loost 2.) Koost P. Noorhani. Toim T. Saluvere. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2004, lk 150.

⁷ EKM EKLA, f 116, m 13:1, 16:1.

⁸ Samas, m 14:1.

⁹ EKM EKLA, f 169, m 200:8.

Vennastekoguduse käsikirju on EKLA-sse jõudnud ka teiste isikute ja institutsioonide kogudega. Hulk käsikirju leidub Eesti Rahva Muuseumi käsikirjade kogus (fond 21). Osa neist on Põldmäe tuvastanud vennastekoguduse käsikirjadena, nagu John Bunyani „Ristiinimese teekonna” tõlgete ära kirjad.¹⁰ Vennastekoguduse käsikirjade hulka kuuluvad tõenäoliselt ka Mihkel Sarapuu „Ühe mehe elu lugu mödaminewast aasta saajast temast enesest üles kirjodetu” ja „Se Johan Kalaisi Ello Käük”.¹¹ Kas sinna kuuluvad ka „J. F. Borsumi Reisiminne Konstantinopoli Lina, Juda nink Egipti male...”, „Kristusse tullemisse Pähhl. Sel 1. Dec. 1754” ja „Martin Pull'i kirjut. piiblipaksune jumalassõnaline raamat a. 1766”,¹² vajab veel kindlaks tegemist, nagu vajab terve see kogu läbivaatamist ja vennastekoguduse käsikirjad selles tuvastamist. Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjakogus on lauluraamatuid,¹³ vaimulikke jutustusi, näiteks Thomas Wilcoxi omal ajal populaarse „Kallid mee maggusad tilkad sest Kaljust Kristusest” tõlge põhjaeesti keelde aastast 1758,¹⁴ John Bunyani „Risti Innimesse tee-kond Taewa linna poole”,¹⁵ aga ka Mäletu Jaani autobiograafia, varasemaid eestlase kirjutatud elulugusid.¹⁶ Vennastekoguduse käsikirju on kogunud Jakob Hurt. Tema fondis 43 on need paigutatud sarja „Vanad vaimuliku sisuga käsikirjad”, mille hulgas on Lütsepa Jaani ehk Taeva Jaani elulugu;¹⁷ fondis 45 aga leidub muu hulgas tõlge

John Bunyani teosest „See Püha sõda...”, mille võis Põldmäe arvates tõlkida Urvaste koolmeister Mango Hans.¹⁸ Ka luuletaja Henrik Visnapuu käsikirjakogus – Visnapuu oli teatavasti ERM-i kaastööline¹⁹ – on üks vennastekoguduse lauluraamat.²⁰ Üht ja teist on mõnes teiseski isikukogus (Otto Alexander Webermann, Heino Kiik).

Vennastekoguduse käsikirjakogu struktuur

Vennastekoguduse käsikirjakogus (f 252) on esindatud kõik vennaste käsikirjaliigid, vaimulikud tarbetekstid, nagu kõned, jutlused ja manitsused, lauluraamatud, elulood, aga ka apokriifiline lugemisvara ja trükis ilmunud raamatute ära kirjad. Suurem osa neist on tõkelist päritolu, kuid on ka algselt eesti keeles koostatud tekste, enamik lõunaeesti keeles. Põldmäe hinnangul pärineb põhiosa vennastekoguduse käsikirju XIX sajandi esimesest veerandist.²¹ Käsikirjade vanuse määramine on keeruline, sest harilikult on need dateerimata. Käsikirjal võib leiduda tõlke alus teksti daatum, kuid käsikiri ise, kas tõlge eesti keelde või selle koopia, pärineb suure tõenäosusega hoopis hilisemast ajast. Väga harva on käsikirjale märgitud selle tõlkimise, kopeerimise või käsikirja omandamise aeg, rääkimata teksti autori, tõlkija, kopisti või käsikirja omaniku nimest, mis teeb keeruliseks ka autorluse määramise.

Tarbetekstide hulgas on kõige enam, tublisti üle kahesaja, **kõnesid, jutlusi ja manitsusi**.²² Tekstina võiks olla nende

¹⁰ EKM EKLA, f 21, m 245 ja 267; **R. Põldmäe**, Vennastekoguduse kirjandus, lk 408.

¹¹ EKM EKLA, f 21, m 258 ja 266.

¹² Samas, m 111, 117 ja 233.

¹³ Nt EKM EKLA, f 192, m.A 7:1, 9:1, 10:1.

¹⁴ Samas, m.A 189:23.

¹⁵ Samas, m.A 185:7.

¹⁶ Samas, m.A 189:21. Selle teine variant on vennastekoguduse käsikirjakogus f 252, m 29:1.

¹⁷ EKM EKLA, f 43, m 43:6.

¹⁸ EKM EKLA, f 45, m 18:1.

¹⁹ Vt Visnapuu muljeid kogumisretkedelt: Henrik Visnapuu. (Vanavara kogumisretkedelt 7.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009.

²⁰ EKM EKLA, f 212, m 29:3.

²¹ **R. Põldmäe**, Vennastekoguduse kirjandus, lk 401.

²² Siin on teadlikult esitatud ainult käsikirjade ligikaudsed arvud. Esialgsel hinnangul võib

hulgas vanim „Üts Juttus Talwiste Pühhäl Kwandist Peetu Sel 1733 Aiastaial”. See on Urvaste õpetaja ja hernhuutliku kirjamehe Johann Christian Quandti (1704–1750) jutluse koopia. Käsikiri on kuulunud Paul Treffnerile (1802–1874), nagu märgib sissekirjutus „Paul Treffneri peris” raamatu esikaane siseküljel. Hugo Treffneri onu Paul Treffner elas mõisatöölisena Kuigatsi mõisas Sangaste kihelkonnas.²³ Sissekirjutused käsikirjades kinnitavad, et talle on kuulunud suur raamatukogu²⁴ nii tarbekirjandust kui ka apokriifalist lugemisvara.²⁵ Säilinud on ka tema koostatud tekste, näiteks „Minno P. Treffneri wimäne Manitsus kikile mino Latsile; Minno rahho paika saatmisse man: neile ette luggeta”.²⁶

Käekirja ning keelekasutuse järgi võiksid vanemate, XVIII sajandi käsikirjade näited olla „Üts Juttus, n[ink] Palwe Abbi Ello Rahwa Kummardamisse man. Sel 25 Martii 1774. Welli Reichel”²⁷ ning „Üts Juttus Sest önsasd Krawist Zinzendorw peetu 1754”.²⁸ Herrnhuti vennastekoguduse loojalt Nikolaus Ludwig von Zinzendorfilt (1700–1760) on fondis 252 neli jutlust ja üks pulma- ehk saajalaul.

Teise suure rühma käsikirjakogus moodustavad **lauluraamatud**, mida on pisut üle kolmekümne. Nende maht võib ulatuda mõnest leheküljest pooleteise-

sajani, näiteks „Kannatamisse nink Ülestõssemisse Laulu” 1843. aastast²⁹ ja 1863. aastast pärinev nootidega varustatud lauluraamat.³⁰ Esimese maht on 145, teise maht 152 lehte. Tavapärasest laulu-repertuaarist erineb pisut „Krahw Zinzendorwi Pulma Laul”,³¹ mida oli lauldud krahvi pulmapäeval 7. septembril 1722 Ebersdorfs krahvi mõisas. Laulule lisatud selgitusest saab teada, et laul on välja kirjutatud „Meije armsa Peijo-Essadele prugimisses” ja seda võiks lasta noorpaarile ja kõigile saajalistele enne söömaega ette lugeda, „et Saja piddamisse ajal jutto laggedas es lääse, nink kahjolikko liigsõminne nink liigjominne maad es löwwasse”. Laulu ärakiri (või tõlge) on tehtud 16. oktoobril 1855, nagu osutab daatum käsikirja viimasel lehel.

Omaette rühma moodustavad vennastekoguduse arhiivis **elulood**, mida praegu on fondis 252 üle kolmekümne. Enamasti on need muust rahvusest vendade elulood, aga kogumis on ka kaheksa naise elulood. Neist üks, aastaga 1863 dateeritud käsikiri jutustab 4-aastasest tütarlapselt: „Lühhikenne tähhele panemisse wäärt ellokäük üttest nelia ajastalissest Latsekessesse nimmega Anna Maria Sundberg...”.³² Eestlaste elulugusid on ainult üks, lühem variant Mäletu Jaani eluloost.³³ Tinglikult võiks elulugude hulka lugeda ka elu muutvate nägemuste kirjel-dused, nagu „Üts Mannitsemine Lääbi Kambertaini taiwast Awwaltesdu Kigile Pattatsile” ja „Selle kattetõistkümne ajastaja wanno poisikesse säitse Näggemist”.³⁴

Mõnevõrra kompenseerivad eestlaste elulugude puudumist vennastekoguduse

seni korrastamata materjali hulgast lisanduda käsikirju igasse tekstiliiki. Žanrid on säilikutel kirjeldamisel traditsiooniliselt esitatud nii, nagu on kirjeldatavas käsikirjas märgitud.

²³ A. Vösa, Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele: kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri 2012, nr 3/4 (141/142), lk 247.

²⁴ Vt nt EKM EKLA, f 252, m 12:8, 20:4, 27:5.

²⁵ Vt ka R. Põldmäe, Vennastekoguduse kirjandus, lk 406.

²⁶ EKM EKLA, f 252, m 43:12.

²⁷ Samas, m 39:15.

²⁸ Samas, m 43:3.

²⁹ Samas, m 62:2.

³⁰ Samas, m 70:2.

³¹ Samas, m 43:2.

³² Samas, m 27:3.

³³ Samas, m 29:1.

³⁴ Samas, m 27:2 ja 64:3.

käsit kirjakogus **kirjad ja kirjavahetused**. Neid on fondis 252 ainult 15 säilikut, mis sisaldavad kokku 22 kirja 13 adressandilt. Enamik neist on läkitatud Jaanimäe kogudusele Rõuge vallas ja Jaanimäe koolmeistrile, vennastekoguduse tegelasele Juhan Raubile (Johann Raupile, 1815–1878) ajavahemikus 1831–1873. Kõige varasem kirjend hulgast on Marcus Heinrich Windekilde kirja Jaanimäe kogudusele 20. VIII 1831. Windekilde oli Tartumaa ringkonna vennastekoguduse üldjuht. Kõnealuses kirjas veenab ta koguduseliikmeid laulude sõnu pähe õppima: „Nüüd tulleva jälle ne pikka pimmeda talve öddangu. Sis wõtke hendale wersi päest oppi, oppage sis ka ommi latse – opke neile ka laulda ne wisi, nink kui Teije nida tete eggaüts omman tallun, sis saap see üts hä hõlli ollema tõiste – nink Jummalahho se kige üllemb hä siin ilman saap kige teije waisusse man teije söamid täütma; sis ollete rikka kaddumata hä polest.”³⁵

Koolmeistri argipäevale heidab valgust Johann Leetsi kirja Johann Raupile 25. septembrist 1869. Kõne all on külaskäik teise velle juurde, kelle muret külaliste kostitamise kulude pärast on Leetsi püüdnud hajutada: „[---] minna mõtli, kül ma saan solast leiwest sõnus, se om minno eggä päiwäne söök ja külm wessi kaiwun minno kallis jook. minna mõnni kõrd ka himmustas seddä mes mul ei olle, tullep sis meelde, mes Jaanist üteldi, ei peä wägewät sömä, ei kanget joma. – ent kui sada om, om annetedu ka se sõnna, ja teen kik mes mu tewä. ja söön mes muu söwa. nii om minnu luggu tõttega. ja pallen sis neild ka seddä andis, sest koolmeistret om pea ni kui küllä koer, ehk mõtsa hund. kost saab, sääld sööb.”³⁶

Lisaks eespool nimetatule leidub fondis 252 trükis ilmunud waimulike raama-

tute koopiaid, näiteks „Wõitelge! et teije wõiksite kitsast wärräwast sisse minna...”, mis on Tallinnas 1863. aastal ilmunud põhjaeestikeelse raamatu tõlge lõunaeesti keelde.³⁷ See on üks väheseid käsikirju, mille trükialgupära on arhiivi korrastajail õnnestunud kindlaks teha. Sisu pooldest ootamatud on kolm käsikirja majapidamise valdkonnast, „Ammeti asju kunst”, „Oppus Linnasse nink Õlle Teggemisest” ja „Oppus Willä n[ink] Kartohwli Wina teggemisse ülle” ning üks keeleajalugu puudutav käsikiri „Wõra kele Sõnna selletusse Ramat, N[ink] Tallina kele Sõnna Selletusse Ramatukenne”.³⁸

Käsikiri „Ammeti asju kunst”, mis sisaldab nõuandeid raua ja vase poleerimise, tinast asjade parandamise, raua- ja kiviaesja jätkamise ning paberi peale nähtamatute tähtede kirjutamise kohta, lõpeb tekstiga hoopis teisest valdkonnast ja nimelt luuvalu sõnadega: „Luu minna ütle sulle, // Jummalah pühhä sõnna, / Ja Temmä Poja tahtmist; / Pühä Waimo mele perrä: / Et sa omma Wallo jättät. // Jummalah se Essä. / Jummalah se Poja. / Jummalah se Pühä Waimo / nimmel Amen.”³⁹ See ei ole kindlasti ainus tekst, mis võiks kõnealuse käsikirjakogu juures huvi pakkuda rahvapärimuse uurijaile. Mõnikord võib käsikirjade lugejat aga tabada ehe inimlik puudutus sajandite tagant, nagu märkus käsikirja „Estomihi im Jare 1778. Vom Reichel. Ehk Paasto Pühapäiwäl” esikaane siseküljel: „Tõstament om waja liggi wõtta.”⁴⁰

*Artikkel on valminud konverentsil „Kolo-
niaalkeelest rahvuskeeleks” 27. veebruaril
2025 peetud ettekande põhjal.*

KRISTI METSTE

³⁷ Samas, m 60:7.

³⁸ Samas, m 61:7–10.

³⁹ Samas, m 61:7, l 16.

⁴⁰ Samas, m 39:20.

³⁵ Samas, m 1:7.

³⁶ Samas, m 1:2.

Mõnda köstriametist

Kui Urvaste köster Mango Hans (1713–1780) sättis ja seadis töökorda seierkelli, siis kas tajus ta ajasleppi, mis oli tema ameti pidajaid juba sajandeid köitnud kokku kella ja ajamõõtmisega?¹ Tõsi, pikas ajaloolises vaates ütleb see seos köstriameti kohta kaugelt liiga vähe – Eesti ajaloo- ja kultuurimälu on köstrid põlistanud end ju õige mitmel moel. Haridust saanud meestena kujunes XVII sajandil eestlastest köstritest ja koolmeistritest uus sotsiaalne grupp, keda tuuakse ajalookirjutuses esile kui eesti intelligentsi eelkäijaid.² Samal ajal on teada kaunis vähe sellele eelnenud aja köstritest ning nende tegudest, mis moel või teisel sillutasid tulevasele eesti intelligentsile teed.

Alates ristiusu kiriku algusajast keskaja Liivimaal vajasid sealsed peamiselt saksa päritolu kogudusevaimulikud enda kõrvale abijõudu nii teenistuste korraldamiseks ja läbiviimiseks, kirikuhoone korras- hoiuks ja kirikuvara eest hoolitsemiseks kui ka hingehoiutööks ja kogudusega suhtlemiseks. Taoliste abiliste sekka kuulus

teiste hulgas köster. Kui orelimängija või surnumatja puhul on juba ametinimetuse järgi selge, mis kohustusi kummalgi tuli täita, siis köstriga on asi keerulisem.

Eesti keeles on sõna *köster* (alamsks *koster*) saksa laen, saksa keelde on see omakorda tulnud ladina keelest, milles *custos* tähendab valvurit, vahti, järele- vaatajat, -valvajat (lad *custos templi*). Kesk- aja Euroopas on köstri ülesandeks olnud tagada, et kirikuruum oleks jumalateenis- tuseks ette valmistatud. Samas võisid tema ülesanded olla palju mitmekesisemad ning hõlmata varahoidja ja järelevalvaja omi. Liivimaa toomkapiitlites olid näiteks oma järelevaatajad (*kustos*), kelle amet segunes varahoidja omaga.³ Saksa kultuuriruumis oli köster keskajal kellalööja. Kohatine laialivalgusus ja ebamäärasus, mis ise- loomustas tollase köstri ametikohustusi, teeb temast intrigeeriva kuju. Eesti aja- loo kontekstis on iseäranis huvipakkuvad eestlastest köstrid. Muidugi pole lootust teada saada, millal astus esimene eestlane sellesse ametisse, aga küllap on olulisem teadmine, et juba keskajal selliseid leidus.

Linnaköster

Eestist on keskajast ja varauusaja algusest andmeid peamiselt linnaköstrite, eelkõige Tallinna omade kohta. Ülevaadet köstri tööülesannetest, s.o vähemasti nendest, mille eest linn maksis, pakub Tallinna rae XV–XVI sajandi arvepidamine.⁴ Selle järgi tasus raad 1440. aasta suvel Püha Vaimu kiriku köstrile 10 marka seierkella õigeks

¹ Mango Hans (ka Hans Thal) oli Urvaste koolmeister ja köster, kes tõlkis pietistlikke teoseid ning vennastekoguduse laule; vt ühte värskeimat kirjatükki tema kohta: **K. Prillop**, Eestlane ja tema raamat 300 aasta eest. – Sirp 14. III 2025, lk 10. <https://www.sirp.ee/eestlane-ja-tema-raamat-300-aasta-eest/>

² Kõige värskemad ja põhjalikumad käsitlused XVII sajandi köstritest ja koolmeistritest pärinevad Aivar Põldveelt, vt **A. Põldvee**, Vennad Kilgid ja kadunud Kungla. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost I. Põltsam- Jürjo, J. Kivimäe, toim H. Tamman. Tartu: Rahvusrarhiiv, 2021, lk 259–294; **A. Põldvee**, Käsu Hansu kirjad. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2018, nr 4, lk 85–103.

³ **T. Lukas**, Tartu toomhärrad 1224–1558. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk 63–64.

⁴ Vt Kämmerbuch der Stadt Reval 1432–1507. Toim R. Vogelsang. 1.–2. kd. Köln–Wien: Böhlau, 1976, nr 425, 443.

seadmise eest, mida tehti tollal päikese järgi. Aastal 1441 kandis Tallinna raad kuludesse 11 killingit köstrile ostetud 2 leisika (ligikaudu 17 kg) õli eest, millega too õlitas seierkella. Ka umbes sada aastat hiljem ei ole selles osas suuri muutusi, seierkella eest hoolitsemine oli endiselt köstri üks kohustusi: 1533. aastal maksti vanale köstrile Martenile poole aasta tasuna 9 marka Püha Vaimu seierkella sätimise eest.⁵ Ent raad andis köstritele teisi tööülesandeid. 1532. aastal sai köster üle 13 marga vahipidamise eest Oleviste kiriku tornis, seda tegi ta täpselt 13 nädalat ja 2 päeva. Niisugune erakorraline kohustus oli igatahes tulusam kui lõputu kella õlitamine. 1525. aastal ostis raad Niguliste kiriku köstri käest 1 leisika vaske, mis näitab köstrit kui kirikuvara valvajat, kel oli õigus sellega tehinguid teha. Huvipakkuv on 1523. aasta teade 3,5 marga maksmisest Oleviste kiriku köstrile hommikumissa (*fromisse*) eest. Milles täpselt köstri tasustamist nõudnud tegevus seisnes, seda arveraamatu lakooniline sissekannne ei ütle.

Keila kiriku vöormündrite arveraamat XV sajandi lõpust ja XVI sajandi esimesest poolest näitab, et köstri kohustus oli püha õli toomine toomkirikust, kus piiskop oli selle pühitsenud.⁶ Uus-Pärnu Nikolai kiriku XVI sajandi alguse kirikuraamat lisab omi nüansse köstri töökohustuste kirevasse paletti. Nimelt sai köster kirikult aastas 10 vakka rukist ja 2 marka.⁷ Selle kahe marga eest pidi ta igal kesk-

päeval kella lööma – 9 korda, kui kell oli 12 –, samuti helistama Ave Maria kella hommikul, kui ta pärast missat kiriku sulges. Suurte pühade puhul helistasid kelli siiski kellamehed. Keskajal oli kelladel kui massimeediumil siselinlikus kommunikatsioonis tähtis roll: kellad kutsusid inimesi kokku, hoiatasid hädaohu eest, tervitasid külalisi, aga saatsid ka lahkunut tema viimsele teekonnale. Matuste korraldamisel oli köstril taas kord kande osa. Ärasaatmisel tuli Tallinnas XV–XVI sajandi vahetusel kõigi kellade löömise eest välja käia 4 marka, millest pool pidi kuuluma kirikule, teine pool köstrile ja tema abilistele.⁸ Uus-Pärnus määrati 1500. aasta paiku, et kõikide kellade helistamine matustel maksab pool marka, millest 6 killingit läks köstrile.

Aeg oli kiriku jaoks oluline ning keskaja köster valvas aja üle, täpselt õige aja üle. See kehtib kirikukellade kui akustiliste ajanäitajate kohta, mille igapäevane helistamine kuulus tema töö hulka, ent samamoodi valitses köster seierkella vedrudest, ratastest ja telgedest koosnenud keerulist masinavärki. Kes teab, vahest tõstis teadmine, et tema hoole all olnud kellavärgis nähti tollal taeva ja maa, riigi ja ühiskonna korda ideaalsel viisil jäädvustatuna, köstri iseteadvust, pani enda ja oma ameti üle erilisel uhkust tundma.

Köstrite päritolu hiliskeskaja linnas jääb enamasti oletuste tasandile. On tõenäoline, et alevites, kus saksa elanikkonda oli iseäranis napilt, olid ka köstrid valdavalt eestlased. See muidugi ei tähenda, et Eesti suurimas linnas – Tallinnas – köstrite hulgas eestlasi ei olnud. Asjale võiksid valgust heita köstrite nimed, mis tulevad küll harva ilmsiks. Tallinnast on näiteks teada

⁵ 1520.–1530. aastate kohta vt Tallinna Linnaarhiivi (TLA) arhivaali TLA.230.1.Ad32, fol 158, 184a, 256b, 258, 268.

⁶ Keila kirikuvöormündrite arveraamat (1472–1553). Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchenvormünder. Toim P. Johansen. Tallinn: Wassermann, 1926, lk 40, 60.

⁷ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. I osa. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Bd. I. Koost I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu: Pärnu Muuseum, 2001, lk 121.

⁸ T. Kala, Vaimulike elatusviisid hiliskeskajaeelses Tallinnas. – Vana Tallinn XIII (XVII). Modus vivendi. Vastutav toim R. Pullat, toim T. Kala, R. Pullat, L. Suurmaa, E. Hanson. Tallinn: Estopol, 2002, lk 165.

köstrid Hans, Marten, Thomas, Hinricus; Keilast Henneke, Hans, Nyckles, Jurgén. Paraku on ainult nende põhjal päritolu keeruline määrata, sest selliseid nimesid kandsid niihästi saksa kui ka eesti soost mehed. Veel vähem on teada keskajal linnakirikute juures ametis olnud köstriite haridusest ja kirjaoskusest.

Külaköster

Keskajal seati köstriamet sisse ka Eesti külas, ehkki selle kohta on teada vähe konkreetset. 1504. aastal kinkis ordumeister Wolter von Plettenberg Viru-Jaagupis ja Amblas ühe adramaa niinimetatud köstrimaad, nii et küllap olid seal köstrid ametis.⁹ Läänemaa vakuraamatus aastatest 1518–1544 esinevad üksikud talupoegadest köstrid, nagu Anelema *Hanno coster*, Ertsma küla *Janus koster* ning *Peter koster* Säarekülast Kihnus.¹⁰ Andmete vähesusest hoolimata on kindel, et köstrid olid Eesti külas ametis juba katoliku ajal, samas on võimatu hinnata nende koguarvu, nagu ka seda, kui järjepidevalt neid ametisse seati.

XVI sajandi teisest poolest säilinud vakuraamatud toovad samuti ilmsiks talupoegadest köstreid: näiteks aastal 1564 oli Langa külas üksjalg *Matts koster*; Harju-Madise kirikuõpetaja Bertelli juures seisab vakuraamatus märges, et köster tegi tema tarvis igasuguseid töid. Aastal 1596 töötas Harju-Madise pastori heaks aga üksjalg *Peter de koster*.¹¹ David Dubberchi visitat-

sioon 1593. aastal tõi ilmsiks, et köster oli ametis Ridalas, ent Martnas mitte; 1596. aastal oli köster Käinas.¹²

Talupoegadest köstriite kohustusi võib vaid oletada, üldjoontes olid need kahtlemata sarnased linnaköstriite omadega: ilmselt valvasid nad kirikuvara järele, aitasid kirikut jumalateenistuseks ette valmistada, võib-olla oli nende ülesandeks kellalöömine, matuste korraldamine või muu säärane. Maal lisandus tõenäoliselt veel kirikuõpetaja transportimise kohustus, nagu võib järeldada David Dubberchi 1593. aasta visitatsioonil Keila köstri kohta saadud info põhjal. Too pidi nimelt kiriku-laekast saadud 40 marga eest ostma linnast veini ja oblaate ehk armulaualeiba ning saatma pastorit haigete külastamisel.¹³ Põhimõtteliselt võis köstrile vajalikuks osutuda keelteoskus, paljud kirikuõpetajad vajasisid kogudusega suhtlemiseks tõlki. Läänemaa vakuraamatu köstrid olid adratalu-pojad, täpsemalt 1- või 1,5-adramaalise talu peremehed. Eeldatavasti oli tegu pigem heal järjel olnud talupoegadega. XVI sajandi teise poole info järgi on köstrid olnud üksjalad ehk väljaspool kogukonnamaad uusi maid harivad talupojad, kelle maksukohustused olid väiksemad kui adratalupoegadel. Küsimus on, kas tulenevalt nende väiksemast majanduslikust kandevoimest ja sellel rajanenud sotsiaalsest prestiižist erinesid üksjalgadest köstriite kohustused kiriku juures adratalupoegadest köstriite omadest.

Puuduvad allikad, mis lubaksid XV–XVI sajandi talupoegadest köstreid siduda kirjakuultuuri või raamatutega. Üks vahe-tult enne reformatsiooni tekkinud initsia-tiiv väärrib selles seoses siiski tähelepanu.

⁹ R. Winkler, Der estländische Landkirchen-visitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603). Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte. Reval: August Mickwitz, 1909, lk 42.

¹⁰ F. Stackelberg, Das älteste Wackenbuch der Wiek. (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1927. Tartu: K. Mattiesen, 1928, lk 145, 148, 181.

¹¹ Riksarkivet, Kammararkivet, Baltiska fogderäkenskaper, 375.54.1: Landt bock vp Padis, 1564–1565, fol 198r, 202v; samas,

375.58.1: Des Ambtmans zu Padis Wacken-Bucher anno 1596–1599, fol 14v.

¹² R. Winkler, Der estländische Landkirchen-visitator..., lk 25, 26, 38.

¹³ Samas, lk 33.

Nimelt tegi Saare-Lääne piiskop 1521. aastal maaomanikele ülesandeks pidada ülal üht „vaest”, s.o talupoega, kes õpetaks lastele meieisapalvet, usutunnistust ja kümmet käsku.¹⁴ Palvete õpetamisest ja harjutamisest kujunes luterlikul ajal just köstri kohustus. Nii võiks küsida, kas piiskopi märgitud „vaene” oli ehk juba siis osutus talupojast köstrile. Või oli tolal tegu kohustusega, mis alles n-ö otsis endale ametimeest? Võimaliku otsinguaia lõppu võiks märkida Liivimaa ülemkonsistooriumi asutamisega seoses (1633. aastal) koostatud usu- ja kirikuelu korralduse kava, mis nägi ette, et iga kiriku juures oleks ametis köster: kui ei õnnestunud saada sakslast, siis sobis ka mittesaksa talupoeg, kes oskas kõige paremini laulda ja paluda, et noori õpetada.¹⁵

Reformatsioon ja luterlik aeg

Reformatsioon ja luteri usu kiriku tulek töid muutusi ka köstrite seisundisse. Tallinnas kutsuti 7. augustil 1549 ellu nn preestritelaeas, mille asutajate hulka kuulusid teiste seas Niguliste ja Oleviste köster (*custodes*), vastavalt Thomas ja Hinricus.¹⁶ Intrigeeriv on asjaolu, et kui seoses uue raamatu sisseseadmisega 1561. aastal kirjutati sinna ümber laeka asutamist puu-

dutav oluline info, siis köstrite nimed jäeti ärakirjas laeka asutajate hulgast välja. Näib, nagu oleks nad mingil põhjusel äkki „halvaks” muutunud. Trahvihärrade arve- raamatu järgi trahviti Niguliste köstrit Thomast 1550. aastal sõnakuulmatuse eest 32 killingiga.¹⁷ See viitab konfliktile raega: niisiis võis köster olla ka mässumeelne, kuid oleks ennatlik järeldada, et köstrid just selle vahejuhtumi tõttu preestritelaeaka asutajate nimekirjast eemaldati.

Luterliku aja esimese poolsajandi arengud viisid köstri kohustuste täpse määratlemise ja kirjaliku fikseerimiseni. Tallinnast pärinevad 1605. aastast Niguliste kiriku märkmeraamatus ühed varaseimad teadaolevad spetsiaalsed ettekirjutused köstrile.¹⁸ Nende järgi pidi köster hoidma kirikuruumi puhtana, valmistama selle ette jumalateenistuseks, hoolitsema ühtlasi, et kõik vajalik – kannud, karikad, vein, oblaadid, linad, raamatud jms – oleks olemas ja puhastatud. Kõikidel teenistustel, ükskõik, kas need toimusid saksa, ladina või rootsi keeles, pidi köster ise kohal olema ja panustama laulu ning häälega (*mit singen und klingen*). Veel tuli tal korras hoida kiriku arvepidamist, teha koos surnumatja, kellalööja ja *hundespois*'iga ('koerapoisiga') kiriku heaks vahaküünlaid jne. Jätakuvalt oli köstril tähtis roll matuste korraldamisel. 1605. aasta eeskiri ei piir- dunud ainult köstri kohustuste loeteluga, vaid oluliseks on peetud välja tuua ka seda, millest köstril tuli hoiduda. Näiteks oli tal keelatud jagada hauaplatse ilma kiriku- õpetaja nõusolekuta, peale selle ei tohtinud tema eluviis olla laiduväärne, ta ise kerge- meelne ega hooletu. Juba paar aastat varem oli Niguliste kiriku märkmeraamatusse kirja pandud, et köster vabastatakse edas- pidi kohustusest kirikukelli helistada, tema

¹⁴ Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage. 3. kd. Toim O. Stavenhagen, L. Arbusow. Riga: J. Deubner, 1910, nr 117.

¹⁵ J. Köpp, Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. [Stockholm:] Eesti Vaimulik Raamat, 1959, lk 137; vrd O. Sild, Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni. Tartu: K. Matiesen, 1937, lk 75–76.

¹⁶ TLA.236.1.122: Protokollbuch des Stadtministeriums 1549–1616, fol 1v. Vrd L. Kõiv, Preestritelaeast ministeriumini: evangeelsest vaimulikuametist ja vaimulikkonna organiseerimisest Tallinnas 16. sajandil ja 17. sajandi algul. – Vana Tallinn, kd 33 (37). Peatoim J. Kreem, toim T. Kala, L. Kõiv. Tallinn: Tallin- na Linnaarhiiv, 2024, lk 85.

¹⁷ TLA.230.1.Ad41: Rechnungsbuch der Wett- herrn 1521–1570, fol 81b.

¹⁸ TLA.31.1.142: Denkelbuch der St. Nikolai- Kirche 1603–1906, 61v, vrd 38r.

peale jäi ainult seierkella õigeks sättimine. Igapäevase palvekella helistamise võttis enda peale *hundespois*. Maakogudustes oli hiljemalt XVII sajandil ametis *kirckomehs*, kellele langesid tülid ja või füüsilist pingutust nõudvad kohustused, nagu trahviraha sissekassseerimine ja kellalöömine.¹⁹

Köstrist kui ebamäärase hulga kohustustega kirikuteenrist kujunes XVII sajandi alguseks selgete piirjoontega amet, mille puhul nihkus raskuspunkt füüsilist jõudu nõudvatelt tööülesannetelt intellektuaalsematele. See n-õ intellektuaalne pööre sidus köstriameti edaspidiseks tugevalt koolihariduse, kirjasõna ja raamatu kultuuriga. Uue köstrikuvandi esindajatenä tulevad esile Bartholomäus Gilden (ka Gilde, sündinud ligikaudu 1580), kes oli Tartus linnaköster, kohaliku eestlaste kooli õpetaja ning – vähe sellest – kasuksepp; Tallinnas tegutses samal ajal köster-raamatuköitja Christoff Elbing, kelle vara-

inventar sisaldab ei rohkem ega vähem kui 454 raamatut.²⁰ Keskajast kulgenud arengu ilmselt kõige tähtsam tulem seisnes aga traditsiooni loomises: mitme sajandi jooksul harjuti köstriametis nägema mitte ainult sakslasi, vaid ka mitterakslastest linnaelanikke ja eesti talupoegi.

Kui kirjatöö alguse juurde tagasi tulla, saab nentida, et muutustest hoolimata säilitas köster oma ametis lähedase sideme aja ja ajamöötmisega. Aeg oli kirikus oluline, et teada õiget hetke ristimistalituse, laulatuse või matuste läbiviimiseks. Nõndasamuti oli kasvava tähtsusega inimene siia ilma tuleku ja siit lahkumise aja täpne dokumenteerimine.

INNA PÕLTSAM-JÜRJO

¹⁹ Vt **R. Winkler**, *Der estländische Land-kirchenvisitator...*, lk 14; vrd **I. Põltsam-Jürjo**, *Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil*. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2019, nr 4, lk 17.

²⁰ **E. Tarvel**, *Kultuur*. – Tartu ajalugu. Koost R. Pullat. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 98–99; vrd **V. Reiman**, *Bartholomäus Gilden*. – *Sirvilauad. Eesti Rahva tähtsamat 1899. aasta jaoks*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Selts, 1898, lk 1–2; vt ka **L. Aarma**, *Põhja-Eesti vaimulike lühilood 1525–1885*. Tallinn: Vali Press OÜ, 2007, lk 82; TLA.230.1.Bt7/III: *Inventarien 1605–1606*, fol 25r–35r.

LÜHIKROONIKA

7.–11. juulini peeti Krakówis Rahvusvahelise Huumoriuringute Seltsi (ISHS)

35. konverents. Osales umbes 200 uurijat üle maailma. Eestit esindasid Kirjandusmuuseumi folkloristid Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava, Sergei Troitski ja Piret Voolaid. Eesti teadlaste korraldatud paneelsessioonil „Online humor” (seotud Marie Skłodowska-Curie projektiga „Developing humour literacy: analysing production, content and reception of humour to bring positive change in the public sphere” 2025–2028) arutleti oskuse üle ära tunda ja mõista huumorit kontekstis. ISHS-i president Liisi Laineste tutvustas väljaannet „Handbook of Humor Studies” (2024), milles analüüsitakse internetihuumorit interdistsiplinaarsest vaatenurgast. Piret Voolaid esitles grafiti andmebaasi www.folklore.ee/graffiti kui toimivat kogukonnateaduse ja rahvusvahelise ühisloome näidet ja võrdleva uurimise allikat.

9. augustil korraldati Alatskivil Liivi muuseumis festival „Eesti kirjanik 2025. Naiste voli”. Esinesid Berit Petolai, Eva Koff, Kairi Look, Lilli Luuk ja Kaur Riismaa. Vestlusringis arutlesid naiste rolli üle kirjanduses Johanna Ross, Valner Valme ja Mari Niitra.

10. augustil toimus Kuusalu rahvamajas XI Eduard Ahrensi konverents „Enne ja pärast Ahrensit”. Tänavusel eesti raamatu juubeliaastal räägiti eestikeelsest kirjasõnast nii enne kui ka pärast Ahrensit. Esinesid Tiina Kala („Eesti keel kesk-aegses pragmaatilises kirjakultuuris”),

Jüri Kivimäe („Katekismuseajastu algus. Sissejuhatus Eesti raamatuaastasse”), Raimo Raag („Elusaatus Põhjasõja varjus: Reinerus Reineruse poeg Broocman”), Katrin Kalamees-Ruubel („Eestikeelse kirjasõna õpetamine”), Jaan Bärenson („Piibel ja nõukogude aeg”) ja Piret Kriivan („Raadiosaatest raamatulooks”). Konverentsi korraldasid Lauretsiuse Selts ja Emakeele Selts.

18.–23. augustil toimus Tartus 14. rahvusvaheline fennougristika kongress (CIFU XIV). Kongressi peakorraldaja oli Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, osales teadlasi 17 riigi ülikoolidest ja teadusasutustest. Kutsutud esinejad olid Kristiina Ross (EKI, „Challenges of standardizing a small Baltic Finnic language (until the end of the 18th century): The case of Estonian”), Jussi Ylikoski (Turu ülikool, „On contemporary research into Uralic grammar”), Ágnes Lukács (Budapesti tehnika- ja majandusülikool, „The construction of Hungarian grammar: Insights from language acquisition research”), Eszter Ruttkay-Miklén (Eötvös Lorándi ülikool, Budapest, „The legacy of Éva Schmidt. A lifework on, to and for the Khanty”) ja Valts Ernštreits (Läti Ülikool / Tartu Ülikool, „Building a future for Livonian”). Nädala jooksul korraldati neljas kategoorias sümposiume: fennougristika üldküsimused; keeleteadus; etnoloogia, religioon ja folkloor; ajalugu, eelajalugu ja arheoloogia. Eestist osalesid Tartu Ülikooli, Võru Instituudi, Eesti Kirjandusmuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Tallinna Ülikooli, Eesti Keele Instituudi ning Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia teadlased.

AUGUST

- 8. **Jelena Skulskaja**, kirjanik – 75
- 13. **Kai Tafenau**, klassikaline filoloog, keeleteadlane, tõlkija – 50
- 21. **Marja Kallasmaa**, keeleteadlane – 75
- 23. **Tiina Leemets**, keeleteadlane – 60
- 27. **Maimu Berg**, kirjanik – 80
- 29. **Ülar Ploom**, kirjandusteadlane, tõlkija, kirjanik – 70

SEPTEMBER

- 9. **Eeva Park**, kirjanik – 75
- 15. **Õnne, Kepp**, kirjandusteadlane – 70
- 26. **Katrin Kaugver**, tõlkija – 75
- 29. **Kaupo Meiel**, kirjanik, ajakirjanik – 50

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Carolina Pihelga lõhnepoeetika
- Amerikaniseerunud eestlase kuju huumoris
- Koroonakriisi metafoorne mõtestamine

ISSN 0131-1441

e-ISSN 2346-6014

TELLIMISE

INDEKS

78167

Hind 3.80 €